

TÜRKİYE KALKINMA BANKASI A.Ş.

**KARS İLİ UYGUN YATIRIM
ALANLARI ARAŞTIRMASI**

Mehmet Ali KAFALI

Kd.Uzman

ARAŞTIRMA MÜDÜRLÜĞÜ

ARALIK 2004

ANKARA

ISBN 975-7406-53-8

© Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.

Mehmet Ali KAFALI

Kd. Uzman

a-kafali@tkb.com.tr

Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş.

Araştırma Müdürlüğü

İzmir Cad. No.35 Kızılay/ANKARA

Tel: (0312) 417 92 00

Faks: (0312) 417 01 47

Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş Matbaasında Çoğaltılmıştır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

İÇİNDEKİLER.....	1
TABLO LİSTESİ	iii
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ	2
1. İLİN TANIMI (GENEL BİLGİLER).....	4
2.COĞRAFI KONUM VE İKLİM ÖZELLİKLERİ	5
2.1. Coğrafi Konum ve Doğal Yapı	5
2.2. İklim Özellikleri ve Bitki Örtüsü	8
3.ULAŞIM VE ENERJİ DURUMU.....	10
3.1. Ulaşım ve Haberleşme.....	10
3.2. Enerji.....	12
4. EKONOMİK VE SOSYAL YAPI	15
4.1. Nüfus.....	15
4.2. İstihdam.....	19
4.3. Eğitim	24
4.4. Sağlık	29
4.5. Tarımsal Etkinlikler ve Ormancılık	31
4.5.1. Tarım Arazisinin Kullanımı.....	34
4.5.2. Bitkisel Üretim	35
4.5.3. Hayvancılık.....	45
4.5.3.1. Hayvan Varlığı	46
4.5.3.2. Hayvansal Ürünler Üretimi.....	49
4.5.3.3 Su Ürünleri Üretimi	56
4.5.4. Tarımsal Krediler.....	58
4.5.5. Ormancılık	59
4.6. Madencilik.....	60
4.7. İmalat Sanayi.....	62

4.8 Turizm	71
4.9. Ticaret	80
4.10. Bankacılık	81
4.11. Gelir ve Sosyo-Ekonomik Gelişme	88
4.11.1. Gelir	88
4.11.2. Sosyo-Ekonomik Durum	95
4.11.3. İnsani Gelişmişlik	103
5.YÖRENİN EKONOMİK GELİŞME YÖNÜNDEN ANALİZİ	108
5.1. Mevcut Durum.....	109
5.2. Yatırım Ortamını İyileştirmek İçin Alınacak Önlemler	116
5.2.1 Teşvik Durumu	118
5.2.2 Kamu Yatırımları.....	121
6. ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ DEĞERLENDİRME KRİTERLERİNE GÖRE SINIFLANDIRILMASI.....	124
6.1. Değerlendirme Kriterleri.....	124
6.2. Uygun Yatırım Konuları.....	125
6.2.1. Doğal Kaynak Potansiyelini Değerlendirmeye Yönelik Yatırımlar	126
6.2.2. Yurtiçi ve Yurtdışı Talebi Karşılama Yönelik Yatırımlar.....	131
6.3. Değerlendirme Kriterlerine Göre Önerilerin Sınıflandırılması	132
7. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	144
EK 1: KARS İLİ GELİŞMİŞLİK PERFORMANSI	147
EK 2. DEVLET YARDIMLARI	148
Ek 2.1. Yatırımlarda Devlet Yardımları Ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar	149
Ek 2.2. Yatırım Teşvik Uygulamalarında Yörelere	168
Ek 2.3: Küçük Ve Orta Ölçekli İşletmelerin Yatırımlarında Devlet Yardımları Hakkında Karar	168
Ek 2.4. Yatırımların ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun	180
EK 3 : TARIM MASTER PLANINDA BELİRLENEN PROBLEMLER, POTANSİYELLER VE KISITLAR	187
EK 4.SANAYİ ÜRETİMİNİ GELİŞTİRMEYE ETKİLİ FAKTÖRLER VE ÖNERİLER	209
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	211

TABLO LİSTESİ

Sayfa No

TABLO 1: METEOROLOJİ İSTASYONLARINDAKİ ÖLÇÜM SONUÇLARI	9
TABLO 2: İL MERKEZİNİN DİĞER İLÇELERE VE ÖNEMLİ MERKEZLERE UZAKLIĞI	10
TABLO 3: İL, BÖLGE VE TÜRKİYE ELEKTRİK TÜKETİMİ (MWh)	14
TABLO 4: SAYIM YILLARINA GÖRE ÜLKE VE İL NÜFUSU	15
TABLO 5: İL NÜFUSUNUN YERLEŞİM MERKEZLERİNE GÖRE DAĞILIMI (2000)	17
TABLO 6: TÜRKİYE VE KARS ŞEHİR VE KÖY NÜFUS ORANLARI (%).....	17
TABLO 7: 1985-1990 DÖNEMİ NET GÖÇ VE NET GÖÇ HIZI.....	18
TABLO 8: DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLLERİNDEKİ GÖÇ HAREKETLERİ	19
TABLO 9: KARS İLİ NÜFUSUNUN İSTİHDAM DURUMUNA GÖRE DAĞILIMI	21
TABLO 10: KARS İLİNDE İSTİHDAM EDİLEN NÜFUSUN SEKTÖREL DAĞILIMI.....	22
TABLO 11: İKTİSADEN FAAL NÜFUSUN FAALİYET KOLLARINA GÖRE DAĞILIMI (2000)	23
TABLO 12: TÜRKİYE İŞ KURUMUNA YAPILAN BAŞVURULAR VE İŞE YERLEŞTİRİLENLER.....	24
TABLO 13: CİNSİYETE GÖRE OKURYAZARLIK VE eğitim durumu (2000)	25
TABLO 14: OKURYAZARLIK VE BİTİRİLEN SON ÖĞRETİM KURUMUNA GÖRE NÜFUS (2000).....	26
TABLO 15: OKUL GRUPLARINA VE CİNSİYETE GÖRE OKULLAŞMA ORANLARI (%)	26
TABLO 16: KADEMELERİNE GÖRE OKUL ÖĞRENCİ VE ÖĞRETMEN SAYILARI (2003-2004)	27
TABLO 17: 2002-2003 YILI İTİBARİ İLE ÖNLİSANS VE LİSANS ÖĞRENCİ DAĞILIMLARI	28
TABLO 18: KAFKAS ÜNİVERSİTESİNDE GÖREVLİ AKADEMİK PERSONEL	29
TABLO 19: KARS İLİ YATAKLI TEDAVİ KURUMLARININ FAALİYATLERİ.....	30
TABLO 20: SAĞLIK HİZMETLERİ AÇISINDAN İL, BÖLGE VE TÜRKİYE KARŞILAŞTIRMASI (2001).....	31
TABLO 21: KARS İLİ TOPLAM TARIMSAL İŞLETME SAYISI VE İŞLEDİKLERİ ARAZİ	33
TABLO 22: KARS İLİ TARIMSAL HASILASININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ*.....	33
TABLO 23: İL TARIM ALANLARININ KULLANIŞ AMAÇLARINA GÖRE DAĞILIMI(Ha)	35
TABLO 24: BİTKİSEL ÜRETİM DEĞERİ 2002(MİLYON TL)	37
TABLO 25: TARLA ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE VERİM DURUMU (2002).....	39
TABLO 26: İL, BÖLGE VE TÜRKİYE SEBZE ÜRETİMİ (2002)	41
TABLO 27: MEYVE ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE AĞAÇ SAYISI.....	42
TABLO 28: KARS İLİ GÜBRE KULLANIMININ TÜRKİYE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ	43
TABLO 29: İL TARIMSAL ARAÇ VE GEREÇ SAYISI (2002)	44
TABLO 30: HAYVAN VARLIĞI BAKIMINDAN Kars'İN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ	48
TABLO 31: HAYVANSAL ÜRÜNLER ÜRETİMİ VE KARS'IN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ (2002).....	54
TABLO 32: SÜT ÜRETİMİ VE HAYVAN BAŞINA VERİM (2002).....	55
TABLO 33: ET ÜRETİMİ VE HAYVAN BAŞINA KARKAS AĞIRLIĞI (2002).....	56
TABLO 34: KARS İLİ BALIKÇILIK HASILASI (Cari Fiyatlarla)	57
TABLO 35: TARIMSAL KREDİLER (1999).....	59

TABLO 36: İL, BÖLGE VE TÜRKİYE ORMANCILIK HASILASI.....	60
TABLO 37: İL MADEN VARLIĞI.....	61
TABLO 38: KARS, BÖLGE VE TÜRKİYE İLİ MADENCİLİK HASILASI.....	62
TABLO 39: GENEL SANAYİ VE İŞYERİ SAYIMINA GÖRE İSTİHDAM VE İŞYERİ SAYISI (2002)	65
TABLO 40: KARS İMALAT SANAYİNDEKİ İŞYERİ SAYISI VE KATMA DEĞER.....	67
TABLO 41 : KARS, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE TÜRKİYE SANAYİ HASILASININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ*.....	68
TABLO 42: KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ SANAYİ İŞLETMELERİ İŞYERİ SAYISI VE İSTİHDAM DURUMU	69
TABLO 43: KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ SANAYİ İŞLETMELERİNDE YARATILAN KATMA DEĞER (Milyon TL)	71
TABLO 44: KARS İLİ KONAKLAMA VE GECELEME İSTATİSTİKLERİ.....	78
TABLO 45: KARS, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ve TÜRKİYE TİCARET HASILASI *	80
TABLO 46: KARS, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE TÜRKİYE BANKA ŞUBE SAYISI.....	82
TABLO 47: KARS, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE TÜRKİYE TOPLAM BANKA MEVDUATI	83
TABLO 48: KARS, BÖLGE VE TÜRKİYE'DE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN BANKA MEVDUATI*.....	84
TABLO 49: MEVDUAT/MİLLİ GELİR ORANI	85
TABLO 50: KARS, TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ BANKA KREDİLERİ	85
TABLO 51: KARS İLİNDE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN BANKA KREDİLERİ.....	86
TABLO 52: KREDİ/MİLLİ GELİR ORANI.....	87
TABLO 53: KREDİ/MEVDUAT ORANI (%)	88
TABLO 54: KARS İLİ GSYİH'SİNİN YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ.....	89
TABLO 55: KARS İLİ GSYİH'SİNİN FAALİYET KOLLARINA GÖRE DAĞILIMI (2001).....	90
TABLO 56: KARS İLİ, TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ GSYİH'Sİ.....	92
TABLO 57: KARS, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ ve TÜRKİYE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN GSYİH.....	93
TABLO 58: KARS İLİ GSYİH'İNİN İLÇELERE GÖRE DAĞILIMI.....	94
TABLO 59: İLÇELER İTİBARIYLA GSYİH VE KİŞİ BAŞINA GSYİH.....	94
TABLO 60: İLLERİN SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİ SİRALAMASI	96
TABLO 61: 1996 ve 2003 YILLARI SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİ SİRALAMALARI	98
TABLO 62: GELİŞİMİ ENDEKSİNE GÖRE KADEMELİ İL GRUPLARI.....	99
TABLO 63: İLÇELER İTİBARIYLA SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİ SİRALAMASI.....	102
TABLO 64: BÖLGELERE GÖRE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ	104
TABLO 65: DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLLERİ İNSANİ GELİŞME ENDEKSİNİN GELİŞİMİ.....	105
TABLO 66: DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İNSANİ GELİŞME GÖSTERGELERİ (1997).....	106
TABLO 67: KARS İLİNE VERİLEN TEŞVİK BELGELERİNİN BÖLGE VE ÜLKE İLE MUKAYESESİ (MİLYAR TL).....	119
TABLO 68: 1990-2004 TEŞVİKLERİN SEKTÖREL DAĞILIMI.....	120
TABLO 69: TEŞVİK BELGELİ KOBİ YATIRIMLARI.....	121
TABLO 70: KAMU YATIRIM HARCAMALARININ GELİŞİMİ*.....	122
TABLO 71: 2004 YILI KAMU YATIRIM HARCAMALARININ SEKTÖREL DAĞILIMI.....	123

<i>TABLO 72: TARIM VE HAYVANCILIK SEKTÖRÜNDE ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ.....</i>	<i>134</i>
<i>TABLO 73: SANAYİ VE HİZMETLER SEKTÖRÜNDE ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ.....</i>	<i>136</i>
<i>TABLO 74: ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ TAHMİNİ İSTİHDAM VE YATIRIM TUTARI.....</i>	<i>143</i>

ÖNSÖZ

Bölgeler arası sosyo-ekonomik gelişmişlik farklılıkları ülkemizin en temel sorunlarından birisidir. Gelişmişlik açısından ortaya çıkan bu farklılıklar sadece geri kalmış bölgeler açısından değil, gelişmiş bölgeler açısından da düzeltilmesi gereken çok önemli sorunlara neden olmaktadır. Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) söz konusu farklılıkların giderilmesinde, girişimcilere kredilendirme esaslı desteğinin yanısıra bilgilendirme/yönlendirme temelinde de yardımcı olmaya çalışmaktadır.

Özel sektörün yatırım tercih ve kararlarına özellikle yöresel boyutta yardımcı olma temel amacından hareketle sürdürülmekte olan Yöresel Uygun Yatırım Alanları çalışmaları, TKB'nin ülke ve bölge kalkınmasına verdiği bilgi temelli desteklerden birisidir. Böyle bir amaca hizmet etmek gayesiyle hazırlanan bu araştırma raporu, Kars ilindeki yatırım dinamiklerini etkileyerek ilin ekonomik kalkınmasına/gelişmesine yardımcı olduğu ölçüde amacına ulaşmış olacaktır.

Saygılarımla.

Taci BAYHAN

Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür

GİRİŞ

Bilindiği gibi, *Ekonomik Kalkınma*; bir ülkede toplumun sosyo-ekonomik yapısının değişmesi ve nüfus başına düşen üretim hacminde meydana gelen önemli ve reel artış, refah seviyesinde beliren yükseliştir. Kalkınma kavramı, üretim ve istihdam yapısının dönüştürülerek üretim hacmi, fiziki kapasite ve ulusal geliri arttırmanın yanısıra gelirin toplum kesimleri ve bölgeler arasında adil dağılımı, beslenme ve sağlık koşullarının iyileşmesi, eğitim-öğretim olanaklarının artması gibi sosyal ve kültürel göstergelerdeki değişimi de içermektedir. Refah seviyesi yükselişinin dar anlamda en iyi ölçüsü, üretimden nüfus başına düşen payda (başka bir ifadeyle kişi başına gelir) meydana gelen artıştır. Ancak kişi başına gelir düzeyindeki artışlar, tek başına ekonomik kalkınmayı tam anlamı ile ifade edememektedir. Dolayısıyla, refah seviyesini geniş anlamda tanımlayarak (kişi başına düşen reel gelirin önemli ölçüde artması, adaletli gelir dağılımı, beslenme ve sağlık koşullarının artması, eğitim-öğretim olanaklarının artması, vs.); toplumun sosyo-ekonomik yapısındaki değişim gibi parametrelerdeki değişmeyi de gözönüne alarak değerlendirmek gerekmektedir.

Ekonomik kalkınmanın başarılabilmesi; kalkınma hedeflerinin iyi belirlenerek sağlam kaynaklara dayandırılmasına ve bu kaynakların harekete geçirilmesine bağlıdır.

Ülkemizin kalkınmasında tarımsal etkinliklerin yanısıra, sanayileşme yolunda gerçekleştirilen girişimler ve mevcut kaynakların rasyonel ve verimli olarak kullanılmaları kritik bir önem taşımaktadır. Sanayileşme sürecinde mevcut sanayi yapısının geliştirilmesinin yanısıra, geleceğe yönelik yeni sanayilerin kurulması yolunda gerekli araştırma ve değerlendirmelerin yapılması gerekmektedir.

Bu bağlamda; kurulacak sanayi tesisleri için bölge, ülke ve uluslararası pazarlar bazında arz-talep analizi yapılması, sanayi dalları arasındaki dikey ve yatay entegrasyon koşullarının incelenmesi ve bu amaçla kurulacak olan sanayinin ileriye ve geriye doğru bağlantılarının araştırılması, hammadde kaynaklarına ve pazara yakınlık gibi faktörlerin gözönüne alınarak doğru kuruluş yerinin seçilmesi, optimum ölçek büyüklüğü ve uygun teknolojinin belirlenmesi ve yörenin işgücü potansiyelinin ve istihdam koşullarının incelenmesi büyük önem taşımaktadır.

Ayrıca geleceğe yönelik sanayilerin kurulabilmesi için yüksek teknolojilerin (elektronik, biogenetik teknolojisi vb.) kullanıldığı sanayi dallarının incelenmesi, talepteki değişmelere çok kısa bir zamanda uyum gösterebilen "*esnek üretim sistemleri*" nin (post-fordist üretim sistemleri) değerlendirilmesi ve uluslararası pazarlarda rekabet gücüne sahip sanayi kollarının saptanması gerekmektedir.

Kars ilinin ekonomik olarak bugünkü seviyesinin üzerinde olabilmesi ve Türkiye gayri safi yurtiçi hasılası içindeki payının çok daha üst düzeylere çıkartılabilmesi için, her şeyden evvel sanayi sektörünün kalkınmanın bir motoru olarak görülerek, tasarrufların ve beraberinde yatırımların bu sektöre akılcı bir şekilde kanalize edilmesi gerekmektedir.

Bu araştırma, ekonomik ve sosyal yapısı büyük ölçüde tarımsal kaynak potansiyeline bağlı olan Kars ilinde gelecekteki tarımsal ve sınai üretim deseninin yeni alternatiflerle çeşitlendirilmesi konusunda beliren gereklilikten hareketle; ile yönelik istatistik ve bulgular çerçevesinde, mevcut ekonomik ve sosyal durumun ortaya konması ve Kars'ın sahip olduğu yer üstü ve yer altı kaynakların etkin bir şekilde kullanılması amacıyla uygun yatırım konularının saptanmasına yöneliktir.

Kars ili genelinde yapılan incelemeler sonucu öngörülen yatırım konuları, bir ön değerlendirme niteliğinde olup, yatırımlara ve/veya yeni üretim alanlarına yönelme kararı verildiği takdirde, konu ile ilgili daha detaylı araştırmalarla, yapılabilirlik etüdü ve projelerinin hazırlanması gerekmektedir.

1. İLİN TANIMI (GENEL BİLGİLER)

Yüzölçümü	:	10.127 km ²
Nüfusu (2000)	:	325.016
Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı (2000)	:	%-9,05
Nüfus Yoğunluğu (2000)	:	32 kişi/km ²
Şehirleşme Oranı (2000)	:	%43,7
Toplam Doğurganlık Hızı (2000)	:	3,76
Bebek Ölüm Hızı (2000)	:	%65
Çocuk Ölüm Hızı (2000)	:	%15
Ortalama Hane Halkı Büyüklüğü (2000)	:	5,86
Okur-Yazarlık Oranı (2000)	:	%82,94
Üniversite Bitirenlerin Okul Bitirenlere Oranı (2000)	:	%5,49
Tarım Sektöründe Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (2000)	:	%68,1
İmalat Sanayinde Çalışanların Toplam İstihdama Oranı (2000)	:	%1,9
Çalışan Başına Düş. İmalat Sanayii Katma Değeri (2001 Cari Fiy.)	:	20,4 Milyar TL
Onbin Kişiye Düşen Yatak Sayısı (2003)	:	11,3
İle Verilen Teşvik Belgelerinin Toplam Yatırım Tutarı (2003)	:	6,3 Trilyon TL
İl Sanayi Hasılasının Türkiye İçindeki Yeri (2001 Cari)	:	%0,4
İl Tarım Hasılasının Türkiye İçindeki Yeri (2001 Cari)	:	%46
İl Ticaret Hasılasının Türkiye İçindeki Yeri (2001 Cari)	:	%13
Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın Türkiye İçindeki Yeri (2001 Cari)	:	%19
Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (2001)	:	886 \$
Banka Şube Sayısı (2003)	:	18
Kişi Başına Banka Mevduatı (2003)	:	286 \$
Banka Mevduatının Türkiye İçindeki Yeri (2003)	:	%0,8
Kişi Başına Banka Kredileri (2003)	:	111 \$
Banka Kredilerinin Türkiye İçindeki Yeri (2003)	:	%0,7
Kredi Mevduat Oranı (2003)	:	%39
Kişi Başına Elektrik Tüketimi (2003)	:	582

2.COĞRAFİ KONUM VE İKLİM ÖZELLİKLERİ

2.1. Coğrafi Konum ve Doğal Yapı

Kars ili Doğu Anadolu Bölgesinin kuzey-doğu kesiminde, 42° 10' ve 44° 49' doğu boylamlarıyla, 39° 22' ve 41° 37' kuzey enlemleri arasında yer almaktadır. Kars kuzeyden Ardahan, batıdan Erzurum, güneyden Ağrı, güneydoğudan Iğdır illeri ile çevrilidir. Türkiye'nin doğu sınırında yer alan Kars ili, doğu komşusu Ermenistan'la Türkiye'nin sınırlarını oluşturmaktadır. 10.127 km² yüzölçümüne sahip olan il, ülke topraklarının %1,3'ünü kaplamaktadır.

Kars'ta yeryüzü şekillerini yüksek platolarla bu platolar üzerinde yükselen kıvrım dağları belirler Kars ili toprakları bir yandan Aras ve Arpaçay vadileri diğer taraftan Yalnızçam dağları ile çevrilidir. Büyük bir plato özelliği gösteren il topraklarının deniz seviyesinden yüksekliği 1.768 metredir.

İl topraklarının asıl çatısı, Üçüncü zaman sonunda kurulmuş, IV. Zaman volkanik hareketleriyle bölge, önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. İl alanında aşınmış yuvarlak tepelikler ve sönük biçimler yaygındır. Volkanlardan çıkan lav ve küllerin çevreye yayılması sonucunda geniş yaylalar ve ovalar oluşmuştur.

Kars'taki ovalar, Türkiye'deki yüksek ovaların en ilginç ve en güzel örneklerini oluşturur. Kars ovası, Allahuekber Dağları ile Sarıkamış-Kars Platosu arasındaki doğuya doğru açılan büyük çöküntü oluşunda yer alır. Kars Ovası'nın yüzölçümü 2500 km² olup, bu alan ile Doğu Anadolu bölgesinin en geniş ovasıdır.

Akarsu vadileri boyunca sıralanan ovaların arasında yer alan platolar, İl topraklarının %51'ini oluşturmaktadır. Çok geniş ve dalgalı bir görünüm arzeden platoların bazı kesimlerinde küçük düzlükler ve çöküntü gölleri bulunmaktadır. Platolar, Sarıkamış ilçesinin güneyinden başlayıp, doğuda Arpaçay vadisine, kuzeyde Başgedikler düzlüğüne kadar uzanmaktadır. Aras Vadisine doğru alçalan Kars Platoları, doğuya ve kuzeydoğuya doğru genişler ve yükselir. Kalın bir toprak tabakası ve tüfle kaplı olan platoların genel yükseltisi 1.500-2.000 metre arasındadır. Düzenli bir sıra oluşturan Allahüekber ve Yalnızçam Dağları

ile Kısır Dağı, Kel Dağ ve Akbaba Dağı'nın dorukları dışındaki alanda yükseltileri farklı platolar bulunmaktadır. Çöküntü alanlarının tabanlarında ve akarsu vadilerinde bulunan plato düzlükleri geniş otlaklarla kaplıdır. Bu bölge "Erzurum-Kars Yaylası" olarak bilinen yöredir. Erzurum-Kars Yaylası yüksek ve hafif dalgalı alanların biraraya gelmesiyle oluşmuştur.

İl toprakları yüksek dağlarla kuşatılmış ve batı-doğu doğrultusunda uzanan akarsularla derin biçimde yarılmış geniş bir plato niteliğindedir. Kars'ta dağlar İl alanının yaklaşık olarak %30'unu oluşturmaktadır. İlin kuzeyindeki Kabak Tepesi Dağı 3.055 m., Kısır Dağı 3.197 m. ve Akbaba Dağları, doğusundaki Dumanlı Dağı 2.699 m. belli başlı dağlardır. Sarıkamış'ın batısındaki Soğanlı Dağı (2.808 m.), güneybatısındaki Süphan Dağı (2.909 m.), Allahüekber Dağları üzerindeki Allahüekber Tepesi (3.120 m.), Ağadeve Dağı (2.423 m.), Hacıhalil Dağı (2.366 m.), Borluk Dağı (2.450 m.), Tarhan Dağı (2.617 m.), Yağlıca Dağı (2.970 m.) ve Aladağ (3.134 m.) İlde bulunan diğer dağlardır. İlin güney kesimini ise Karasu-Aras Dağlarının uzantıları oluşturmaktadır. Yükseltisi 2.000-2.200 metre arasında değişen İl topraklarının orta kesimindeki dağlar pek yüksek değildir. Kars yöresi Doğu Anadolu Bölgesinin diğer yörelerine göre sönük bir görünüme sahiptir. Volkanlardan çıkan lavlar ve küller etrafa yayılarak çukurları doldurmuş ve yer şekillerinin sade bir görünüme sahip olmasına neden olmuştur.

Kars ili topraklarının tamamı Aras ana havzasında yer alır. İlde çıkan sular Aras nehri aracılığıyla Hazar Denzine dökülür. İlin en önemli akarsuları Aras Nehri, Arpaçay ve Kars Çayı'dır. Bingöl Dağlarının kuzeybatı eteklerinden çıkan Aras Nehri kuzeye doğru akar. Türkiye sınırları içinde 435 km'lik uzunluğa ulaşan Aras Nehri Erzurum-Pasinler Ovasını geçtikten sonra Kars iline girer, Kağızman yöresindeki derin vadilerden geçerek Aşağı Çıyıklı'nın doğusunda Arpaçay'la birleşir. Aras Nehri Iğdır Ovasını geçtikten sonra Türkiye sınırların terkeder. Kar rejimi içinde kalan nehir suları kış aylarında donar, yaz aylarında ise alana düşen bol yağmurla su yitimini karşılar. Aras ırmağının kolu olan Arpaçay ilin bir diğer önemli akarsuyudur. Kars ilinin doğusunda Ermenistan sınırını çizen Arpaçay'ın en önemli kolları Karahan ve Kars Çayı'dır. Ayrıca Çıldır Gölü'nden çıkan Telek Suyu'da Arpaçay'a katılmaktadır. İldeki önemli akarsulardan biri de Kars Çayı'dır. Sarıkamış ilçesindeki dağlardan doğan Kars Çayı doğuya doğru akar, Kars ovasını geçtikten sonra Şöregel düzlüğünde Arpaçay'la karışır. Kars Çayı'nın uzunluğu 93 kilometredir.

Kars ili sınırları içinde kalan irili ufaklı çok sayıda göl mevcuttur. Çıldır Gölü, Aygır Gölü, Deniz Gölü (Çengilli), Kuyucak Gölü ve Turna Gölü ilde bulunan doğal göllerin en önemlileridir. İlde bulunan doğal göllerin yanısıra bir de baraj gölü bulunmaktadır (Arpaçay Baraj Gölü).

İlin kuzeydoğusunda yer alan Çıldır Gölü'nün bir kısmı Ardahan ili sınırları içinde kalmaktadır. Denizden yüksekliği 1.957 metre olan Çıldır Gölü 120 km² yüzölçümü ile Doğu Anadolu Bölgesinin en büyük ikinci gölüdür. Derinliği 22 metreye kadar ulaşan Çıldır Gölü'nün suları tatlı olup, sazan ve alabalık yönünden zengindir. 4 km²'lik bir alana yayılan Aygır Gölü küçük bir lav setti gölüdür. Susuz ilçesinin batısında yer alan gölün suları tatlı olup, en derin yeri 30 metredir. Çengilli Gölü, Aladağın Kağızman tarafında yer alır ve 2 km² yüzölçüme sahiptir. Suları tatlı olan gölde bol miktarda balık bulunmaktadır. Kağızman'a bağlı Kötek köyünün kuzeyindeki volkanik alanda yer alan Turna Gölü, 2 km²'lik bir alana sahiptir.

Kars ili su potansiyelini değerlendirmek üzere çok sayıda proje geliştirmiş olan DSİ, bu faaliyetler kapsamında bugüne kadar 2 adet baraj ve sulama tesisleri yapmak suretiyle toplam 9.489 ha. tarım arazisinin sulu tarıma açılmasını sağlamıştır. Ayrıca enerji üretimi amacıyla Çıldır Barajı inşaatı tamamlanmış ve üretime başlamıştır. Bu barajın enerji üretimi 67 GWh/yıl'dır. Bunun yanı sıra İçme ve sulama suyu temini amacıyla planlanan Bayburt Barajı inşaatının tamamlanması ile toplam 5.237 ha. tarım arazisi de sulama imkanına kavuşturulacaktır. Kars'ın içme suyu ihtiyacının bir kısmı bu barajdan sağlanacaktır. Diğer yandan inşaatı devam eden 3 sulama tesisinin daha yapılmasıyla yaklaşık 18.000 ha tarım alanı daha sulanabilecektir.

Kars ili yer altı ve jeotermal su kaynakları bakımından zengindir. Ancak ildeki bu değerlerden yeteri kadar yararlanılmamaktadır. Kars'taki jeotermal kaynakların çoğunda tesis bulunmamaktadır. Bu kaynaklar arasında Kağızman'daki Kötek kaplıcaları, Aktaş ve Kızıltaş kaplıcaları ile Akyaka kaplıcaları yörede tanınan, sularının şifalı olduğuna inanılan kaynaklardır. Sarıkamış'taki Karaorganlı İçmesi, konaklama yerleri ve içmeleri bulunan şifalı bir kaynaktır. Maden suyu özellikle mide rahatsızlıklarına iyi gelmektedir. Susuz'daki Çermik ise romatizmal hastalıklara iyi gelmektedir. Akyaka kaplıcaları ise bakımsızlıktan dolayı kullanılamamaktadır.

2.2. İklim Özellikleri ve Bitki Örtüsü

Türkiye'nin ve Doğu Anadolu Bölgesinin en soğuk bölümünde yer alan Kars'ta, yüksek yayla iklimi özellikleri gösteren karasal iklim tipi egemendir. İlde kışlar oldukça soğuk ve sert, kısa süren yazlar ise, ılımlı hatta serince geçer. Yüksek sıradağlarla çevrili olan bölge, denizlerin ılımanlaştırıcı etkisinden yararlanamamaktadır. Sibiryaya Yüksek Basınç Merkezinin etkisinde olan Kars ülkemizin en soğuk yöresidir.

Kars'ta kış dönemi, 6 aydan uzun bir süreyi kapsamakta olup, Ekim ayı ortalarında başlayan kış, Mayıs ayının ortalarına kadar sürmektedir. Şiddetli karasal iklim tipinin il üzerindeki etkisi, Kars'ta donlu günlerin uzunluğuna bakıldığında daha net ortaya çıkmaktadır. İlde yaklaşık 175 gün donlu geçmektedir. Yıllık sıcaklık ortalamasının 4.4 °C gibi son derece düşük bir değer gösterdiği Kars'ta, en soğuk aylar Ocak ve Şubat, en sıcak aylar ise Temmuz ve Ağustos olarak saptanmıştır. Uzun yıllar ortalamasına göre merkez ilçede yıllık ortalama nem %69 olup, kış aylarında nemin %100'e ulaştığı anlar olmuştur. Nem oranı yaz aylarında nadiren %61'in altına düşmektedir. Uzun yıllar ölçüm sonuçlarına göre Merkez ilçede yıllık ortalama bulutluluk değeri 4,4 gün, ortalama açık gün sayısı toplamı 88 gün ve ortalama kapalı gün sayısı toplamı 52,7 gündür. Ortalama rüzgar hızınının 2.9 m/s olduğu Kars'ta egemen rüzgar yönü, yıl içinde toplam 2559 kez esen güneybatıdır(Lodos). Bunu kuzeydoğudan esen Poyraz ve güneyden esen Kible rüzgarları izlemektedir. Merkez ilçede en hızlı rüzgar saniyede 35,7 m hızla esen batı ve kuzeybatıdır. Üçüncü sırada ise kuzeyden esen Karayel gelmektedir. Yıllık yağışın büyük bir bölümü ilkbahar aylarında gerçekleşmektedir. Yıllık yağış ortalaması 489,5 mm.dir. Ocak ayında 22,7 mm, Şubat ayında 25,4 mm olan ortalama yağış miktarı Nisan ayında 44,8 mm'ye, Mayıs ayında en yüksek değeri olan 80,4 mm'ye yükselmektedir. Ortalama yağış miktarı Haziran ayında 76,7 mm, Temmuz ayında 52,9 mm, Ağustos ayında 42 mm olarak gerçekleşmiştir. Ortalama yağışın en düşük olduğu ay 22,6 mm ile Aralık ayıdır. İlde yağış şehrin yükseltisi ve şehrin sahip olduğu topoğrafik şartlarla yakından ilgilidir. İl merkezinde 489.5 mm. olan ortalama yağış miktarı Arpaçay ilçesinde 474,3 mm., Sarıkamış ilçesinde ise 610,6 mm. olarak tespit edilmiştir.

Kars Merkez ilçede çeşitli yıllarda yapılmış meteorolojik ölçümlerin ortalama değerleri Tablo 1'de verilmiştir.

TABLO 1: METEOROLOJİ İSTASYONLARINDAKİ ÖLÇÜM SONUÇLARI

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	YIL
Ortalama Sıcaklık (°C)	-11,2	-9,6	-3,6	4,9	10,2	13,6	17,3	17,4	13,3	7,0	0,3	-6,9	4,4
En Yüksek Sıcaklık (°C)	8,4	9,8	18,8	24,2	27,0	31,4	35,4	35,4	32,6	26,8	21,2	13,2	35,4
En Düşük Sıcaklık (°C)	-36,7	-37,0	-31,5	-22,6	-7,0	-4,0	0,1	-1,9	-4,4	-17,5	-30,0	-35,0	-37,0
Ortalama Oransal Nem (%)	74	75	76	70	68	67	65	62	61	68	76	76	69
En Düşük Nem (%)	3	3	11	9	1	5	8	2	5	3	4	-	-
Ortalama Bulutluluk	5,2	5,1	4,9	5,5	5,5	4,2	3,2	2,7	2,6	3,9	4,8	5,6	4,4
Ortalama Açık Gün Sayısı	5,8	6,8	7,4	3,6	2,2	5,3	9,4	12,6	13,2	10,2	6,9	4,9	88,3
Ortalama Kapalı Gün Sayısı	7,6	7,3	6,2	5,6	4,4	1,8	0,3	0,3	0,6	3,9	6,3	8,4	52,7
Ortalama Yağış Miktarı(mm)	22,7	25,4	28,1	44,8	80,4	76,7	52,9	42,0	28,7	37,4	27,8	22,6	489,5
Günlük En Çok Yağ. Mik. (mm)	22,1	32,9	15,6	27,9	46,7	55,3	45,4	71,7	28,9	31,4	20,1	18,7	71,7
Ortalama Yağışlı Gün Sayısı	10,5	10,6	11,5	13,1	17,9	15,1	10,4	8,0	7,1	8,9	8,6	10,3	132,0
Ortalama Donlu Gün Sayısı	29,4	27,6	29,1	15,7	2,7	0,3	-	0,0	1,8	14,4	24,1	30,2	175,3
Ort. Karla Örtülü Gün Sayısı	28,3	25,6	20,1	2,2	0,2	-	0,0	-	-	0,6	7,2	21,9	10,6
En Yüksek Kar Örtüsü Kal. (cm)	63,0	88,0	66,0	22,0	2,0	-	-	-	-	18,0	33,0	65,0	88,0
Rüzgar Durumu(m/sec)	2,2	2,4	2,7	3,5	3,3	3,2	3,4	3,4	3,1	2,6	2,4	2,2	2,9
Ort. Güneş. Süresi (saat/dk)	2:57	3:52	5:00	6:00	7:15	9:00	10:22	10:17	8:26	6:17	4:15	2:46	6:22

Not : Kars Merkez Ölçüm Sonuçları (Uzun Yıllar)

Kaynak : T.C. Kars Valiliği

İklim özellikleri, Kars ilinin doğal bitki örtüsünü de şekillendirmiştir. İlkbahar sonlarında, dağlık kesimler ve yüksek platolar, tek ve çok yıllık çiçekli bitkilerle yoğun bir şekilde örtülür. Genel görünüm step niteliğindedir. Nemlilik oranının Doğu Anadolu Bölgesinin diğer bölümlerine göre daha yüksek olduğu İl toprakları, bu özelliğiyle doğal orman sınırları içinde kalmaktadır. Doğal orman sınırlarının oluşmasında önemli rol oynayan nemlilik ormanların doğal alt sınırını yükseltmektedir. Alt sınırı yüksek bir plato olan Kars'ta ormanlar 1.800-1.900 metreden başlamaktadır. Kars yöresi bitki örtüsü üst sınırı 2.800 metreye kadar çıkmaktadır. Türkiye sınırları içinde ormanların bu kadar yükseğe çıktığı başka bir yer bulunmamaktadır. Uygun iklim koşullarına rağmen Kars ili orman açısından oldukça yoksul bir ilimizdir. Yüzyıllardır süren olumsuz insan etkisiyle yörede ormanlar tükenmeye yüz tutmuştur. İl topraklarının büyük bir bölümü çayır ve mer'adan oluşurken, ormanlık ve fundalık alanın payı %3,3 civarındadır. Ormanın yoğun olduğu yer Sarıkamış ilçesi topraklarıdır. Bunun yanısıra Kağızman ve Susuz ilçelerinde soğuk kış iklimine uyum sağlamış meşelikler bulunmaktadır. İlde dağların zirvelerine yakın kesimleri bodur alpin bitki topluluklarıyla kaplıdır. Diğer kesimler ise soğuk bozkır kapsamındadır. Yılın 5-6 ayı karlarla kaplı bu alanlarda, kar örtüsünün altında kalan çayır bitkileri karın erimesiyle hızlı bir gelişme sürecine girer. Mayıs ayının ortalarından itibaren bazı yerlerde Haziran başında yöre çayır ve otlaklarla kaplanır. Bu çayır ve otlaklar il hayvancılığı açısından önemli bir besli materyali oluşturmaktadır.

3. ULAŞIM VE ENERJİ DURUMU

3.1. Ulaşım ve Haberleşme

Bilindiği üzere bir ilin, yörenin ekonomik gelişiminde ulaşımın önemli bir payı vardır. Kars'ta ulaşım Karayolu, Demiryolu ve Havayolu ile sağlanmaktadır.

- **Karayolu**

Kars, Anadolu'yu Asya'ya bağlayan tarihi ipek yolu üzerinde yer almaktadır. Günümüzde de ulaşım açısından stratejik bir işleve sahip olan Kars ili, Kafkasya'ya oradan da Asya ülkelerine bağlanan yolun kavşak noktasındadır. Erzurum ilinden doğuya uzanan karayolu Kars'ın en önemli karayolu bağlantısını oluşturmaktadır. Hopa limanından İran'a giden transit karayolu, il topraklarından geçmektedir. Kars'a komşu olan illerden Erzurum, Iğdır ve Ardahan'a doğrudan, Ağrı'ya Iğdır veya Horasan (Erzurum) üzerinden karayolu bağlantısı bulunmaktadır. Karadeniz Bölgesindeki illerle karayolu bağlantısı ise Ardahan veya Göle üzerinden sağlanmaktadır. Ermenistan sınırında bulunan Kars, Akyaka-Doğukapı üzerinden Ermenistan'a karayolu ile bağlanmaktadır. Ancak gümrük kapısının 1993 yılında kapatılması nedeniyle bu yol kullanılmamaktadır.

Tablo 2'de Kars il merkezinin ilçelerine ve önemli merkezlere uzaklığı görülebilir.

TABLO 2: İL MERKEZİNİN DİĞER İLÇELERE VE ÖNEMLİ MERKEZLERE UZAKLIĞI

İlçe Adı	Uzaklık (km)	İl Adı	Uzaklık (km)	İlçe Adı	Uzaklık (km)
Akyaka	63	Iğdır	138	Sivas	635
Arpaçay	41	Ağrı	216	Malatya	623
Digor	43	Ardahan	91	Gaziantep	844
Kağızman	73	Erzurum	203	Adana	1.012
Sarıkamış	55	Antalya	1.450	Ankara	1.077
Selim	31	Van	363	İzmir	1.657
Susuz	26	Trabzon	431	İstanbul	1.425

Kaynak: T.C. Karayolları Genel Müdürlüğü

İlde merkez ilçe dahil 8 ilçe, 10 belediye, 384 köy ve 46 mahalle bulunmaktadır. Tüm yerleşim birimlerine karayolu ile ulaşım mümkün olmakla birlikte, köy yollarının yetersiz olduğu dikkat çekmektedir. Kars il sınırları içinde bulunan 722 kilometrelik karayolu ağının 523 km'si devlet yolu, 199 km'si ise il yoludur. Devlet yolunun 498 km'si asfalt, 25 km'si stabilize, il yolunun 144 km'si asfalt, 9 km'si stabilize. İle bağlı köyler ile 75 bağlı

ünitenin toplam köy yolu uzunluğu 2.458 km'dir. Köy yollarının 257 km'si asfalt, 1.764 km'si stabilize, 437 km'si de tesviye köy yoludur.

İlde yapımı tamamlanan köy yolları, Master Planın ön gördüğü I. derece köy yolları standartlarına göre standart dışı olarak kabul edilmektedir. Köy yolu ağının standartlarının yükseltilmesi, temel altyapıya yapacağı hizmetin dışında köylünün sosyal ve ekonomik yapısına da önemli katkıda bulunacaktır. Ayrıca ilde ağır kış şartlarından kaynaklanan köy yollarındaki kar mücadelesi çalışmalarının maliyeti de düşecektir.

- **Demiryolu**

Kars'ta demiryolu ulaşımı yaklaşık yüzyıllık bir geçmişe sahiptir. Kars, Haydarpaşa Doğukapı (Ahuryan) bağlantısının son istasyonudur. Ermenistan'la sınır kapısı olan Doğukapı Akyaka ilçesine 16 il merkezine 60 km mesafededir. Azerbaycan-Ermenistan savaşı nedeniyle kapatılan sınır kapısı demiryolu ulaşımına da kapalıdır. Bu nedenle sadece ülkenin diğer illerine yolcu ve yük taşımacılığı yapılmaktadır. İl sınırları içinden geçen demiryolu ağının uzunluğu 168 km'dir. Kars'tan hareket eden Doğu Ekspresi her gün karşılıklı olarak Kars-İstanbul (Haydarpaşa) arasında yük ve yolcu taşımaktadır.

- **Havayolu**

İlde her türlü uçağın inip kalkabileceği piste sahip bir havaalanı ile terminal binası ve müstemilatı bulunmaktadır. Devlet Hava Meydanları İşletmesi'ne ait olan havaalanı 1988 yılında iç hat seferlerine açılmış, 1993 yılından itibaren de uluslar arası tarifersiz uçak seferlerine hizmet vermektedir. Kars havaalanının yıllık uçuş kapasitesi 8.760, yıllık yolcu kapasitesi ise 1.000.000'dur. Türk Hava Yolları'nın her gün Kars-Ankara arasında karşılıklı bir uçak seferi bulunmaktadır. Ayrıca haftada iki gün özel bir havayolu şirketi olan İstanbul Hava Yolları ile Kars-İstanbul, İstanbul-Kars uçak seferleri yapılmaktadır.

Kars gibi kış şartları ağır olan illerde, özellikle karayolu taşımacılığında hava ve demiryolu taşımacılığına geçiş yapmak son derece de isabetli olacaktır.

Karayolu, demiryolu ve havayolu ile yapılan yolcu taşımacılığı karşılaştırıldığında yolcuların çok önemli bir kısmının karayolunu tercih ettikleri görülmektedir. Bunun nedeni olarak,

havayolu taşımacılığının pahalı ve demiryolu taşımacılığında seyahat sürelerinin uzun olması gösterilebilir. Ayrıca havayolu ve demiryoluyla Türkiye'nin dört bir yanına ulaşmak kolay olmamaktadır.

Günümüzde iletişim; sağlanan gelişmeler nedeniyle geçmişe oranla çok daha önemli hale gelmiştir. İletişim hayatın tüm boyutlarını ilgilendirmektedir. Çalışma hayatı, ticaret, üretim ve eğlence alanlarında iletişimde sağlanan gelişmeler nedeniyle büyük değişiklikler olmuştur. Bilim, haberleşme ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler birbirini etkilemekte, ülke-bölge ekonomilerine yön vermekte ve rekabet gücüne önemli oranda katkı sağlamaktadır.

Kars ili telekomünikasyon hizmetleri açısından yeterli altyapıya sahip olup, isteyen aboneye telefon hattı tahsis edilebilmektedir. Tüm yerleşim birimlerinde telefon bulunan ilde, 2002 yılı sonu itibariyle toplam telefon abone sayısı 50.594'tür. Telefon abonelerinin 20.815'i merkez ilçe ve bağlı köylerde, 29.774'i diğer ilçe merkezleri ile bu ilçelere bağlı yerleşim birimlerindedir. İldeki santral sayısı 95 olup, otomatik telefona açık yerleşim birimi sayısı 427'dir.

3.2. Enerji

Kars ili elektrik enerjisi ihtiyacını ulusal enerji sisteminden sağlamaktadır. İlde bulunan 382 köy, 2 belde ve 8 ilçenin tamamında elektrik vardır. Ancak TEDAŞ 2003 verilerine göre 2 köyün elektrik hattı özürlü grubunda yer almaktadır.

Kars, enerji kaynakları potansiyeli bakımından; Hidrolik, rüzgar, jeotermal ve güneş enerjisi kaynaklarına sahip bir ilimizdir. Ayrıca doğal gaz boru hattının tamamlanıp ile doğal gaz verilmesiyle birlikte doğalgaz potansiyeline de sahip olunacaktır. Güneş ve rüzgar enerjisi gibi enerji kaynakları sürekli ve koşulsuz olarak kullanılabilen yenilenebilir enerji kaynaklarıdır. Kars merkez ilçede yılda ortalama 88 gün açık geçmekte, Akdeniz ve Ege Bölgesine göre güneş enerjisi bakımından düşük bir potansiyel içermektedir. Ortalama rüzgar hızı 2,9 m/s, egemen rüzgar yönü güneybatı olup, yılda 2.559 kez lodos esmektedir. Merkez ilçede rüzgar hızı bazan saniyede 35,7 metreye kadar çıkmaktadır. İlde Devlet Su

İşleri tarafından yapılan ıldır Barajı 67 GWh/yıl elektrik üretim kapasitesine sahiptir. Ayrıca alışmaları devam eden Türkmenistan-Azerbaycan-Türkiye doğalgaz iletim hattı Gürcistan üzerinden gelip Ardahan'ın Posof ilçesinden ülkemize giriş yapacaktır. Bu hat Kars zerinde Pasinler/Erzurum'dan geçen İran doğalgaz boru hattına bağlantı yapan iletim hattıdır. Söz konusu proje tamamlandığında Kars ilinde doğalgaz kullanımı olanaklı hale gelecek, ısınma ve sanayide maliyetler düşecektir.

Kars ilinde 2002 yılında toplam elektrik abone sayısı 75.543 iken 2003 yılında 77.124'e yükselmiştir. İlde bulunan elektrik abonelerinin tüketim gruplarına göre dağılımı Şu Őekildedir; 2002 yılı elektrik abone sayısı meskenlerde 66.270, ticarethanelerde 6.360, resmi dairelerde 949, sanayi kuruluşlarında 1.287, tarımsal sulama 47, diğer 630'dur. 2003 yılında ise elektrik abone sayısı meskenlerde 68.081, ticarethanelerde 6.280, resmi dairelerde 955, sanayi kuruluşlarında 943, tarımsal sulamada 53, diğer 812 olmuştur.

Kars ili elektrik tüketime incelendiğinde; toplam elektrik tüketime 2002 yılında 179.044 Mwh iken yaklaşık olarak %0,9'luk bir artışla 2003 yılında 180.596 Mwh olarak gerçekleşmiştir. 2003 yılında il elektrik tketimeinin %29,2'si meskenlerde, %30,1'i sanayi, %4,4' ticarethane, %14,5'i resmi daire, %12,8'i aydınlatma, %0,0'ı tarımsal sulama ve %9'u diğer kesimlerce gerçekleştirilmiştir.

İl elektrik tketimeinin Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yeri incelendiğinde; 2003 yılında il toplam elektrik tketimeinin, Doğu Anadolu Bölgesinde kullanılan elektriğin %5,28'ini, Türkiye genelinde kullanılan elektriğin %16'sını oluşturduğu görülmektedir.

2002 yılında ilde kişi başına düşen elektrik tketimei 567 kwh/kişi iken, 2003 yılında kişi başına düşen elektrik tketimei 582 kwh/kişi değerine ulaşmıştır. Türkiye kişi başına elektrik tketimei, 2003 yılında 1.581 kwh/kişi olup, Kars ili kişi başına elektrik tketimeinin ülke ortalamasının bir hayli altında kaldığı görülmektedir.

Tablo 3'de Kars ili elektrik tketimeinin Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yeri verilmektedir.

TABLO 3: İL, BÖLGE VE TÜRKİYE ELEKTRİK TÜKETİMİ (MWH)

Abone Türü	2002			2003			2003 (%)	
	Türkiye (1)	Doğu Anadolu(2)	Kars	Türkiye (1)	Doğu Anadolu(2)	Kars	(3)/(1)	(3)/(2)
Mesken	23.559.425	1.003.538	53.275	25.194.895	1.120.666	52.701	0,21	4,70
Ticarethane	10.867.292	215.690	10.222	12.871.904	267.875	7.987	0,06	2,98
Resmi daire	4.580.529	338.349	17.245	4.554.049	412.504	26.165	0,57	6,34
Sanayi	50.489.392	748.234	55.670	55.099.186	806.093	54.309	0,10	6,74
Tarımsal Sulama	2.749.780	127.771	12	2.838.277	113.729	15	0,00	0,01
Aydınlatma	5.103.921	494.550	29.024	4.974.808	450.401	23.083	0,46	5,12
Diğer	5.597.523	287.100	13.596	6.232.947	246.937	16.335	0,26	6,62
TOPLAM	102.947.861	3.215.231	179.044	111.766.067	3.418.205	180.596	0,16	5,28

KAYNAK : TEDAŞ

4. EKONOMİK VE SOSYAL YAPI

4.1. Nüfus

Nüfus ekonomik ve sosyal kalkınmanın temel unsurudur. Bu nedenle il nüfusunun büyüklüğü, ekonomik ve sosyal nitelikleri vb. unsurlarının bilinmesi gerekmektedir. Ülkemizde nüfus ve nüfusun nitelikleri hakkındaki bilgiler Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yapılan nüfus sayımları ile tespit edilmektedir. Ülkemizde yapılan ilk nüfus sayımı olan 1927 yılında Kars ilinin nüfusu 205.098 olup, ülke nüfusunun %1,50'sini oluşturmaktaydı. Son nüfus sayımı olan 2000 yılında Kars ili nüfusu 325.016'ya yükselmiş ülke nüfusu içindeki payı ise %48'e gerilemiştir. Kars ili nüfus artış hızı, ilk sayım dönemlerinde ülke nüfus artış hızının üzerinde, genel olarak ise ülke nüfus artış hızının altında kalmıştır. 1927-2000 arasında ülke nüfusu yaklaşık olarak 5 kat, Kars il nüfusu ise 1,58 kat artmıştır. 1927-2000 döneminde ülke nüfusu bütün sayım dönemlerinde artış gösterirken, Kars il nüfusu 1980, 1990 ve 2000 sayım yıllarında düşmüştür. 1927-2000 döneminde Kars ili nüfus artış hızları incelendiğinde, en yüksek nüfus artış hızının 1927-1935 döneminde %49,82, en düşük nüfus artış hızının ise 1985-1990 döneminde %-17,42 olarak gerçekleştiği görülmektedir.

Sayım yıllarına göre ülke ve Kars il nüfusundaki gelişmeler Tablo 4'te verilmiştir.

TABLO 4: SAYIM YILLARINA GÖRE ÜLKE VE İL NÜFUSU

YILLAR	TÜRKİYE (1)		KARS (2)		f(%) (2) / (1)
	NÜFUS	ARTIŞ (%) (*)	NÜFUS	ARTIŞ (%) (*)	
1927	13 648 270	-	205 098	-	1 50
1935	16.158.018	21,10	305.536	49,82	1,89
1940	17.820.950	19,59	356.534	30,87	2,00
1945	18.790.174	10,59	381.176	13,37	2,03
1950	20.947.188	21,73	410.236	14,69	1,96
1955	24.064.763	27,75	487.844	34,65	2,03
1960	27.754.820	28,53	543.600	21,64	1,96
1965	31.391.421	24,63	606.313	21,84	1,93
1970	35.605.176	25,19	660.018	16,97	1,85
1975	40.347.719	25,01	707.398	13,87	1,75
1980	44.736.957	20,65	700.238	-2,03	1,57
1985	50.664.458	24,88	722.431	6,24	1,43
1990	56.473.035	21,71	662.155	-17,42	1,17
2000	67.803.927	18,28	325.016	-9,05	0,48

(*) : Yıllık Nüfus Artış Hızını kapsamaktadır.

Ardahan ve Iğdır illeri 27.05.1992 tarihinde Kars ilinden ayrılmıştır. Bu nedenle 1990-2000 dönemindeki nüfus artış hızı hesaplanırken 1990 yılının düzeltilmiş nüfusu (355.823) kullanılmıştır.

KAYNAK : DİE

2000 yılı Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına göre 2000 yılı Kars il nüfusunun %43,7'si şehir, %56,3'ü köy nüfusundan oluşmaktadır. İl nüfusunun büyük bir bölümü köylerde yaşamaktadır. Şehir nüfusunun en yoğun olduğu merkez ilçede nüfusun %68,8'i şehir merkezinde, %31,2'si köylerde yaşamaktadır. Diğer ilçelerin tamamında köy nüfus oranı şehir nüfus oranından yüksektir. Şehir nüfusunun oran olarak yüksek olduğu ilçeler sırasıyla; Kağızman %44,3, Sarıkamış %40,7, Susuz %25,5, Akyaka %23,4'tür. Şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki payı en düşük olan ilçe Digor ilçesi olup, nüfusunun %10,8'i şehirlerde, %91,2'si köylerde yaşamaktadır. Şehir nüfusunun oran olarak düşük olduğu diğer ilçeler; Selim %17,2, Arpaçay %17,8'dir.

10.127 km²'lik bir alana yayılan Kars ilinde nüfus yoğunluğu 32 kişi/km²'dir. Kilometrekareye düşen kişi sayısı olarak tanımlanan nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu ilçe 63 kişiyle merkez ilçedir. İlçelere göre nüfus yoğunluğu 20 kişi ile 63 kişi arasında değişmektedir. Nüfus yoğunluğu en düşük olan ilçe 20 kişiyle Arpaçay, merkez ilçe dışında en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip ilçe 36 kişiyle Akyaka ilçesidir. En büyük yüzölçümüne sahip Sarıkamış ilçesinin nüfus yoğunluğu 29 kişi, yüzölçümü en küçük olan Akyaka ilçesinin nüfus yoğunluğu 36 kişidir. İlde bulunan 252 köyün nüfusu 500 kişinin altındadır.

Türkiye genelinde nüfus yoğunluğu 88 kişi, Doğu Anadolu bölgesinde 42 kişi olup, Kars ili nüfus yoğunluğu hem ülke hem de Doğu Anadolu Bölgesine göre daha düşük değerdedir. Merkez ilçe hariç diğer ilçelerin nüfus yoğunluğu Doğu Anadolu Bölgesi ve ülke nüfus yoğunluğundan düşük değerlere sahiptir. Merkez ilçe nüfus yoğunluğu ise Doğu Anadolu Bölgesi nüfus yoğunluğunun üzerinde Türkiye nüfus yoğunluğunun altındadır.

2000 yılı itibariyle Kars il nüfusunun şehir ve köy dağılımı ile yerleşim birimlerine göre nüfus yoğunluğu Tablo 5'de verilmiştir.

TABLO 5: İL NÜFUSUNUN YERLEŞİM MERKEZLERİNE GÖRE DAĞILIMI (2000)

İlçe Adı	Şehir		Köy		Toplam Nüfus	Yüzölçümü (Km ²)	Nüfus Yoğunluğu (Kişi/Km ²)
	Nüfus	(%)	Nüfus	(%)			
Merkez	78.473	68,8	35.598	31,2	114.071	1.805	63
Akyaka	3.400	23,4	11.126	76,6	14.526	406	36
Arpaçay	4.453	17,8	20.542	82,2	24.995	1.278	20
Digor	2.708	10,8	22.417	89,2	25.125	1.164	22
Kağızman	21.685	44,3	27.223	55,7	48.908	1.797	27
Sarıkamış	23.236	40,7	33.790	59,3	57.026	1.971	29
Selim	4.393	17,2	21.087	82,8	25.480	1.009	25
Susuz	3.797	25,5	11.088	74,5	14.885	697	21
Toplam	142.145	43,7	182.871	56,3	325.016	10.127	32

KAYNAK : DİE (Yüzölçümüne göller dahil değildir. Harita Genel Komutanlığı'ndan temin edilen 1/1.000.000 ölçekli haritadan hesaplanmıştır.)

Kars ili net göç veren bir il konumundadır. 2000 yılı şehir nüfus artış hızı ilçeler itibariyle incelendiğinde; bütün ilçelerde nüfusun azaldığı görülmektedir. En yüksek düşüşün %25,55'le Arpaçay ilçesinde olduğu, bu ilçeyi % 24,53'le Susuz, %13,57'yle Selim, %9,97'yle Digor, %8,07'yle Sarıkamış, % 6,85'le Akyaka, %5,96'yla merkez ilçenin, %0,45'le Kağızman ilçesinin takip ettiği görülmektedir. Nüfus düşüşü kırsal kesimde gerçekleşmiş olup, tüm ilçelerde şehir nüfus artış hızı pozitifdir. İlçe merkezlerinin nüfusu artmakla birlikte köy nüfuslarında büyük bir azalma söz konusudur. İlde bulunan 8 ilçenin de köy nüfusları azalmıştır. Kars ilinde şehirlerde yaşayan nüfusun oranı %43,7 olup, Doğu Anadolu Bölgesi şehir nüfus oranının %53,05, ülke şehir nüfus oranının %64,90 altındadır.

Sayım yılları itibariyle Türkiye ve Kars ili şehir ve köy nüfus oranları Tablo 6'da verilmiştir.

TABLO 6: TÜRKİYE VE KARS ŞEHİR VE KÖY NÜFUS ORANLARI (%)

YILLAR	TÜRKİYE		KARS	
	ŞEHİRLER	KÖYLER	ŞEHİRLER	KÖYLER
1927	24,22	75,78	12,99	87,01
1935	23,53	76,47	14,80	85,20
1940	24,39	75,61	19,66	80,34
1945	24,94	75,06	16,45	83,55
1950	25,04	74,96	16,89	83,11
1960	31,92	68,08	17,74	82,26
1965	34,42	65,58	19,36	80,64
1970	38,45	61,55	23,22	76,78
1975	41,81	58,19	24,14	75,86
1980	43,91	56,09	24,58	75,42
1985	53,03	46,97	27,23	72,77
1990	59,01	40,99	31,63	68,37
2000	64,90	35,10	43,73	56,27

KAYNAK : DİE

Kars ili nüfusunun yerleşim yerlerine dağılımı sayım yılları itibariyle incelendiğinde; 1927 yılında şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki payının %12,99, köy nüfusunun payının %87,01 olduğu görülmektedir. Aynı yıl ülke nüfusunun %24,22'si şehirlerde, %75,78'i köylerde yaşamaktaydı. 1927 yılında gerek ülke gerekse Kars nüfusunun önemli bir kesimi kırsal kesimde yaşamaktadır. Sanayileşme ile bu durum tersine dönmüş, kırsal nüfus hızla çözülmüş 2000 yılına gelindiğinde ülke genelinde şehirlerde yaşayanların oranı %64,09'a yükselmiştir. Kars ilinde de benzer bir süreç yaşanmış, köylerden merkez ilçeye ve diğer ilçe merkezlerine doğru nüfus akışı olmuş, şehir nüfusunun il nüfusu içindeki payı 1927 yılındaki %12,99 seviyesinden 2000 yılında %43,73 seviyesine yükselmiştir.

Göç kırsal kesimden kent merkezlerine doğru il içindeki hareketiyle sınırlı kalmayıp, sanayinin daha gelişmiş olduğu batı illerine de yönelmiştir. Bunun sonucu olarak da Türkiye'nin batısında yer alan iller göç alan, diğer bölgelerindeki iller ise dışa göç veren iller haline gelmiştir. Kars ili de bu gelişmelerden etkilenmiş, tarımda mekanizasyonun artması, veraset ve intikal nedeniyle arazinin parçalanması gibi olguların da etkisiyle kırsal kesimde işsizlik artmış, yurtiçi ve yurtdışına doğru bir göç hareketine maruz kalmıştır. 1985-1990 döneminde Kars iline (0-4 yaş grubu hariç) 26.759 kişi göç ederken, 131.784 kişi il dışına göç etmiştir. Söz konusu dönemde ilin net göç miktarı -105.025 kişi ve net göç hızı %-181 olarak gerçekleşmiştir.

1985-1990 döneminde gerçekleşen göç verileri ülke ve bölge ile karşılaştırmalı olarak Tablo 7'de verilmiştir.

TABLO 7: 1985-1990 DÖNEMİ NET GÖÇ VE NET GÖÇ HIZI

	TÜRKİYE	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	KARS
1990 Nüfusu (2)	50.518.291	4.606.413	578.707
İçer Göç	4.065.173	255.871	26.759
Toplam Göç İçindeki Pay (Binde)	1.000	63	7
1990 Nüfusu İçindeki Pay (Binde)	80	56	46
Dışer Göç	4.065.173	724.374	131.784
Toplam Göç İçindeki Pay (Binde)	1.000	178	32
1990 Nüfusu İçindeki Pay (Binde)	80	157	228
Net Göç (1)	-	-468.503	-105.025
Net Göç Hızı (Binde) (2)	-	-102	-181

(1): Türkiye toplamında iç göç dış göçe eşittir.

(2): 1990 nüfusundan 0-4 yaş nüfusu çıkarılmıştır.

KAYNAK : DİE

Not: Ardahan ve Iğdır illerine ait veriler Kars içindedir.

Kars ilinin içinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi dışa göç veren bir coğrafi bölgemizdir. Nitekim 1985-1990 döneminde Doğu Anadolu Bölgesinden diğer bölge illerine 724.374 kişi göç etmiş diğer bölgelerden Doğu Anadolu Bölgesine ise 255.871 kişi göç etmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi Net göç miktarı -468.503 kişi olup, net göç hızı %-102 olarak gerçekleşmiştir. Bölge illeri içinde dışa en çok göç veren il Kars olup, net göç miktarı -105.025 kişi ve net göç hızı %-181'dir. Kars ilinden sonra en çok göç veren iller sırasıyla Tunceli, Erzurum, Muş, Ağrı, Erzincan Bingöl, Bitlis, illeridir.

Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan illerin 1985-1990 dönemi göç verileri Tablo 8'de verilmiştir.

TABLO 8: DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLLERİNDEKİ GÖÇ HAREKETLERİ

İller	1990 Nüfusu (1)	İçe Göç	Dışa Göç	Net göç	Net Göç Hızı (%)
Kars	578 707	26 750	131 784	-105 025	-181
Tunceli	119.584	9.118	29.450	-20.332	-170
Erzurum	740.945	34.250	122.548	-88.298	-119
Muş	312.081	12.425	46.254	-33.829	-108
Ağrı	362.987	17.162	54.474	-37.312	-103
Erzincan	272.055	24.246	49.820	-25.574	-94
Bingöl	214.566	9.878	29.766	-19.888	-93
Bitlis	272.878	13.606	34.115	-20.509	-75
Malatya	626.177	36.364	71.571	-35.207	-56
Elazığ	445.873	25.880	47.044	-21.164	-47
Van	520.304	22.187	42.967	-20.780	-40
Hakkari	140.256	6.990	11.462	-4.472	-32
D. Anadolu Bölgesi	4.606.413	255.871	724.374	-468.503	-102

Not : (1): 1990 nüfusundan 0-4 yaş nüfusu çıkarılmıştır.

KAYNAK : DİE

4.2. İstihdam

Bu bölümde ağırlıklı olarak Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayınlanan bilgiler kullanılmıştır. Dolayısıyla Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından Genel Nüfus Sayımlarında kullanılan istihdama ilişkin kullanılan bazı kavramlar aşağıda verilmiştir.

İstihdam Edilenler: Referans tarihinde en az bir saat ücretli, maaşlı, yevmiyeli, işveren, kendi hesabına veya ücretsiz aile işçisi olarak ayni (mal) ya da nakdi (para) gelir elde etmek amacıyla ekonomik faaliyette bulunan veya bir işle bağlantısı bulunan 12 ve daha yukarı yaştaki kişilerdir.

İşsiz: Referans tarihinde istihdamda olmayan, iş arayan ve son üç ay içinde iş arama kanallarından en az birini kullanmış olan 12 ve daha yukarı yaştaki tüm kişilerdir. Ayrıca iş bulmuş veya kendi işini kurmuş kişilerden işe başlamak veya işbaşı yapmak için bekleyenler de işsiz kapsamına girmektedir.

İşgücü: İstihdam edilenler ve işsizlerin toplamı.

İşgücüne Katılma Oranı: İşgücündeki nüfusun 12 ve daha yukarı yaştaki nüfusa oranıdır.

İşgücünde olmayan Nüfus: Referans tarihinde istihdamda olmayan ve işsiz tanımına uymayan 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus.

2000 Genel Nüfus Sayım sonuçlarına göre ilde çalışabilir yaştaki nüfus (12 yaş üzeri) 231.694 kişidir. 141.650'si istihdamdaki nüfus, 9.124'ü işsiz olmak üzere çalışabilir yaştaki nüfusun, 150.774'ü işgücüne katılan nüfusu oluşturmaktadır. 2000 yılı itibariyle istihdamda olanların çalışabilir yaştaki nüfusa oranı %61,1, işsizlerin oranı %3,9, işgücüne katılmayan nüfusun oranı ise %35,0'dır.

12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1980 yılında 221.776'sı erkek, 212.024'ü kadın olmak üzere toplam 433.800 kişi iken 2000 yılında 231.694 kişiye düşmüştür. Toplam nüfus ise 1980 yılında 359.274'ü erkek, 340.964'ü kadın olmak üzere toplam 700.238 kişi iken 2000 yılında 325.016 kişiye düşmüştür. Görüldüğü üzere gerek toplam nüfus gerekse 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus azalmıştır. Bunda dışa verilen net göçün yanısıra, 1992 yılında Ardahan ve Iğdır ilçelerinin Kars'tan ayrılarak il olması da etkili olmuştur. Kars'ta işgücüne katılma oranı 1990-2000 döneminde azalma eğilimindedir. 1980 yılında erkek nüfusun işgücüne katılma oranı %83,3 iken 2000 yılında %74,6'ya, kadın nüfusun işgücüne katılma oranı 1980 yılında %69,2 iken 2000 yılında %54,8'e düşmüştür. 12 yaş ve daha yukarı yaştaki erkek ve kadın toplam nüfusun işgücüne katılma oranı ise 1980 yılındaki %76,4 seviyesinden 2000 yılındaki %65,1'e gerilemiştir. Kars ilinde bir başka dikkat çeken husus ise işsizlik oranının sürekli artmasıdır. İşsizlik oranı erkek işgücünde 1980 yılında %2,5 iken 2000 yılında %7,6'ya, kadın işgücünde 1980 yılında %0,7 iken 2000 yılında %3,7'ye yükselmiştir. İşgücüne katılma oranının düşmesi doğal olarak işgücüne katılmayanların sayısının ve oranının yükselmesine sebep olmuştur. 1980 yılında işgücüne katılmayan 12 ve daha yukarı yaştaki erkeklerin oranı %13,8, 2000 yılında %25,4; 1980 yılında işgücüne katılmayan kadınların oranı %30,5, 2000 yılında %45,2'dir.

Tablo 9’da Kars ili istihdam bilgileri son dört sayım dönemi itibariyle verilmiştir.

TABLO 9: KARS İLİ NÜFUSUNUN İSTİHDAM DURUMUNA GÖRE DAĞILIMI

	Sayım Yılı	Toplam Nüfus	12 yaş ve üstü	12 Yaş Üstü%	İşgücü	İstihdam	İşsiz	İşgücüne Katılma Oranı (%)	İşsizlik %	İşgücüne Katılmayan	Bilinmeyen
Erkek	1980	359.274	221.776	61,7	184.788	180.085	4.703	83,3	2,5	36.068	920
	1985	367.269	231.112	62,9	194.783	187.152	7.631	84,3	3,9	35.828	501
	1990	334.065	217.925	65,2	183.074	174.060	9.014	84,0	4,9	34.763	88
	2000	169.027	120.422	71,2	89.837	82.989	6.848	74,6	7,6	30.584	1
Kadın	1980	340.964	212.024	62,2	146.748	145.794	954	69,2	0,7	64.622	654
	1985	355.162	228.145	64,2	156.074	154.105	1.969	68,4	1,3	71.815	256
	1990	328.090	219.844	67,0	147.209	144.206	3.003	67,0	2,0	72.575	60
	2000	155.989	111.272	71,3	60.937	58.661	2.276	54,8	3,7	50.334	1
Toplam	1980	700.238	433.800	62,0	331.536	325.879	5.657	76,4	1,7	100.690	1.574
	1985	722.431	459.257	63,6	350.857	341.257	9.600	76,4	2,7	107.643	757
	1990	662.155	437.769	66,1	330.283	318.266	12.017	75,4	3,6	107.338	148
	2000	325.016	231.694	71,3	150.774	141.650	9.124	65,1	6,1	80.918	2

Kaynak : DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Kars

2000 yılı itibariyle il nüfusunun %71,3’ü 12 ve daha yukarı yaştaki nüfustan oluşmaktadır. İlde yaşayan işgücü (istihdam+işsiz) 150.774 kişi olup, toplam nüfusun %46,4’ünü oluşturmaktadır. İşgücünün 12 ve daha yukarı yaştaki nüfusa oranı ise %65,1’dir. Bir başka deyişle 12 ve daha yukarı yaşta olup, çalışabilecek durumda olan nüfusun %34,9’u işgücüne katılmamaktadır. İşgücüne katılmayan nüfusun 30.584’ü erkek, 50.334’ü kadındır. İşgücüne katılmayan nüfusun yaklaşık %62,2’si kadın nüfus olup, bunun önemli bir kısmı %66,6’sı ev kadını konumundadır. İşgücüne katılmayan toplam nüfus, çalışmama nedenlerine göre incelendiğinde; %41,4 ile ilk sırada ev kadınlarının olduğu ve bu grubu %40,6 ile öğrenci, %10,8 ile diğer, %7,1’le emeklilerin izlediği görülmektedir.

Kars ilinde işgücüne katılma oranı köylerde %84 il merkezinde %66, ilçe merkezlerinde ise %67’dir. Erkek nüfusun işgücüne katılma oranının en yüksek olduğu yer %76 ile Sarıkamış ilçe merkezi, en düşük olduğu yer ise %37 ile Susuz ilçe merkezidir. Kadın nüfusun işgücüne katılma oranı yerleşim merkezlerine göre büyük farklılıklar göstermekte, köylerde %85 olan bu oran, il merkezinde %13, ilçe merkezleri toplamında ise %10’dur. İşsizliğin en yüksek olduğu yer il merkezi olup, %20,6’dır. İşsizlik oranı ilçe merkezlerinde %15,2, köylerde %0,5’tir. İşsiz nüfusun %66’sını 30 yaşından küçük genç nüfus oluşturmaktadır.

İstihdamdaki nüfus eğitim durumu açısından incelendiğinde; çalışanların %19,11’inin okuma yazma bilmediği, %80,89’unun okuma yazma bildiği görülmektedir. Okuma yazma

bilen nüfus içinde okuma yazma bilmekle birlikte herhangi bir öğretim kurumundan mezun olmayanların toplam istihdama oranı %8,97'dir. İstihdamdaki nüfusun %45,85'i ilköğretim, %0,69'u ilköğretim, %7,21'i ortaokul, %0,11'i ortaokul dengi meslek okulu, %10,09'u lise, %2,93'ü lise dengi meslek okulu, %5,03'ü de yüksek okul ve fakülte mezunudur.

Kars ili istihdamı sektörel bakımdan değerlendirildiğinde; 1980-2000 döneminde Tarım sektöründeki istihdam 259.154'ten 96.519'a, Sanayi sektöründeki istihdam 7.433'den 3.080'e, İnşaat sektöründeki istihdam 5.274'den 3.976'ya, Hizmetler sektöründeki istihdam 52.078'den 38.015'e gerilemiştir. 1980 yılı verileri Ardahan ve Iğdır'ı da kapsadığından oransal karşılaştırma daha anlamlı olacaktır. Toplam istihdamdaki payı gerilemekle birlikte ilk sırayı %68,1'le Tarım sektörü almakta olup, bu sektörü %26,8'le Hizmetler, %2,8'le İnşaat ve %2,2 ile Sanayi sektörü izlemektedir.

Bir yörenin gelişmişliği açısından önemli bir gösterge olan sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı 1980 yılında %2,3, 1985 yılında %1,4, 1990 yılında %2,9, 2000 yılında ise %2,2 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi sektöründe 2000 yılı itibariyle 3.080 kişi çalışmakta olup, bunların 2.883'ü erkek, 197'si kadındır. Sanayi sektöründe çalışanların 2.676'sı imalat sanayii, 41'i madencilik ve taş ocakçılığı, 363'ü de elektrik gaz ve su alt sektörlerinde çalışmaktadır.

Sayım yılları itibariyle Kars ili istihdamının sektörel dağılımı Tablo 10'da verilmiştir.

TABLO 10: KARS İLİNDE İSTİHDAM EDİLEN NÜFUSUN SEKTÖREL DAĞILIMI

	Sayım Yılı	İstihdam	Tarım		Sanayi		İnşaat		Hizmet		İyi Tanımlanmamış	
			Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Erkek	1980	180.085	119.098	66,1	5.034	2,8	5.248	2,9	49.003	27,2	1.702	0,9
	1985	187.152	124.819	66,7	4.151	2,2	4.958	2,6	52.475	28,0	749	0,4
	1990	174.060	111.460	64,0	4.629	2,7	5.369	3,1	52.090	29,9	512	0,3
	2000	82.989	41.375	49,9	2.883	3,5	3.953	4,8	34.724	41,8	54	0,1
Kadın	1980	145.794	140.056	96,1	2.399	1,6	26	0,0	3.075	2,1	238	0,2
	1985	154.105	149.748	97,2	786	0,5	37	0,0	3.398	2,2	136	0,1
	1990	144.206	134.967	93,6	4.645	3,2	51	0,0	4.452	3,1	91	0,1
	2000	58.661	55.144	94,0	197	0,3	23	0,0	3.291	5,6	6	0,0
Toplam	1980	325.879	259.154	79,5	7.433	2,3	5.274	1,6	52.078	16,0	1.940	0,6
	1985	341.257	274.567	80,5	4.937	1,4	4.995	1,5	55.873	16,4	885	0,3
	1990	318.266	246.427	77,4	9.274	2,9	5.420	1,7	56.542	17,8	603	0,2
	2000	141.650	96.519	68,1	3.080	2,2	3.976	2,8	38.015	26,8	60	0,0

Kaynak : DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Kars

Kars ilinde istihdam edilen nüfus, Doğu Anadolu Bölgesi toplam istihdamının yaklaşık %6,4'ünü, Türkiye toplam istihdamının %5'ini oluşturmaktadır. İstihdamın sektörlere göre dağılımı incelendiğinde Kars istihdamının Doğu Anadolu Bölgesi verilerine yakın değerler aldığı görülmektedir. İlde; tarım sektöründe %68,1 olan istihdam, Doğu Anadolu Bölgesinde %66,4, Ülke genelinde ise %48,4'tür. İl imalat sanayi sektörünün il toplam istihdamı içindeki payı %1,9 olup, bölge imalat sanayi istihdam payının %2,7 ve ülke toplam imalat sanayi istihdam payının %12,6 ise epeyce altında kalmaktadır.

Kars ili istihdamının faaliyet kollarına göre dağılımı, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye'yle karşılaştırmalı olarak Tablo 11'de verilmiştir.

TABLO 11: İKTİSADEN FAAL NÜFUSUN FAALİYET KOLLARINA GÖRE DAĞILIMI (2000)

FAALİYET KOLLARI	Türkiye		Doğu Anadolu Bölgesi		Kars	
	İstihdam	%	İstihdam	%	İstihdam	%
Ziraat, Avcılık, Ormancılık ve Balıkçılık	12.576.827	48,4	1.467.898	66,4	96.519	68,1
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	96.035	0,4	4.144	0,2	41	0,0
İmalat Sanayii	3.276.173	12,6	60.381	2,7	2.676	1,9
Elektrik, Gaz ve Su	98.152	0,4	7.530	0,3	363	0,3
İnşaat	1.196.246	4,6	69.795	3,2	3.976	2,8
Ticaret, Lokanta ve Oteller	2.512.777	9,7	98.164	4,4	5.177	3,7
Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama	853.255	3,3	43.248	2,0	2.241	1,6
Mali Hizmetler, Sigorta, Aracı ve Yardımcı Hiz.	808.126	3,1	23.164	1,0	1.177	0,8
Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler	4.545.535	17,5	432.226	19,6	29.420	20,8
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	34.015	0,1	3.705	0,2	60	0,0
T O P L A M	25.997.141	100,0	2.210.255	100,0	141.650	100,0

KAYNAK : DİE, "2000 Genel Nüfus Sayımı" Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

Kars ilinde bebek ölüm hızı %65 olup, Türkiye ortalaması olan %43 bebek ölüm hızından daha yüksektir. Benzer durum çocuk ölüm hızında da geçerlidir. Çocuk ölüm hızı Türkiye ortalaması %7 ve Kars ilinde %15'tir. Toplam doğurganlık hızı ise Kars'ta 3,76, Türkiye'de 2,53'tür. İldeki yüksek doğurganlık hızı bir yandan eğitim ve sağlık gibi ilave altyapı yatırımlarını ihtiyacını artırırken bir yandan da kalkınmanın önemli faktörlerinden biri olan genç nüfusun sayısını arttırmaktadır.

Türkiye İş Kurumu Kars il Müdürlüğü'ne 2002 yılında 652 kişi başvuruda bulunmuş, bunlardan 547'si işe yerleştirilmiştir. Türkiye İş Kurumu Kars il Müdürlüğü'ne önceki yıllarda iş için başvurup 2002 yılında işe yerleştirilemeyen ve 2003 yılına devreden işsiz sayısı 1.893 kişidir.

Türkiye İş Kurumu Kars İl Müdürlüğü'ne yapılan başvurular ve işe yerleştirilenlerin sayıları Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak Tablo 12'de verilmiştir.

TABLO 12: TÜRKİYE İŞ KURUMUNA YAPILAN BAŞVURULAR VE İŞE YERLEŞTİRİLENLER

	Türkiye	Doğu Anadolu Bölgesi	Kars
YIL İÇİNDE YAPILAN BAŞVURU	324.760	13.905	652
- Erkek	263.575	12.255	557
- Kadın	61.185	1.650	95
YIL İÇİNDE ALINAN AÇIK İŞ	139.275	8.341	622
- Erkek	126.383	7.724	593
- Kadın	12.892	617	29
YIL İÇİNDE İŞVERENE YAPILAN TAKDİM	191.920	5.489	470
- Erkek	168.058	4.909	427
- Kadın	23.862	580	43
YIL İÇİNDE İŞE YERLEŞTİRME	125.071	8.071	547
- Erkek	113.441	7.490	523
- Kadın	11.630	581	24
2003'e DEVREDEN İŞGÜCÜ	597.946	46.150	1.893
- Erkek	489.282	39.403	1.545
- Kadın	108.664	6.747	348
DEVREDEN İŞGÜCÜNDEN İŞSİZLER	464.228	41.837	1.835
- Erkek	379.763	35.749	1.500
- Kadın	84.465	6.088	335

KAYNAK : Türkiye İş Kurumu, İstatistik Yılı, 2002.

4.3. Eğitim

2000 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına göre 6 yaş ve üzeri nüfus 278.291 kişi olup, Kars nüfusunun yaklaşık olarak %78,2'sini oluşturmaktadır. İlde okuma yazma oranı %82,94'tür. 1935 yılında ilde okuma yazma oranı %13,05 iken her sayım yılında artmış ve 2000 yılında %82,94'lük seviyesine gelmiştir. 1935 yılında erkek nüfusun %21,7'si, kadın nüfusun %3,83'ü okuma yazma biliyorken, 2000 yılında okuma yazma oranı erkek nüfusta %92,38'e kadın nüfusta %72,70'e yükselmiştir. 2000 yılı itibariyle okuma yazma bilme oranının en yüksek olduğu yer %92 ile Arpaçay ilçe merkezidir. Bu ilçede erkek nüfusta okuma yazma oranı %97, kadın nüfusta ise %87 civarındadır. İlçe merkezlerinde okuma yazma oranı %86'nın üzerinde iken kırsal kesimde, bucak ve köylerde okuma yazma oranı %78 civarındadır.

İlde okuma yazma bilen nüfus cinsiyete göre farklılık göstermekte, kadın nüfusun ilçe merkezlerinde daha yüksek olan okuma yazma oranı kırsal kesimde düşük oranlardadır. İl

genelinde erkek nüfusun okuma yazma oranı %92,4 iken kadın nüfusun okuma yazma oranı %72,7'dir. Bucak ve köylerde erkek nüfusun okuma yazma oranı %89,5, kadın nüfusun okuma yazma oranı %67'dir.

Okuma yazma bilen nüfus eğitim kademelerine göre değerlendirildiğinde; okuma yazma bilen nüfusun %67,73'ünün bir öğretim kurumundan mezun olduğu, %32,26'sının herhangi bir öğretim kurumunu bitirmediği görülmektedir. Okuma yazma bilen nüfusun %39,90'ı ilkokul, %2,77'si ilköğretim, %7,16'sı ortaokul, %0,16'sı ortaokul dengi meslek okulu, %11,38'i lise, %2,64'ü lise dengi meslek okulu ve %3,72'si de yüksek okul ve fakülte mezunudur.

Kars ili nüfusunun eğitim durumu cinsiyete ve eğitim kademelerine göre Tablo 13'de verilmiştir.

TABLO 13: CİNSİYETE GÖRE OKURYAZARLIK VE EĞİTİM DURUMU (2000)

	Erkek		Kadın		Toplam	
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
Okuma Yazma Bilmeyen Nüfus	11.031	7,62	36.431	27,30	47.462	17,05
Okuma Yazma Bilen Nüfus	133.819	92,38	96.994	72,69	230.813	82,94
Okuma Yazma Bilip Bilmediği Bilinmeyen	4	0,00	12	0,01	16	0,01
OKUMA VE YAZMA YAŞINDAKİ NÜFUS	144.854		133.437		278.291	
Bir Öğrenim Kurumundan Mezun Olmayan	38.338	28,65	36.125	37,24	74.463	32,26
Mezun Olup Olmadığı Bilinmeyen	4	0,00	22	0,02	26	0,01
Bir Öğrenim Kurumundan Mezun Olan	95.477	71,35	60.847	62,73	156.324	67,73
İlkokul Mezunu	50.220	37,53	41.879	43,18	92.099	39,90
İlköğretim Mezunu	3.930	2,94	2.472	2,55	6.402	2,77
Ortaokul Mezunu	12.030	8,99	4.502	4,64	16.532	7,16
Ortaokul Dengi Meslek Okulu	274	0,20	86	0,09	360	0,16
Lise Mezunu	18.205	13,60	8.062	8,31	26.267	11,38
Lise Dengi Meslek Okulu	4.652	3,48	1.437	1,48	6.089	2,64
Yüksekokul ve Fakülte Mezunu	6.166	4,61	2.409	2,48	8.575	3,72

KAYNAK : DİE, "2000 Genel Nüfus Sayımı" Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, KARS

Kars ili nüfusunun eğitim durumuna ilişkin veriler Doğu Anadolu bölgesi ve Türkiye ortalamaları ile karşılaştırıldığında; il okuma yazma oranının Doğu Anadolu Bölgesinin üzerinde, ülke ortalamasının ise altında kaldığı gözlenmektedir. Okuma yazma bilen nüfusun bitirilen okula göre dağılımında da benzer bir durum söz konusu olup, Kars bütün eğitim kademelerinde Doğu Anadolu bölgesi verilerine yakın, ülke ortalamalarının altında değerler almaktadır.

Kars ili nüfusunun eğitim durumu, Doğu Anadolu Bölgesi ve ülke ortalamalarıyla karşılaştırmalı olarak Tablo 14’te verilmiştir.

TABLO 14: OKURYAZARLIK VE BİTİRİLEN SON ÖĞRETİM KURUMUNA GÖRE NÜFUS (2000)

	Türkiye		Doğu Anadolu Bölgesi		Kars	
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
Okuma Yazma Bilmeyen Nüfus	7.589.657	12,68	1.156.053	22,27	47.462	17,05
Okuma Yazma Bilen Nüfus	52.259.381	87,30	4.033.671	77,71	230.813	82,94
Okuma Yazma Bilip Bilmediği Bilinmeyen	10.205	0,02	786	0,02	16	0,01
OKUMA VE YAZMA YAŞINDAKİ NÜFUS	59.859.243		5.190.510		278.291	
Bir Öğrenim Kurumundan Mezun Olmayan	12.886.331	24,66	1.328.320	32,93	74.463	32,26
Mezun Olup Olmadığı Bilinmeyen	13.243	0,03	1.199	0,03	26	0,01
Bir Öğrenim Kurumundan Mezun Olan	39.359.807	75,32	2.704.152	67,04	156.324	67,73
İlkokul Mezunu	22.166.827	42,42	1.468.061	36,40	92.099	39,90
İlköğretim Mezunu	1.719.479	3,29	138.884	3,44	6.402	2,77
Ortaokul Mezunu	4.161.798	7,96	322.974	8,01	16.532	7,16
Ortaokul Dengi Meslek Okulu	146.232	0,28	8.761	0,22	360	0,16
Lise Mezunu	6.096.662	11,67	483.591	11,99	26.267	11,38
Lise Dengi Meslek Okulu	1.916.845	3,67	114.798	2,85	6.089	2,64
Yüksekokul ve Fakülte Mezunu	3.151.964	6,03	167.083	4,14	8.575	3,72

KAYNAK : DİE, "2000 Genel Nüfus Sayımı" Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

Okul gruplarına göre okullaşma oranlarına bakıldığında, ilköğretim için bu oran Türkiye genelinde %98,0, Doğu Anadolu Bölgesinde %86,4 ve Kars ilinde %104,3'dür. Kars ilinde Ortaöğretimde okullaşma oranı %29,8 olup, %36,9 olan Türkiye genelinin altında ve %26,3 olan Doğu Anadolu Bölgesinin üzerindedir. İl okullaşma oranları cinsiyet açısından değerlendirildiğinde, erkek nüfusta okullaşma oranının bütün eğitim kademelerinde kadın nüfusa göre daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir. 2001-2002 öğretim yılı İl, bölge ve ülke okullaşma oranları Tablo 15’de verilmiştir.

TABLO 15: OKUL GRUPLARINA VE CİNSİYETE GÖRE OKULLAŞMA ORANLARI (%)

	TÜRKİYE	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	KARS
OKUL ÖNCESİ	6,2	3,1	4,4
- Erkek	6,4	3,2	4,8
- Kız	6,0	2,9	3,9
İLKÖĞRETİM	98,0	86,4	104,3
- Erkek	102,6	95,8	111,9
- Kız	93,2	76,1	96,3
ORTA ÖĞRETİM	36,9	26,3	29,8
- Erkek	39,3	33,2	38,7
- Kız	34,4	19,4	22,0
MESLEKİ LİSE	20,5	9,3	10,7
- Erkek	25,4	13,1	16,2
- Kız	15,4	5,5	5,9

Not: 2001-2002 Öğretim Yılı

KAYNAK : DPT

2003-2004 öğretim yılı itibariyle, il genelinde 71 okul öncesi, 416 ilköğretim, 29 ortaöğretim okulu olmak üzere toplam 516 okul bulunmaktadır. Söz konusu okullarda 67.591 öğrenci öğrenim görmüş ve 2.541 öğretmen görev yapmıştır. Eğitimin kalitesini gösteren en önemli kriterlerden birisi öğretmen başına düşen öğrenci sayısıdır. Kars ilinde 2003-2004 Öğretim Yılında, ilköğretimde öğretmen başına düşen öğrenci sayısı 28, ortaöğretimde 19'dur. Kars ili, öğretmen başına düşen öğrenci sayıları bölge ve ülke ortalaması ile karşılaştırıldığında ülke ve bölge ortalamalarına göre daha kötü durumdadır. Türkiye öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ilköğretimde 27, ortaöğretimde 17, Doğu Anadolu Bölgesinde öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ilköğretimde 28, ortaöğretimde 18'dir.

2003-2004 öğretim yılı itibariyle Kars ili, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye okul, öğrenci, öğretmen sayıları ile öğretmen başına düşen öğrenci sayıları Tablo 16'da verilmiştir.

TABLO 16: KADEMELERİNE GÖRE OKUL ÖĞRENCİ VE ÖĞRETMEN SAYILARI (2003-2004)

	TÜRKİYE	DOĞU ANADOLU	KARS
OKUL ÖNCESİ EĞİTİM			
-Okul Sayısı	13.692	994	71
-Öğrenci Sayısı	358.499	22.416	1.335
-Öğretmen Sayısı (1)	19.122	933	39
-Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı (*)	18,7	24,0	34,2
İLKÖĞRETİM			
-Okul Sayısı	36.116	6.091	416
-Öğrenci Sayısı	10.171.354	1.033.699	57.294
-Öğretmen Sayısı (2)	384.004	37.242	2.031
-Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı (*)	26,5	27,8	28,2
ORTAÖĞRETİM			
-Okul Sayısı	6.208	489	29
-Öğrenci Sayısı	2.662.711	178.396	8.962
-Öğretmen Sayısı (2)	155.750	9.991	471
-Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı (*)	17,1	17,9	19,0
TOPLAM			
-Okul Sayısı	56.016	7.574	516
-Öğrenci Sayısı	13.192.564	1.234.511	67.591
-Öğretmen Sayısı (1)	558.876	48.166	2.541
-Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı (*)	23,6	25,6	26,6

1.İlköğretim kurumlarındaki 10.334 ve ortaöğretim kurumlarındaki 781 öğretmen kadrolarının bulunduğu kurumların öğretmen sayılarında da gösterilmiştir.

2.Okul Öncesi eğitimde 11.230 resmi anasınıfı ile 199 özel anasınıfı okul sayısına dahil edilmiştir.

3.Açık Öğretim, Açık Lise ve diğer Bakanlıklara bağlı meslek liseleri bilgileri dahil değildir.

Kaynak : Milli Eğitim Bakanlığı

(*) Tarafımızdan hesaplanmıştır.

İlde yüksek öğretim alanında hizmet veren Kafkas Üniversitesi 1992 yılında çıkarılan 3837 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kurulmuştur. Kafkas Üniversitesi 1992 yılında Atatürk Üniversitesi'nden devredilen Veteriner Fakültesi ve tek programlı bir Meslek Yüksek

Okuluyla 1992 yılında öğrenime açılmıştır. 2002-2003 öğretim yılında Kafkas Üniversitesi bünyesinde 6 Fakülte, 2'si dört yıllık olmak üzere 7 Yüksekokul ve 3 Enstitü bulunmaktadır. Bu okullarda 2.363'ü kız, 4.363'ü erkek olmak üzere toplam 6.698 lisans, 50'si kız 68'i erkek 118 lisansüstü ve doktora öğrencisi bulunmaktadır.

2002-2003 öğretim yılı itibarıyla Kafkas Üniversitesi'ne bağlı fakülte, yüksekokul ve enstitüler ile bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayıları Tablo 17'de verilmiştir.

TABLO 17: 2002-2003 YILI İTİBARI İLE ÖNLİSANS VE LİSANS ÖĞRENCİ DAĞILIMLARI

OKUL ADI	2002-2003			2002-2003			2001-2002		
	YENİ KAYIT			OKUYAN			MEZUN		
	T	K	E	T	K	E	T	K	E
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ	2.913	978	1.935	6.816	2.413	4.403	1.158	452	706
FAKÜLTELER	946	275	671	2226	548	1678	150	37	113
Artvin Orman Fakültesi	46	6	40	199	23	176	24	5	19
Eğitim Fakültesi	342	95	247	497	141	356	0	0	0
Fen-Edebiyat Fakültesi	327	105	222	851	250	601	86	27	59
Tıp Fakültesi	0			0			0		
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	154	65	89	205	87	118	0		
Veteriner Fakültesi	77	4	73	474	47	427	40	5	35
YÜKSEK OKULLAR	1.904	680	1.224	4.472	1.815	2.657	1.004	414	590
İKİ YILLIK	1.709	552	1.157	3.565	1.284	2.281	851	354	497
Ardahan Meslek Yüksekokulu	268	75	193	438	136	302	97	39	58
Artvin Meslek Yüksekokulu	458	150	308	748	320	428	193	104	89
İğdır Meslek Yüksekokulu	326	114	212	990	346	644	215	74	141
Kağızman Meslek Yüksekokulu	198	83	115	567	213	354	188	63	125
Kars Meslek Yüksekokulu	459	130	329	822	269	553	158	74	84
DÖRT YILLIK	195	128	67	907	531	376	153	60	93
Artvin Sağlık Yüksekokulu	0			0			0		
Kars Sağlık Yüksekokulu	155	113	42	612	424	188	67	30	37
Sarıkamış Bed. Eğt. ve Spor Y.Ok.	40	15	25	295	107	188	86	30	56
LİSANS	2.850	955	1.895	6.698	2.363	4.335	1.154	451	703
YÜKSEK LİSANS	61	21	40	101	38	63	2	1	1
Fen Bilimleri Enstitüsü	32	11	21	52	18	34	2	1	1
Sağlık Bilimleri Enstitüsü	1	-	1	21	10	11	0	-	-
Sosyal Bilimler Enstitüsü	28	10	18	28	10	18	0	-	-
DOKTORA	2	2	0	17	12	5	2	0	2

T: Toplam K: Kız E: Erkek

Kaynak : YÖK

Tüm bu okullarda toplam 350 öğretim elemanı çalışmakta olup, bunların 9'u profesör, 15'i doçent, 63'ü yardımcı doçent, 81'i öğretim görevlisi, 36'sı okutman, 14'ü uzman, 132'si araştırma görevlisidir.

Kafkas Üniversitesi'nde çalışan akademik personelin ünvanlarına göre dağılımı Tablo 18'de verilmiştir.

TABLO 18: KAFKAS ÜNİVERSİTESİNDE GÖREVLİ AKADEMİK PERSONEL

	TOPLAM	KADIN	ERKEK
ÖĞRETİM ÜYELERİ	87	10	77
Profösör	9	0	9
Doçent	15	1	14
Yardımcı Doçent	63	9	54
DİĞER ÖĞRETİM ELEMANLARI	263	78	185
Öğretim Görevlisi	81	28	53
Okutman	36	9	27
Uzman	14	4	10
Araştırma Görevlisi	132	37	95
Çevirmen	0	0	0
Eğ. Öğ. Planlama	0	0	0
TOPLAM	350	88	262

2002-2003 Öğretim Yılı

Kaynak : YÖK

4.4. Sağlık

Kars'ta sağlık hizmetleri Sağlık Bakanlığına bağlı 3 Sağlık Merkezi, 40 Sağlık Ocağı, 138 Sağlık Evi, 1 Ana Çocuk Sağlığı Merkezi, 2 Verem Savaş Dispanseri ile 4 hastane tarafından yürütülmektedir. İlde bulunan 40 Sağlık Ocağından 2'si, 138 Sağlık Evinden 112'si personel yokluğundan kapalı durumdadır. Kars Valiliğinden edinilen bilgilere göre ilde 3 Devlet Hastanesi, 1 Doğum ve Çocuk Bakımevi 1'de SSK Hastanesi bulunmaktadır. İlde faaliyet gösteren yataklı ve yataksız sağlık hizmetleri kuruluşları gerek tesis ve donanım gerekse sağlık personeli açısından yetersiz durumdadır.

İlde sağlık hizmetlerinin yeterli seviyeye çıkarılması amacıyla yapımına 1994 yılında başlanan Bölge Devlet Hastanesi inşaatı devam etmektedir. Ayrıca Kars Üniversitesi bünyesinde açılmasına karar verilen Tıp Fakültesi Araştırma Hastanesinin inşaatı da devam etmektedir.

Sağlık Bakanlığı verilerine göre Kars ilinde 2003 yılı itibariyle 4 yataklı tedavi kurumu ve 383 fiili yatak kapasitesi bulunmaktadır. Yataklı tedavi kurumlarından 4'ü de Sağlık Bakanlığına bağlı olarak faaliyet göstermektedir. Son 4 yıllık veriler incelendiğinde; ilde 2000 yılında 375 kadro, 428 fiili yatak kapasitesi bulunurken 2003 yılında kadro yatak kapasitesinin 355'e, fiili yatak kapasitesinin 383'e gerilediği görülmektedir. Uzman hekim sayısı yıllara göre değişmekle birlikte 2000 ve 2003 yılında aynı kalmıştır. Pratisyen hekim

sayısında ise artış söz konusu olup, 2000 yılında ilde 11 pratisyen hekim varken 2003 yılında pratisyen hekim sayısı 23'e yükselmiştir.

İlde bulunan yataklı tedavi kurumlarının son dört yıllık yatak kapasitesi, hekim sayısı ve seçilmiş bazı faaliyetlere ilişkin bilgiler ile yatak işgal oranları Tablo 19'da verilmiştir.

TABLO 19: KARS İLİ YATAKLI TEDAVİ KURUMLARININ FAALİYATLARI

	2000	2001	2002	2003
YATAK SAYISI				
- Kadro	375	375	355	355
- Fiili	428	337	364	383
HEKİM SAYISI				
- Uzman	36	31	30	36
- Pratisyen	11	22	18	23
POLİKLİNİK MUAYENE SAYISI	298.419	343.316	294.257	323.807
YATILAN GÜN SAYISI	73.242	71.373	68.069	61.944
AMELİYAT SAYISI				
- Büyük	1.415	1.514	1.582	1.757
- Orta	1.383	1.163	1.064	975
- Küçük	296	229	247	215
DOĞUM SAYISI	4.258	3.717	3.745	3.515
YATAK İŞGAL ORANI (%)	46,9	58,0	51,2	44,3
ON BİN KİŞİYE DÜŞEN YATAK	14,5	11,6	11,1	11,3

KAYNAK : T.C. Sağlık Bakanlığı, Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı 2000,2001,2002,2003

Tedavi edici sağlık hizmetlerinin ölçütleri olan bir hekime ve bir yatağa düşen nüfus sayıları bakımından Kars; aynı bölgede yer alan Ağrı Muş, Hakkari ve Bitlis'ten sonra en kötü değerlere sahip il durumundadır. 2001 yılı itibariyle ilde toplam yatak sayısı 375, toplam sağlık personeli sayısı 818'dir. Kars ilinde onbin kişiye düşen yatak sayısı 11,6 olup, bölge ve ülke ortalamalarının altındadır. 2001 yılı itibariyle 9.473 kişiye bir uzman hekim, 2.850 kişiye bir pratisyen hekim, 13.420 kişiye bir diş hekimi, 8.259 kişiye bir eczacı, 1.471 kişiye bir hemşire, 1.273 kişiye bir ebe, 2.368 kişiye bir sağlık memuru düşmektedir. İl verileri, Türkiye ile karşılaştırıldığında; ebe başına düşen nüfus dışındaki diğer sağlık personeli başına düşen nüfus bakımından Kars, Türkiye ortalamasının epeyce altında kalmaktadır.

Kars ili sağlık hizmetlerine ilişkin bazı göstergeler Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye ile karşılaştırmalı olarak Tablo 20'de verilmiştir.

TABLO 20: SAĞLIK HİZMETLERİ AÇISINDAN İL, BÖLGE VE TÜRKİYE KARŞILAŞTIRMASI (2001)

	TÜRKİYE	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	KARS
Hastane Sayısı	1.198	111	6
Sağlık Bakanlığı	751	96	6
SSK	118	7	-
Üniversite	43	4	-
Özel	239	4	-
Diğer	47	-	-
Yatak Sayısı	159.290	11.128	375
Sağlık Bakanlığı	87.709	7.610	375
SSK	28.517	1.306	-
Üniversite	24.754	2.085	-
Özel	11.922	115	-
Diğer	6.388	12	-
Sağlık Personeli Sayısı (2)			
Uzman Hekim	40.508	1.565	34
Pratisyen Hekim	47.714	3.245	113
Diş Hekimi	15.557	362	24
Eczacı	22.759	772	39
Sağlık Memuru	43.310	3.378	136
Hemşire	73.939	5.244	219
Ebe	41.080	3.420	253
Sağlık Personeli Başına Düşen Kişi Sayısı			
Uzman Hekim	1.705	3.976	9.473
Pratisyen Hekim	1.447	1.918	2.850
Diş Hekimi	4.439	17.189	13.420
Eczacı	3.034	8.060	8.259
Sağlık Memuru	1.594	1.842	2.368
Hemşire	934	1.187	1.471
Ebe	1.681	1.819	1.273
Nüfus	69.055.173	6.222.439	322.086
Onbin Kişiye Düşen Yatak Sayısı	23,1	17,9	11,6

Not :1. MSB'na ait hastane ve yatak sayıları hariçtir. MSB sağlık personeli yalnız toplamda verilmiştir.

2. Diğer bölümü Dernek, Yabancı, Azınlık, KİT, Belediye ve Diğer Bakanlıklara ait hastaneleri kapsar.

Kaynak : www.saglik.gov.tr/istatistikler

Sağlık Personeline düşen kişi sayısı ile 10.000 kişiye düşen yatak sayısı 2001 tahmini nüfusa göre tarafımızdan hesaplanmıştır.

4.5. Tarımsal Etkinlikler ve Ormancılık

Kars ili ekonomisinde tarım sektörü önemli bir yere sahiptir. İlde tarımsal faaliyetler, tahıl tarımı ve mera hayvancılığında yoğunlaşmıştır. 2001 yılı il gayrisafı yurtiçi hasılasının cari fiyatlarla yaklaşık %28,7'si, sabit fiyatlarla %34,0'ı tarım kesiminde gerçekleşmiştir. İl toplam istihdamı içinde tarım sektöründe çalışanların payı %68,1'dir.

İl tarımsal faaliyetleri içinde hayvansal üretim, ağırlıklı bir yere sahiptir. Bitkisel üretim doğal koşullara göre ve arazinin topografik yapısına göre biçimlenmiştir. Kars ili yüzölçümü

yaklaşık olarak 1.012.700 ha olup, bu arazinin yaklaşık olarak %35,4'ü tarıma elverişli arazilerden oluşmaktadır. İl toplam yüzölçümünün %39,0'ı çayır-mer'a, %3,5'i ormanlık arazi, %22,1'i, yerleşim alanı ve kullanılmayan araziden oluşmaktadır.

K.H.G.M (Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü) etüdlerine göre ilde I-IV sınıf tarım arazileri 537.940 ha olup, tarım bu araziler üzerinde yapılmaktadır. Yaklaşık 180.000 ha arazi tarıma uygun olduğu halde doğal çayır ve mer'a olarak kullanılmaktadır. I. Sınıf arazilerin kapladığı alan 24.776 ha olup, bu arazilerin 14.987 hektarında kuru tarım, 1.399 hektarında sulu tarım yapılmaktadır. II. sınıf arazilerin yüzölçümü 133.031 hektardır. Bu arazilerin 87.739 hektarında kuru tarım, 8.541 hektarında sulu tarım yapılmaktadır. II. Sınıf arazilerin 35.642 hektarı mer'a, 308 hektarı orman, 672 hektarı bağ-bahçe arazisi, 129 hektarı tarım dışı arazidir. III. Sınıf arazilerin kapladığı alan 142.416 ha olup, bu arazinin 83.252 hektarı kuru tarım, 6.248 hektarı sulu tarım, 48.911 hektarı çayır-mer'a, 734 hektarı bağ-bahçe, 3.202 hektarı orman ve fundalıktır. IV. Sınıf arazilerin kapladığı alan 237.717 hektardır. Bu arazilerin 41.905 hektarında kuru tarım, 836 hektarında sulu tarım yapılmakta olup, 177.517 hektarı çayır-mer'a, 16.939 hektarı orman-fundalık 520 hektarı da bağ ve bahçe alanlarıdır. İlde V. Sınıf arazi bulunmamakta, 127.002 hektar araziye yayılan VI. Sınıf araziler ile 241.868 hektar araziye yayılan VII. Sınıf arazilerin ise çok az bir kısmı tarım alanı olarak kullanılmaktadır. VIII. Sınıf arazilerin kapladığı alan 37.397 hektar olup, bu arazinin tamamı ırmak yatağı, çıplak kayalık ve yerleşim alanları gibi tarım dışı araziden oluşmaktadır.

Kars ilinde tarıma elverişli arazilerin büyük bir bölümünde tarla tarımı yapılmakta ve ağırlıklı olarak tahıl üretilmektedir.

2001 Genel Tarım Sayımı geçici sonuçlarına göre ilde ortalama tarımsal işletme büyüklüğü yaklaşık olarak 117 dekar'dır. Kars ili ortalama tarımsal işletme büyüklüğü Türkiye ortalaması 61 dekar ve Doğu Anadolu Bölgesi ortalaması 68,6 dekardan daha büyüktür. 2001 yılı itibariyle ilde toplam tarımsal işletme sayısı 29.467 olup, bu işletmelere ait toplam tarım arazisi ise 3.450.144 dekar'dır. Kars'taki tüm tarım işletmeleri en az 5 dekar araziye sahiptir. 29.467 tarım işletmesinden 18'i (%0,1) 5-9 dekar, 704'ü (%2,4) 10-19 dekar, 5.166'sı (%17,5) 20-49 dekar, 9.092'si (%30,9) 50-99 dekar, 9.389'u (%31,9) 100-199 dekar, 4.735'i (%16,1) 200-499 dekar, 315'i (%1,1) 500-999 dekar, 48'i (%0,2) 1.000-2.499 dekar büyüklükte araziye sahiptir. Kars ilinde tarımsal işletmelerin arazi büyüklüğü 20-499

dekar aralığında yoğunlaşmıştır. Türkiye’de 50 dekardan küçük işletmeler sayısal olarak toplam işletmelerin %64,9’unu oluştururken toplam alanın %21,4’üne sahiptir. İlde ise 50 dekardan küçük işletmeler sayısal olarak toplam işletmelerin %20’sini oluştururken toplam arazinin %5,5’ine sahiptir.

Kars ili tarım arazisinin işletme büyüklüklerine göre dağılımı Tablo 21’de verilmiştir.

TABLO 21: KARS İLİ TOPLAM TARIMSAL İŞLETME SAYISI VE İŞLEDİKLERİ ARAZİ

İşletme Büyüklüğü (da)	Türkiye				Doğu Anadolu Bölgesi				Kars			
	İşletme		İşletme		İşletme		İşletme		İşletme		İşletme	
	Adet	(%)	Dekar	(%)	Adet	(%)	Dekar	(%)	Adet	(%)	Dekar	(%)
5'den az	177.893	5,9	481.605	0,3	16.044	4,5	43.670	0,2	0	0	0	0
5-9	290.327	9,6	1.951.672	1,1	25.164	7,1	166.156	0,7	18	0,1	92	0
10-19	539.507	17,9	7.374.515	4,0	50.700	14,3	668.880	2,8	704	2,4	9.326	0,3
20-49	950.539	31,5	29.523.341	16,0	96.865	27,4	3.009.588	12,4	5.166	17,5	178.363	5,2
50-99	559.999	18,5	38.123.216	20,7	82.704	23,4	5.493.354	22,7	9.092	30,9	616.843	17,9
100-199	327.330	10,8	43.881.626	23,8	55.622	15,7	7.125.499	29,4	9.389	31,9	1.278.797	37,1
200-499	153.688	5,1	42.076.313	22,8	24.040	6,8	5.973.305	24,6	4.735	16,1	1.116.010	32,3
500-999	17.431	0,6	11.218.554	6,1	2.052	0,6	1.254.517	5,2	315	1,1	182.045	5,3
1000-2499	4.198	0,1	5.476.930	3,0	180	0,1	255.657	1,1	48	0,2	68.668	2
2500-4999	222	0,0	695.541	0,4	4	0,0	11.437	0,0	0	0	0	0
5000+	56	0,0	3.526.174	1,9	4	0,0	235.508	1,0	0	0	0	0
Toplam	3.021.190	100,0	184.329.487	100,0	353.379	100,0	24.237.571	100,0	29.467	100	3.450.144	100

KAYNAK : 2001 Genel Tarım Sayımı geçici sonuçları, DİE

Kars ilinde tarımsal faaliyetler içinde en önemli faaliyet kolu çiftçilik ve hayvancılıktır. 2001 yılında çiftçilik ve hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen hasıla, il tarımsal hasılasının yaklaşık olarak %98,1’ini oluşturmaktadır. İl tarımsal hasılası içinde ormancılık alt sektörünün payı %1,7, balıkçılık alt sektörünün payı %0,2’dir.

Kars ili tarımsal hasılasının yıllar itibariyle gelişimi ve Doğu Anadolu Bölgesi ile Türkiye tarım hasılası içindeki payı Tablo 22’de verilmiştir.

TABLO 22: KARS İLİ TARIMSAL HASILASININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ*

	1987	1990	1994	2000	2001
Çiftçilik ve Hayvancılık	127.885	664.204	2.278.391	74.872.158	97.116.467
Ormancılık	4.465	27.602	76.081	1.415.032	1.650.730
Balıkçılık	372	1.737	6.103	157.046	200.410
Toplam Tarımsal Hasıla (1)	132.693	693.543	2.360.574	76.444.236	98.967.608
Doğu A.B. Tarımsal H. (2)	878.173	4.339.402	37.055.242	1.439.008.238	1.823.370.696
Türkiye Tarımsal Hasılası (3)	13.314.271	68.692.041	598.168.762	17.540.631.272	21.521.042.652
(1) / (2) (%)	15,11	15,98	6,37	5,31	5,43
(1) / (3) (%)	1,00	1,01	0,39	0,44	0,46

Not (*): Cari Fiyatlarla Milyon TL

KAYNAK : DİE

Cari fiyatlarla 1987 yılında 132,7 milyar TL civarında olan il tarımsal hasılası 2001 yılında yaklaşık 98,97 trilyon TL düzeyine yükselmiştir. İl tarımsal hasılası 1987-2001 döneminde cari fiyatlarla yaklaşık olarak 745,9 kat artmıştır. Aynı dönemde Doğu Anadolu Bölgesinin tarımsal hasılası, cari fiyatlarla 2.076, ülke tarımsal hasılası 1.616 kat artmıştır. 1987-2001 döneminde il tarımsal hasılasındaki artış, bölge ve ülke tarımsal hasılasındaki artıştan daha düşük olmuştur. Dolayısıyla il tarımsal hasılasının bölge içindeki payı yıllar itibariyle değişmekle birlikte 1987-2001 döneminde %15,11'den %5,43'e gerilemiştir. İl tarımsal hasılasının ülke içindeki payında da benzer bir gelişme gözlenmiş, 1987-2001 döneminde %1'den %0,46'ya düşmüştür. Bu düşüşte Ardahan ve Iğdır'ın 1992 yılında il olup, Kars'tan ayrılmaları etkili olmuştur. Ardahan ve Iğdır ayrıldıktan sonraki verileri içeren 1994-2001 dönemi Kars'ın ülke ve bölge içindeki payları incelendiğinde; Kars tarımsal hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal hasılası içindeki payının %6,37'den %5,43'e gerilediği, ülke içindeki payının ise %0,39'dan %0,46'ya yükseldiği görülmektedir.

4.5.1. Tarım Arazisinin Kullanımı

1.012.700 hektar alana yayılan Kars il topraklarının yaklaşık %35,48'i tarım arazisi olarak kullanılmaktadır. İl arazisinin büyük bir kısmını %39'unu çayır-mer'a alanı oluşturmakta, orman ve fundalıkların il arazisi içindeki payı %3,52, tarıma elverişli olmayan veya yerleşim alanı olarak kullanılan arazinin il arazisi içindeki payı ise %22'dir.

İl arazisinin ilçelere göre dağılımı incelendiğinde, en büyük tarım arazisine 70.859,5 ha arazi varlığıyla Merkez ilçenin sahip olduğu görülmektedir. Toplam yüzölçümü bakımından ilk sırada bulunan Sarıkamış ilçesi tarım alanı bakımından ise ikinci sıradadır.

İlde tarım arazisi olarak kullanılan arazinin tamamına yakın bir kısmında tarla tarımı yapılmakta olup, sebze ve meyve amaçlı tarım alanının payı ise %0,35 civarındadır. Tarla tarımı yapılan alan 358.039 ha olup, kullanılan tarım alanının yaklaşık olarak %99,65'ini oluşturmaktadır. Tarla alanı olarak kullanılan arazinin %74,4'ünde düzenli olarak ekim yapılmakta, %25,6'sı ise münavebeli olarak nadasa bırakılmaktadır.

İl toplam tarım arazisinin kullanılış amaçlarına göre ilçeler itibariyle dağılımı Tablo 23’de verilmiştir.

TABLO 23: İL TARIM ALANLARININ KULLANIŞ AMAÇLARINA GÖRE DAĞILIMI(HA)

İlçe Adı	Tarım Alanı	Sebzelik	Meyvelik	Bağlar	Tarla Alanı		
					Ekilen	Nadas	Toplam
Merkez	70.860	14,50	-	-	62.845	8.000	70.845
Akyaka	32.664	3,11	-	-	30.661	2.000	32.661
Arpaçay	15.219	29,00	-	-	10.190	5.000	15.190
Digor	32.419	5,00	2,50	-	26.411	6.000	32.411
Kağızman	48.347	83,90	1.043,30	-	33.720	13.500	47.220
Sarıkamış	60.009	11,80	57,00	-	29.940	30.000	59.940
Selim	50.575	8,30	-	-	35.567	15.000	50.567
Susuz	49.217	2,00	9,50	-	37.205	12.000	49.205
Toplam	359.309	157,6	1.112,30	-	266.539	91.500	358.039

Kaynak : T.C. Kars Valiliği

DSİ tarafından yapılan araştırmalara göre Kars ilinde sulanabilecek tarım arazisi yaklaşık olarak 150.640 hektardır. Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü’ne göre ise ilde sulanabilecek arazi 270.624 hektardır. İki kuruluşun sulanabilecek alan konusunda verdikleri miktarlar büyük farklılık arz etmektedir. Ancak daha düşük olan DSİ’nin verdiği sulanabilecek alan doğru kabul edilse bile ilde fiilen sulanan alan, potansiyelin çok az bir bölümünü oluşturmaktadır. Kars ilinde sulamaya açık alan 43.268 hektar olup, toplam tarım alanının %12’sine tekabül etmektedir. Sulanan arazilerin 22.674 hektarı halk sulaması, 11.105 hektarı Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 9.489 hektarı DSİ tarafından sulanmaktadır. 17.852 hektar arazinin sulamaya açılması çalışmaları ise devam etmektedir.¹

4.5.2. Bitkisel Üretim

Kars ili yüksek ve dağlık bir bölgede yer almaktadır. İlde ovalar toplam arazinin %19’unu oluşturmaktadır. Ovaların dışında kalan düzlükler genellikle plato niteliğindedir. Platolar akarsu vadileri boyunca sıralanan ovaların arasında yer alır ve il arazisinin %51’ini oluşturur. Kars platoları Aras vadisine doğru alçalır, doğu ve kuzeydoğuya doğru genişler ve yükselir. İl arazisinin %30’u ise dağlar ve tepelerden oluşmaktadır. Aras Çukurluğu’nda yer alan Kağızman ve Digor ilçelerinde rakım oldukça düşük ve iklim daha ılımandır. Merkez,

¹ Kaynak : Tarım Ve Köy İşleri Bakanlığı Kars Tarım İl Müdürlüğü, İl Tarım Ve Kırsal Kalkınma Master Planlarının Hazırlanmasına Destek Projesi Kars Tarım Master Planı, Aralık, 2002

Sarıkamış, Selim ve Susuz ilçelerinin yer aldığı bölüm Kars Platosu olarak adlandırılmaktadır. Yüksek bir plato konumunda olan bu bölgede sert karasal iklim hakimdir. Arpaçay havzasında yer alan Arpaçay ve Akyaka ilçesinin bulunduğu alan, geniş düzlüklerle kaplıdır. Soğuk ve sert karasal iklim özelliklerinin sahip olduğu ilde, ağırlıklı olarak kuru tarım yapılmaktadır. İlde bitkisel üretim tahıllar üzerinde yoğunlaşmış olup, tahıl yetiştirmede nadas + tahıl sistemi uygulanmaktadır. 2002 yılı itibariyle Kars ilinde toplam 339.423 hektar tarım arazisinin 251.853 hektarında üretim yapılmış, 87.570 hektarı nadasa bırakılmıştır. İşlenen 251.853 hektar arazinin, yaklaşık %91’inde tahıl ürünleri, %7’inde yem bitkileri ekimi yapılmıştır.

Kars ilinde 2002 yılı itibariyle bitkisel üretim hasılasının %92’si tarla ürünlerinden elde edilmiştir. İl bitkisel ürünler hasılasının %7’sini meyve, %8’ini sebze ürünleri oluşturmaktadır. 2002 yılında Kars’ta üretilen bitkisel ürünlerin üretim değeri 77,8 trilyon TL olup, bunların yaklaşık %63’ü satışa konu olmuş ve 48,9 trilyon TL bitkisel ürün geliri elde edilmiştir. İl bitkisel ürün gelirlerinin 45,06 trilyon TL’si tarla ürünlerinden, 3,40 trilyon TL’si meyvelerden, 0,5 trilyon TL’si ise sebzelerden elde edilmiştir.

İl bitkisel üretiminin pazarlanan değeri Doğu Anadolu Bölgesi’nin %5,0’ını, ülke bitkisel ürünler pazarlanan değerinin %0,2’sini oluşturmaktadır.

İl bitkisel üretiminin üretilen ve pazarlanan değeri, ülke ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak Tablo 24’de verilmiştir.

TABLO 24: BİTKİSEL ÜRETİM DEĞERİ 2002(MİLYON TL)

ÜRÜNLER	TÜRKİYE				DOĞU ANADOLU BÖLGESİ				KARS			
	Üretim Ton	Değer	Pazarlananın Değeri	%	Üretim Ton	Değer	Pazarlananın Değeri	%	Üretim Ton	Değer	Pazarlananın Değeri	%
TARLA ÜRÜNLERİ	60.103.449	14.566.410.608	10.565.354.777	43	4.375.769	839.285.532	580.454.334	60	376.278	72.068.200	45.058.168	92
Tahıllar	30.686.650	7.153.926.608	4.289.281.144	41	2.127.208	495.087.295	295.515.043	30	252.529	54.890.405	31.800.851	71
Baklagiller	1.640.100	1.337.834.966	940.526.280	9	73.254	69.942.080	46.008.890	5	3.847	1.501.601	482.089	1
Endüstriyel Bitkiler	17.776.872	3.281.969.681	3.164.288.472	30	1.815.930	160.177.913	156.442.730	16	85.712	6.675.336	6.510.455	14
Yağlı Tohumlar	2.514.827	750.674.757	701.001.950	7	10.295	7.954.845	7.466.845	1	13	11.863	11.129	0
Yumru Bitkiler	7.485.000	2.042.004.597	1.470.256.931	14	349.082	106.123.399	75.020.826	8	34.177	8.988.995	6.253.644	14
SEBZELER	23.698.667	7.656.579.092	6.188.958.567	25	595.238	197.642.462	159.378.591	16	1.808	600.151	472.322	1
Yaprağı Yenen Sebzeler	1.683.950	708.898.184	545.177.079	9	48.685	18.281.384	14.694.488	2	1.205	318.449	258.294	55
Baklagil Sebzeler	686.000	477.889.307	340.613.053	6	19.091	13.411.991	9.641.030	1	151	95.695	66.594	14
Meyvesi Yenen Sebzeler	20.596.000	6.140.186.280	5.029.024.146	81	508.581	156.679.040	128.102.461	13	202	74.593	61.064	13
Soğans, Yumru ve Kök Seb.	642.700	285.057.140	233.244.203	4	18.881	9.270.047	6.940.612	1	250	111.414	86.370	18
Diğer Sebzeler	90.017	44.548.180	40.900.086	1	0	0	0	0	-	-	-	-
MEYVELER	14.065.050	10.041.209.895	8.078.891.835	33	407.037	345.640.293	232.173.527	24	4.226	5.132.102	3.398.003	7
Yumuşak Çekirdekli	2.666.400	1.444.776.374	1.095.788.369	14	103.641	57.177.487	42.958.691	4	2.189	1.185.581	893.813	26
Taş Çekirdekli	3.132.700	3.057.504.126	2.316.279.806	29	206.687	159.794.056	103.627.576	11	973	839.637	516.787	15
Turuncgiller	2.493.000	866.038.817	818.542.818	10	0	0	0	0	-	-	-	-
Sert Kabuklular	843.000	1.540.781.284	1.345.258.929	17	32.443	80.589.384	54.021.182	6	934	3.001.657	1.952.278	57
Üzümsü Meyveler	4.138.250	2.878.765.293	2.249.931.258	28	64.266	48.079.366	31.566.078	3	130	105.227	35.125	1
Çay	791.700	253.344.000	253.090.656	3	0	0	0	0	-	-	-	-
TOPLAM	97.867.166	32.264.199.599	24.833.205.162	100	5.378.044	1.382.568.287	972.006.452	100	382.312	77.800.453	48.928.493	100

KAYNAK : DİE, TARIMSAL YAPI (ÜRETİM, FİYAT, DEĞER)

Tarla Ürünleri Üretimi

İlin, güneydoğusunda yer alan Kağızman ve Digor ilçeleri hariç, iklim koşulları nedeniyle bitki yetiştirme sezonu kısadır. Gerek iklim koşulları gerekse geleneksel üretim alışkanlıkları nedeniyle ilde tarıma elverişli arazinin önemli bir kısmı tarla ürünleri üretiminde kullanılmaktadır. 2002 yılı itibariyle Kars ilinde bitkisel üretim amacıyla kullanılan tarım arazisinin 237.859 hektarı tarla ürünleri üretiminde kullanılmıştır.

Tarla ürünleri üretimi yapılan tarım alanının yaklaşık olarak %96'sında tahıl üretimi gerçekleştirilmiştir. 228.931 hektar alana yayılan tahıl üretimi içinde ekiliş alanı bakımından ilk sırayı 137.673 ha ile buğday üretimi almaktadır. 2002 yılında ilde 139.026 ton buğday üretilmiş ve hektar başına 1.010 kg verim elde edilmiştir. İlde üretilen buğday Doğu Anadolu Bölgesi buğday üretiminin %9,75'ini, ülke toplam buğday üretiminin %0,71'ini oluşturmaktadır. Buğday üretimi verimlilik açısından değerlendirildiğinde; il buğday verimi hektar başına 1.010 kg olup, Doğu Anadolu Bölgesi 1.197 kg/ha ve Türkiye 2.101 kg/ha verimlilik ortalamalarından daha düşüktür. İlde ağırlıklı olarak düşük verimli yerel buğday türleri ekilmekte ve yazlık ekim yapılmaktadır. Yeterli gübre kullanılmaması, özellikle azot yönünden fakir olan toprakların buğday tarımında yeterince azotla gübrenmemesi, verimi düşüren diğer bir etkidir. Güzlük ekim, verimi yüksek türlerin ekilmesi, gübre kullanımının yaygınlaşması verimi arttıracaktır. İl tahıl ürünleri içinde ekilen alan bakımından ikinci sırayı arpa almaktadır. 2002 yılında Kars'ta arpa ekimi yapılan tarla alanı 91.242 hektar olup, ilde ekim yapılan tarla alanının %38,4'ünü kapsamaktadır. Aynı yıl Kars'ta üretilen arpa miktarı 112.156 ton olup, ilde üretilen arpanın Doğu Anadolu Bölgesi arpa üretimi içindeki payı %16,81, ülke toplam arpa üretimi içindeki payı %1,35'dir. İlde hektar başına 1.229 kg olan arpa verimi, 1.522 kg/ha olan bölge ve 2.307 kg/ha olan ülke arpa veriminden daha düşüktür. İlde arpa ekiminde daha çok sulu araziler tercih edilmekle birlikte, bol yağış alan yüksek rakımlarda da arpa ekimi yapılmaktadır. İlde arpa verimini, yazlık ekimlerde sulamaya ve gübrelemeye önem verilerek arttırmak mümkündür. İl tarla ürünleri içinde ekilen alan bakımından baklagillerin payı %1,81'dir. 2002 yılı itibariyle 4.316 ha alanda baklagil bitkileri ekimi yapılan ilde; fiğ, fasulye ve yeşil mercimek üretimi yapılmıştır. 2002 yılı baklagil ürünleri üretimi 3.645 ton fiğ, 173 ton fasulye ve 29 ton yeşil mercimek olarak gerçekleşmiştir. İlde üretilen baklagil bitkileri üretiminin bölge ve ülke içindeki payları incelendiğinde; Doğu Anadolu Bölgesi fiğ üretiminin %28,66, yeşil mercimek üretiminin

%1,52, fasulye üretiminin %0,57'sinin Kars'ta gerçekleştirildiği görülmektedir. İl baklagil ürünleri üretiminin ülke üretimine katkısı önemsenmeyecek düzeydedir. Tarla ürünleri içinde ekilen alan bakımından ilde üçüncü sırada yer alan endüstriyel bitkiler, ekim yapılan tarla alanının %1,14'ünü teşkil etmektedir. Kars'ta endüstriyel bitkilerden sadece şekerpancarı ekimi yapılmakta ve 2002 yılında şekerpancarı ekilen alan 2.710 hektardır. 2002 yılı itibariyle ilde üretilen şekerpancarı 85.712 ton olup, bölge üretimi içindeki payı %4,73, ülke üretimi içindeki payı ise %0,52'dir. İlde üretilen şekerpancarı verimi 31.628 kg/ha olup, bölge şekerpancarı verimi 33.657 kg/ha ve ülke şekerpancarı verimi 44.439 kg/ha'dan daha düşüktür. İlde ekilen tarla alanının %0,8'ini oluşturan yumru bitkiler üretiminde sadece patates üretimi yapılmıştır. 34.177 ton patates üretimi olan Kars'ın bölge patates üretimi içindeki payı %11,16, ülke patates üretimi içindeki payı ise %0,66'dır. 2002 yılı itibariyle ilde yağlı tohum ekilen alan 3 hektar olup, sadece ayçiçeği üretilmiştir. Kars ili tarla ürünleri üretim ve verim durumu Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye ile karşılaştırmalı olarak Tablo 25'de verilmiştir.

TABLO 25: TARLA ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE VERİM DURUMU (2002)

Ürün Adı	TÜRKİYE (1)		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ (2)		KARS (3)		ÜRETİM %	
	Üretim Ton	Verim Kg/Ha.	Üretim Ton	Verim Kg/Ha.	Üretim Ton	Verim Kg/Ha.	(3)/(1)	(3)/(2)
Toplam	60.103.449	-	4.375.769	-	376.278	0	0,63	8,60
Tahıllar	30.686.650	-	2.127.208	-	252.529	0	0,82	11,87
Buğday	19.500.000	2.101	1.425.694	1.197	139.026	1.010	0,71	9,75
Arpa	8.300.000	2.307	667.108	1.522	112.156	1.229	1,35	16,81
Yulaf	290.000	1.887	2.370	2.933	1.347	84.188	0,46	56,84
Baklagiller	1.640.100	-	73.254	919	3.847	0	0,23	5,25
Nohut	650.000	991	26.171	878	0	0	0,00	0,00
Fasulye	250.000	1.392	30.116	1.346	173	7.864	0,07	0,57
Mercimek (yeşil)	65.000	904	1.908	964	29	7.250	0,04	1,52
Mercimek (kırmızı)	500.000	1.195	1.659	974	0	0	0,00	0,00
Fiğ	129.124	553	12.716	555	3.645	850	2,82	28,66
Endüstriyel bitkiler	17.776.872	-	1.815.930	30.651	85.712	0	0,48	4,72
Şeker pancarı	16.523.166	44.439	1.810.400	33.657	85.712	31.628	0,52	4,73
Yağlı tohumlar	2.514.827	-	10.295	1.283	13	0	0,00	0,13
Ayçiçeği	850.000	1.551	8.868	1.165	13	4.333	0,00	0,15
Yumru bitkiler	7.485.000	-	349.082	17.972	34.177	0	0,46	9,79
Soğan (kuru)	2.050.000	22.778	41.993	16.591	0	0	0,00	0,00
Sarımsak (kuru)	75.000	8.333	409	5.843	0	0	0,00	0,00
Patates	5.200.000	26.297	306.307	18.217	34.177	17.997	0,66	11,16
Hayvan pancarı	160.000	48.485	373	41.444	0	0	0,00	0,00

KAYNAK : DİE, TARIMSAL YAPI (ÜRETİM, FİYAT, DEĞER), 2002

Sebze Ürünleri Üretimi

Kars, iklim bakımından soğuk ve yüksek rakımlı bir ildir. İklimin sertliği, çiftçilerin sebze üretim alışkanlığının olmaması, ve sebze üretimi konusundaki bilgi eksikliği gibi nedenlerle

ilde sebze üretimi oldukça azdır. DİE-Tarımsal Yapı verilerine göre 2002 yılında ilde 269 ha alanda sebze ekimi yapılmış ve toplam 1.808 ton muhtelif sebze ürünleri üretilmiştir. İlin güneydoğusunda yer alan ve Aras Çukurluğu olarak adlandırılan bölge mikroklima iklim özelliğindedir. Kağızman ve Digor ilçelerinin yer aldığı bu bölgede rakım düşük olup, iklim de daha ılımandır. Sebze üretimi de ağırlıklı olarak bu ilçelerde yapılmaktadır.

2002 yılı itibariyle il sebze gelirleri 4722 milyar TL civarındadır. Pazarlanan il bitkisel üretim değeri içinde sebze ürünlerinin payı %1'dir. Aynı yıl Doğu Anadolu Bölgesi sebze ürünlerinin pazarlanan değeri 159,4 trilyon TL, ülke sebze ürünleri toplam pazarlanan değeri 6.189 trilyon TL'dir. İl sebze ürünleri pazarlanan değerinin ülke içindeki payı onbinde 8, Doğu Anadolu Bölgesi sebze ürünleri pazarlanan değeri içindeki payı ise %3 civarındadır.

İl sebze ürünleri gelirleri içinde yaprağı yenen sebzeler ilk sırada yer alırken, soğans, yumru ve kök sebzeler ikinci, baklagil sebzeleri üçüncü, meyvesi yenen sebzeler dördüncü sırada yer almaktadır. Yaprağı yenen sebzeler içinde en çok üretimi yapılan ürün lahana (baş) olup, 2002 yılında 1.198 ton lahana üretilmiştir. Aynı yıl 1 ton marul (göbekli), 1 ton ıspanak, 2 ton maydanoz, 2 ton dereotu üretimi yapılmıştır. Meyvesi yenen sebzeler içinde en çok üretimi yapılan ürün 125 ton ile karpuz olup, bu ürünü 36 tonla domates takip etmektedir. İlde baklagil sebzeleri üretimi 151 ton fasulyeden ibarettir. İl soğans, yumru, ve kök sebzeler üretimi içinde ise taze soğan 185 tonla ilk sırada yer almakta olup, 50 ton üretimle havuç ve 15 ton üretimle turp (bayır) onu takip etmektedir.

Kars ili sebze ürünleri üretiminin Doğu Anadolu Bölgesi üretimi içindeki yeri incelendiğinde, dereotu %100, havuç %5,56, lahana %2,76, soğan (taze) %1,21 paya sahip olduğu görülmektedir. Bazı ürünlerde bölge sebze üretimi içinde il üretimi önemli oranlara ulaşırken, ülke içindeki payı dikkate alınmayacak düzeydedir. Yaprağı yenen sebzelerden dereotu, bölgede sadece Kars ilinde yetiştirilmektedir. Bölge dereotu üretiminde %100'lük bir paya sahip olan Kars ilinin, ülke dereotu üretimi içindeki payı ise ancak %0.13 düzeyindedir.

Kars ilinde sebze ürünleri üretim miktarları, ülke ve bölge üretim miktarlarıyla karşılaştırmalı olarak Tablo 26'da verilmiştir.

TABLO 26: İL, BÖLGE VE TÜRKİYE SEBZE ÜRETİMİ (2002)

	ÜRETİM (Ton)			%	
	TÜRKİYE (1)	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ (2)	KARS (3)	(3) / (1)	(3) / (2)
Toplam Sebze Alanı (Ha)	831.255	26.798	269	0,03	1,00
Toplam	23.698.667	595.238	1.808	0,01	0,30
Yaprağı yenen sebzeler	1.683.950	48.685	1.205	0,07	2,48
Lahana (baş)	620.000	43.418	1.198	0,19	2,76
Marul (göbekli)	200.000	888	1	0,00	0,11
Ispanak	220.000	3.113	1	0,00	0,03
Tere	1.450	40	1	0,07	2,50
Dereotu	1.600	2	2	0,13	100,00
Maydanoz	44.000	476	2	0,00	0,42
Baklagil sebzeleri	686.000	19.091	151	0,02	0,79
Fasulye	515.000	16.895	151	0,03	0,89
Meyvesi yenen sebzeler	20.596.000	508.581	202	0,00	0,04
Balkabağı	65.000	1.207	12	0,02	0,99
Kavun	1.820.000	62.627	20	0,00	0,03
Karpuz	4.575.000	170.365	125	0,00	0,07
Hıyar	1.670.000	45.903	5	0,00	0,01
Domates	9.450.000	191.130	36	0,00	0,02
Biber (dolmalık)	410.000	15.649	2	0,00	0,01
Biber (sivri)	1.340.000	7.476	2	0,00	0,03
Soğans, yumru ve kök sebzeler	642.700	18.881	250	0,04	1,32
Soğan (taze)	210.000	15.288	185	0,09	1,21
Havuç	235.000	899	50	0,02	5,56
Turp (bayır)	20.000	897	15	0,08	1,67
Diğer sebzeler	90.017	0	0	0,00	0,00

KAYNAK : DİE, TARIMSAL YAPI (ÜRETİM, FİYAT, DEĞER), 2002

Meyve Üretimi

Kars, ülkemizin en az meyve üretimi yapılan illeri arasındadır. İklim koşullarının olumsuz etkisiyle ilde meyve üretimine uygun alan sınırlı miktardadır. İlde meyvecilik daha çok mikro klima iklim özelliklerine sahip ilçelerde yapılmaktadır. Bu ilçelerdeki meyve bahçeleri de farklı meyve çeşitlerinden karışık olarak kurulmuştur. Arazinin sınırlı, sulama olanaklarının yetersiz olması nedeniyle çiftçiler, meyve bahçelerinde yörede yetişen tüm meyve türlerinden ağaç bulundurmamak istemektedirler. İlde meyve üretimi az ve bu üretimin büyük bölümü aile ihtiyacını karşılamak amacıyla tüketildiğinden, il meyve ürünleri pazarlanan değeri çok düşüktür. 2002 yılında ilde toplam 4.226 ton meyve üretilmiş olup, üretim değeri yaklaşık olarak 5,1 trilyon TL'dir. Üretilen meyvenin yaklaşık %66'sı pazara konu olmuş ve 3,4 trilyon TL meyve geliri elde edilmiştir. Pazarlanan il bitkisel üretim değeri içinde meyve ürünlerinin payı %7'dir. İlde üretilen meyve ürünleri pazarlanan değeri, Doğu Anadolu Bölgesi pazarlanan meyve ürünleri değerinin %1,46'sını, ülke meyve ürünleri pazarlanan değerinin ise binde 1'inden daha düşük bir kısmını oluşturmaktadır.

İl meyve ürünleri gelirleri içinde sert kabuklular ilk sırada yer alırken, yumuşak çekirdekli ikinci, taş çekirdekli üçüncü, üzüksü meyveler dördüncü sırada yer almaktadır. Sert kabuklu meyveler içinde üretimi yapılan ürün ceviz olup, 2002 yılında 934 ton üretilmiştir. Yumuşak çekirdekli meyveler içinde en çok üretimi yapılan ürün elma olup, 2002 yılında 1.748 ton üretilmiştir. Aynı yıl 416 ton armut, 25 ton ayva üretilmiştir. Taş çekirdekli meyveler içinde en çok üretimi yapılan ürün 490 ton ile erik olup, bu ürünü 175 tonla vişne, 130 tonla kiraz, 70 tonla kayısı, 62 tonla zerdali, 28 tonla şeftali, 18 tonla içde takip etmektedir. İlde üretimi yapılan üzüksü meyveler ise sadece dut olup, 2002 yılında 130 ton üretilmiştir.

Ülke ve bölge üretimi içindeki payı önemsenmeyecek düzeyde olan il meyve ürünlerinin bölge üretimine katkısı bakımından içde, erik, ceviz, vişne ve elma dikkat çekmektedir. Bölge meyve ürünleri üretiminde ilin payı; içdede %5,71, erikte %4,91 cevizde %3,39, vişnede %2,62 ve elmada %2,26'dır.

Kars ilinde üretilen meyve miktarları ile ağaç sayıları ülke ve bölgeyle karşılaştırmalı olarak Tablo 27'de verilmiştir.

TABLO 27: MEYVE ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ VE AĞAÇ SAYISI

	TÜRKİYE (1)		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ (2)		KARS (3)		Üretim%	
	Ağaç Sayısı (Adet)	Üretim (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Üretim (Ton)	Ağaç Sayısı (Adet)	Üretim (Ton)	(3)/(1)	(3)/(2)
Toplam	552.892.000	14.065.050	12.651.157	407.037	148.955	4.226	0,03	1,04
Yumuşak çekirdekli	47.264.000	2.666.400	2.426.832	103.641	47.390	2.189	0,08	2,11
Armut	10.510.000	340.000	777.193	23.909	8.410	416	0,12	1,74
Ayva	3.215.000	110.000	88.023	2.059	500	25	0,02	1,21
Elma	33.000.000	2.200.000	1.554.936	77.463	38.480	1.748	0,08	2,26
Muşmula	295.000	4.600	6.680	210	0	0	0,00	0,00
Yenidünya	244.000	11.800	0	0	0	0	0,00	0,00
Taş çekirdekli	138.815.000	3.132.700	8.443.388	206.687	89.595	973	0,03	0,47
Erik	7.350.000	200.000	301.287	9.977	9.895	490	0,25	4,91
İçde	365.000	4.700	30.470	315	1.800	18	0,38	5,71
Kayısı	11.130.000	315.000	6.886.448	161.971	55.000	70	0,02	0,04
Zerdali	1.800.000	37.000	440.587	12.598	1.350	62	0,17	0,49
Kiraz	7.850.000	210.000	255.630	8.718	5.300	130	0,06	1,49
Kızılcık	970.000	11.000	50.237	918	0	0	0,00	0,00
Şeftali	13.000.000	455.000	211.960	5.514	6.560	28	0,01	0,51
Vişne	4.650.000	100.000	266.769	6.676	9.690	175	0,18	2,62
Zeytin	91.700.000	1.800.000	0	0	0	0	0,00	0,00
Sert kabuklular	324.365.000	843.000	1.197.587	32.443	9.370	934	0,11	2,88
Ceviz	3.850.000	120.000	681.261	27.573	9.370	934	0,78	3,39
Üzüksü meyveler	15.427.000	4.138.250	583.350	64.266	2.600	130	0,00	0,20
Dut	2.130.000	55.000	531.966	18.606	2.600	130	0,24	0,70

Not : Ağaç Sayısı Meyve veren yaşta verilmiştir.

KAYNAK : DİE, TARIMSAL YAPI (ÜRETİM, FİYAT, DEĞER), 2002

Gübre Kullanımı

İlde kimyasal gübre kullanımı oldukça düşük miktarlardadır. İlde kimyasal gübre kullanımı, ülke ortalamasının çok altında olup, bir çok tarlasında henüz kimyasal gübre kullanılmamıştır. Kimyasal gübre kullanımının bölge ve ülke içindeki yeri incelendiğinde; azotlu gübrede Doğu Anadolu Bölgesi içindeki payı %8,95, ülke içindeki payı %0,34; fosforlu gübrede bölge içindeki payı %6,41, ülke içindeki payı %0,29'dur. Bölgede kullanılan toplam kimyasal gübrenin %7,90'ı ülkede kullanılan gübrenin %32'si Kars ilinde gerçekleştirilmiştir.

İlde kullanılan kimyasal gübre miktarı ile il gübre kullanımının bölge ve ülke içindeki payı Tablo 28'de verilmiştir.

TABLO 28: KARS İLİ GÜBRE KULLANIMININ TÜRKİYE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ

Kullanılan Gübre	Türkiye (1)	Doğu Anadolu Bölgesi (2)	Kars (3)	(3)/(1) %	(3)/(2) %
% 21 Azotlu	5.708.835	214.735	19.226	0,34	8,95
% 16 -18 Fosforlu	2.789.670	125.335	8.035	0,29	6,41
% 48 - 52 Potashlı	147.136	5.023	-	0,00	0,00
Toplam	8.645.641	345.093	27.261	0,32	7,90

KAYNAK : DİE, TARIMSAL YAPI (ÜRETİM, FİYAT, DEĞER), 2002

Tarımsal Araç Gereç Durumu

Tarımsal verimliliği etkileyen faktörlerin başında tarımsal teknolojinin yaygın kullanımı gelmektedir. Kars'ta modern tarım araçlarının kullanılması konusunda geçmişe oranla kısmi bir ilerleme olmakla birlikte yeterli değildir. Buna rağmen, Doğu Anadolu Bölgesi diğer bölgelere göre az gelişmiş bir niteliğe sahip olduğundan, Kars ili tarımsal araç-gereç kullanımı bakımından, özellikle traktör sayısında diğer bölge illerinin bir çoğuna göre daha iyi durumdadır. Doğu Anadolu Bölgesi traktör varlığının yaklaşık %10'u Kars ilindedir. İl tarımsal araç-gereç sayısının ülke içindeki payı ise çok düşük oranlardadır.

Kars, Doğu Anadolu Bölgesi ve Ülke genelinde bulunan tarım araçları sayısı, ilin bölge ve ülke içindeki payı Tablo 29'da verildiği gibidir.

TABLO 29: İL TARIMSAL ARAÇ VE GEREÇ SAYISI (2002)

Tarımsal Araç ve Gereç Adı	MİKTAR (Adet)			(%)	
	Türkiye (1)	Doğu An. Böl. (2)	KARS (3)	(3)/(1)	(3)/(2)
Karasaban	129.169	26.673	2.200	1,70	8,25
Hayvan pulluğu	242.346	12.737	1.770	0,73	13,90
Kulaklı traktör pulluğu	904.197	42.136	4.779	0,53	11,34
Ark açma pulluğu	53.157	2.087	125	0,24	5,99
Diskli traktör pulluğu	62.089	2.524	435	0,70	17,23
Diskli anız pulluğu (Vanvey)	36.442	1.282	10	0,03	0,78
Kulaklı anız pulluğu	25.824	1.208	500	1,94	41,39
Kültivatör	415.664	21.959	636	0,15	2,90
Merdane	63.493	3.439	355	0,56	10,32
Diskli tırmık (Diskaro, Gobledisk vb.)	188.604	10.861	1.474	0,78	13,57
Dişli tırmık	348.544	13.621	3.862	1,11	28,35
Kombikürüm (Karma tırmık)	23.762	2.700	1.650	6,94	61,11
Ot tırmığı	60.476	26.507	6.940	11,48	26,18
Hayvan ve traktörle çekilen ara çapa makinesi	138.625	2.324	340	0,25	14,63
Traktörle çekilen hububat ekim makinası	86.457	3.286	10	0,01	0,30
Kombine hububat ekim makinası	156.361	1.931	12	0,01	0,62
Patates dikim makinesi	10.813	262	10	0,09	3,82
Kimyevi gübre dağıtma makinası	305.587	9.242	1.947	0,64	21,07
Orak makinesi	68.221	10.118	590	0,86	5,83
Biçer bağlar makinesi	4.900	639	39	0,80	6,10
Balya makinesi	8.756	493	46	0,53	9,33
Sapdöver harman makinası (Batöz)	193.386	19.654	2.632	1,36	13,39
Sap toplamalı saman yapma makinası	9.532	263	2	0,02	0,76
Saman aktarma-boşaltma makinası	8.396	173	2	0,02	1,16
Tınoz makinesi	17.671	3.535	1.804	10,21	51,03
Döven	53.517	8.793	2.265	4,23	25,76
Patates sökme makinesi	15.631	412	42	0,27	10,19
Pancar sökme makinesi	9.237	738	7	0,08	0,95
Kombina pancar hasat makinesi	2.869	27	4	0,14	14,81
Hayvanla çekilen çayır biçme makinesi	2.252	2.019	1.793	79,62	88,81
Traktörle çekilen çayır biçme makinesi	38.222	12.323	1.298	3,40	10,53
Ot silaj makinesi	1.847	53	13	0,70	24,53
Mısır silaj makinesi	5.545	90	2	0,04	2,22
Selektör (Sabit veya seyyar)	3.893	210	18	0,46	8,57
Yem hazırlama makinaları	18.070	522	114	0,63	21,84
Sırt pülverizatörü	572.154	9.805	292	0,05	2,98
Sedyeli pulverizatör, kombine atomizör	16.942	533	18	0,11	3,38
Kuyruk milinden hareketli pülverizatör	227.963	3.537	10	0,00	0,28
Motorlu pülverizatör	72.831	2.474	94	0,13	3,80
Atomizör	101.586	1.053	38	0,04	3,61
Santrifüj pompa	91.403	5.256	126	0,14	2,40
Motopomp (Termik motorlu)	197.429	3.054	545	0,28	17,85
Derin kuyu pompa	93.488	3.049	78	0,08	2,56
Yağmurlama tesisi	185.570	1.507	95	0,05	6,30
Krema makinesi	255.170	73.867	16.073	6,30	21,76
Yayık makinesi	210.088	64.328	6.672	3,18	10,37
Kuluçka makinesi	951	34	1	0,11	2,94
Civciv ana makinası	1.519	27	1	0,07	3,70
Seyyar süt sağım makinası	102.616	638	34	0,03	5,33
Tarım arabası(Römork)	945.777	49.132	5.967	0,63	12,14
Su tankeri (tarımda kullanılan)	168.142	2.943	363	0,22	12,33
Kepçe (Tarımda kullanılan)	19.063	667	482	2,53	72,26
Kendi yürür biçerdöver	11.539	153	85	0,74	55,56
Traktör	970.083	49.434	5.113	0,53	10,34

KAYNAK : DİE, TARIMSAL YAPI (ÜRETİM, FİYAT, DEĞER), 2002

4.5.3. Hayvancılık

Hayvancılık sektörü, yeterli ve dengeli beslenme, milli gelire yaptığı katkı, kırsal nüfusun önemli bir kesimi için geçim kaynağı olması itibarıyla ülkemiz açısından çok önemli bir yere sahiptir. Ulusal kalkınma ve beslenme sorunlarının çözümünde yüklendiği ekonomik fonksiyonlar ve aynı zamanda kırsal kalkınmanın öncüsü olma potansiyeline sahip olan hayvancılık sektörü, istikrarlı bir ulusal tarım hayvancılık politikası oluşturulamadığından beklenen işlevleri yerine getirememiştir.

Türkiye’de 1991 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre 4.068.432 adet tarımsal işletme bulunmaktadır. Bu işletmelerin %72’si hem hayvansal ve hem de bitkisel üretim faaliyetlerini birlikte yürütmektedir. Yalnızca hayvancılık yapan işletme sayısı 139.692 olup, toplam tarım işletmeleri içindeki payı ise %3.4’tür.

2001 Genel Tarım sayımı Tarımsal İşletmeler (hanehalkı) Anketi sonucuna göre toplam 3.075.516 adet tarımsal işletmenin %67,42’sinde hem bitkisel üretim hem de hayvan yetiştiriciliği, %30,22’sinde yalnız bitkisel üretim, %2,36’sında ise yalnız hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır. Toplam 184.329.490 dekar arazinin; %72,38’ini hem bitkisel üretim hem de hayvancılık yapan işletmeler, %27,38’ini yalnız bitkisel üretim yapan işletmeler, %0,23’ünü yalnız hayvancılık yapan işletmeler tasarrufunda bulundurmaktadır

Kars, ülkenin başlıca hayvancılık bölgesi olan Kuzeydoğu Anadolu’da yer alır. Kars, Erzurum, Ağrı ve Erzincan’ı da içeren ve dünyanın belli başlı hayvancılık alanları arasında sayılan bölgenin, ticaret merkezi Erzurum’dur. Türkiye hayvan varlığı içinde önemli bir yeri olan ilde, nüfusun büyük bölümü geçimini hayvancılıktan sağlamaktadır.

İl hayvancılığına genel olarak ilkel yöntemler egemendir ve büyük ölçüde mer’a hayvancılığı yapılır. Kars ili topraklarının büyük bir kısmı 5-6 ay karlarla kaplı kalır. Karların erimesiyle birlikte, hızla gelişen çayır bitkileri hayvancılık için önemli bir olanak sağlamaktadır. İl arazisinin %39’u çayır ve mer’a alanı olarak kullanılmaktadır. Kars ilinde çayır ve mer’a alanının fazlalığı hayvancılık için uygun bir ortam oluşturmaktadır. Kars ili topraklarının %51’i plato olup, sert bir yayla iklimine sahiptir. Bu nedenle ilde ağırlıklı olarak mer’a hayvancılığı yapılmakta olup, besicilik fazla gelişmemiştir. Yaylalarda yaşam,

ot zenginliği ve temiz hava bakımından çok elverişli olmakla birlikte, su ve barınma olanaklarının sınırlılığı, veteriner kontrolünden uzaklık, birlikte otlayan hayvanlar arasında hastalıkların kolayca yayılmasına yol açmaktadır.

İlde besicilik daha çok kurban bayramı öncesi büyük kentlere kurbanlık hayvan yetiştirme amacıyla yapılmaktadır. Oysa Kars'ta bulunan şeker fabrikası besicilik için büyük bir potansiyel oluşturmaktadır. Şeker üretiminden arta kalan melas ve küspe, ahır besiciliği için düşük maliyetli besi materyalidir. Bu potansiyel değerlendirildiği takdirde et ve süt besiciliği hızla gelişecektir. Canlı hayvanların kesif yem ihtiyacı ağırlıklı olarak Erzurum ve Gaziantep, kısmen de Van ve Ağrı yem fabrikalarından karşılanmaktadır. İlde mevcut iki adet yem fabrikası bulunmasına rağmen bunlardan biri kapalı diğeri ise ihtiyacı karşılayacak miktar ve kalitede yem üretememektedir.

4.5.3.1. Hayvan Varlığı

Büyükbaş Hayvan Varlığı

Kars ili, ülkenin ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli hayvancılık merkezlerinden biri olup, 2002 yılında sahip olduğu 247.741 adet sığır varlığı ile Türkiye'de 10. sırada bulunmaktadır. 2002 yılı itibariyle ildeki sığır mevcudunun yaklaşık olarak %63,61'i yerli ırk sığır, %31,25'i kültür melezi, %5,13'ü de kültür ırkı sığırdan oluşmaktadır. Türkiye genelinde sığırların yaklaşık %19'u kültür ırkı, %44'ü kültür melezi, %37'si yerli ırk, Doğu Anadolu Bölgesindeki sığırların yaklaşık %8'i kültür ırkı, %34'ü kültür melezi, %58'i yerli ırktır. Et ve süt verimi bakımından daha yüksek verime sahip olan kültür ırkı sığırların oranı gerek Doğu Anadolu Bölgesi gerekse Türkiye ortalaması Kars'ın üzerindedir.

İl küçükbaş hayvan varlığı içinde koyun önemli bir yer tutmaktadır. Yaygın olmamakla birlikte ilde keçi yetiştiriciliği de yapılmaktadır. Kars ili koyun yetiştiriciliğine uygun iklim ve topografik özellikler taşıyan bir ilimizdir. İl topoğrafyasının engebeli olması, geniş ve kaliteli mer'aların bulunması, yöre halkının koyun yetiştiriciliği konusundaki alışkanlıkları koyunculuğa uygun bir zemin oluşturmaktadır. İl küçükbaş hayvan varlığında son yıllarda büyük bir düşüş yaşanmıştır. 1993 yılında Kars'ta 1.090.270 adet koyun, 58.110 kıl keçisi,

ve 2.290 tiftik keçisi bulunmaktaydı. 2002 yılına gelindiğinde ise ilde tiftik keçisi tükenmiş, kıl keçisinin sayısında %53, koyun sayısında ise %67 azalma olmuştur. Bir başka deyişle 1993-2004 arasında koyun sayısı üçte bire keçi sayısı ise yarıya düşmüştür.

2002 yılı itibariyle il küçükbaş hayvan varlığı içinde 362.674 adet ile koyun ağırlıklı bir konuma sahiptir. 2002 yılı verilerine göre ildeki keçi sayısı 27.492'dir. İl koyun varlığının tamamı yerli ırklardan, keçi varlığının tamamı kıl keçilerden oluşmaktadır.

Hayvancılığın bir kolu olarak kanatlı hayvan açısından Kars ilinde tavuk ve kaz öne çıkan türlerdir. 2002 yılında ilde 136.318 yumurta tavuğu, 107.644 kaz bulunmaktadır.

Dünyadaki ballı bitki türlerinin %75'inin yetiştiği ülkemizde, büyük bir arıcılık potansiyeli mevcuttur. Kars ili, hayvancılığın diğer kollarında olduğu gibi arıcılıkta da oldukça uygun koşullara sahiptir. Göçer arıcılığında önemli bir merkez olan Kars'ta, 2002 yılı itibariyle yaklaşık 46.500 arı kovanı vardır. Arıcılığın yaygın olarak yapıldığı ilçeler Kağızman ve Sarıkamış'tır.

İl Hayvan Varlığının Bölge ve Türkiye İçindeki Yeri

Canlı hayvan yetiştiriciliği ve ticareti ilin önemli gelir kaynaklarından biridir. 2002 yılı itibariyle canlı hayvan satışından yaklaşık olarak 45,6 trilyon TL gelir elde edilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi hayvan varlığı pazarlanan değeri toplam 741 trilyon TL civarında olup, bunun %6'sı Kars ili tarafından gerçekleştirilmiştir. Ülke hayvan varlığı pazarlanan değerinin ise yaklaşık %1,19'u Kars iline aittir.

Hayvan varlığı sayı bakımından incelendiğinde; 2002 yılı itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi sığır varlığının %10,62, koyun varlığının %3,96, manda varlığının %1,11, tavuk varlığının %1,36 ve arı kovanının %7,85'inin Kars ilinde bulunduğu görülmektedir. Ülke hayvan sayısının; koyunda %1,44, sığırdaki %2,53, arı kovanında ise %1,12'sinin Kars ilinde bulunduğu görülmektedir.

Kars ili hayvan varlığı ile canlı hayvan pazarlanan değerinin bölge ve ülke içindeki payı Tablo 30'da verilmiştir.

TABLO 30: HAYVAN VARLIĞI BAKIMINDAN KARS'IN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ

	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU		KARS		SAYI(%)		PAZARLANAN DEĞER(%)	
	Sayı	Pazarlananın Değeri	Sayı	Pazarlananın Değeri	Sayı	Pazarlananın Değeri	3/1	3/2	3/1	3/2
Koyun	25.173.706	838.866.613	9.165.072	285.938.855	362.674	9.918.912	1,44	3,96	1,18	3,47
Koyun(Merinos)	524.432	16.695.931	456	16.753	0	0	0,00	0,00	0,00	0,00
Koyun(Yerli)	17.414.516	597.152.967	6.661.139	218.257.779	225.421	6.312.935	1,29	3,38	1,06	2,89
Kuzu(Merinos)	175.448	5.805.128	26	618	0	0	0,00	0,00	0,00	0,00
Kuzu(Yerli)	7.059.310	219.212.587	2.503.451	67.663.704	137.253	3.605.977	1,94	5,48	1,64	5,33
Kıl keçisi	6.519.332	193.620.097	1.310.443	34.160.571	27.492	585.522	0,42	2,10	0,30	1,71
Kıl keçisi	4.694.336	147.484.919	964.542	26.737.158	19.999	433.586	0,43	2,07	0,29	1,62
Kıl keçisi oğlağı	1.824.996	46.135.178	345.901	7.423.413	7.493	151.936	0,41	2,17	0,33	2,05
Tiftik keçisi	260.762	6.283.914	0	0	0	0	0,00	-	0,00	-
Tiftik keçisi	198.772	5.097.930	0	0	0	0	0,00	-	0,00	-
Tiftik keçisi oğlağı	61.990	1.185.984	0	0	0	0	0,00	-	0,00	-
Sığır	9.803.498	2.023.338.286	2.332.059	383.873.212	247.741	33.719.406	2,53	10,62	1,67	8,78
Sığır(Kültür)	1.052.224	315.478.311	101.665	27.788.312	10.049	2.116.894	0,96	9,88	0,67	7,62
Sığır(Kültür melezi)	2.491.528	529.012.964	479.307	89.554.063	56.521	8.584.717	2,27	11,79	1,62	9,59
Sığır(Yerli)	2.108.202	311.256.577	840.323	121.291.518	113.469	14.002.415	5,38	13,50	4,50	11,54
Dana(Kültür)	807.562	233.774.251	76.159	19.364.413	2.671	505.815	0,33	3,51	0,22	2,61
Dana(Kültür melezi)	1.866.021	407.428.595	314.758	55.643.191	20.904	3.113.064	1,12	6,64	0,76	5,59
Dana(Yerli)	1.477.961	226.387.588	519.847	70.231.715	44.127	5.396.501	2,99	8,49	2,38	7,68
Manda	121.077	18.100.772	19.673	3.299.136	218	37.395	0,18	1,11	0,21	1,13
Manda	75.748	12.469.963	12.708	2.329.112	146	27.983	0,19	1,15	0,22	1,20
Manda yavrusu	45.329	5.630.809	6.965	970.024	72	9.412	0,16	1,03	0,17	0,97
At	248.992	0	65.953	0	16.204	0	6,51	24,57	-	-
Katır	94.924	0	9.085	0	302	0	0,32	3,32	-	-
Eşek	417.214	0	57.413	0	6.039	0	1,45	10,52	-	-
Deve	887	0	12	0	0	0	0,00	0,00	-	-
Tavuk	245.776.323	708.279.989	10.083.241	26.377.747	137.138	331.830	0,06	1,36	0,05	1,26
Et tavuğu	188.637.066	544.593.568	7.326.951	17.963.638	820	2.076	0,00	0,01	0,00	0,01
Yumurta tavuğu	57.139.257	163.686.421	2.756.290	8.414.108	136.318	329.753	0,24	4,95	0,20	3,92
Hindi	3.092.408	26.154.056	492.700	3.382.975	38.248	227.875	1,24	7,76	0,87	6,74
Ördek	832.091	3.334.153	168.015	624.265	16.523	54.075	1,99	9,83	1,62	8,66
Kaz	1.400.136	8.325.935	552.386	3.278.751	107.644	717.853	7,69	19,49	8,62	21,89
Arı kovanı	4.160.892	0	592.326	0	46.500	0	1,12	7,85	-	-
Açılan ipek böceği kutusu	3.839	0	0	0	0	0	-	-	-	-
Toplam	0	3.826.303.815	0	740.935.512	0	45.592.868	-	-	1,19	6,15

KAYNAK : DİE, TARIMSAL YAPI (ÜRETİM, FİYAT, DEĞER), 2002

4.5.3.2. Hayvansal Ürünler Üretimi

Hayvan ve hayvansal ürünlerin, çağın değişen koşullarına uygun bir biçimde üretimi ve kalitesinin artırılması, Türkiye ekonomisi açısından büyük önem taşımaktadır. Bunun başarılabilmesi ise, büyük ölçüde pazarlama organizasyon ve fonksiyonlarının etkin bir biçimde yerine getirilmesine bağlıdır.

Hayvansal üretimin yapıldığı işletmelerde; örneğin yetiştirme ve besi faaliyetlerinde başarıya ulaşılsa dahi, pazarlamada ortaya çıkan problemler çözülmedikçe, üretim ve kaliteyi yükseltmek çoğu zaman güç ve bazen de imkansızdır. Hayvansal ürünlerin pazarlanması, ürünlerin hammaddeden mamul halini alıp, tüketim aşamasına geçme anına kadar devam eder. Bu bakımdan pazarlama, hayvansal ürünlerin imalat safhalarını da kapsamaktadır.

Türkiye’de halen hayvan ve hayvansal ürünler pazarlamasında aracı sayısı çok, aynı zamanda pazarlama prodüktivitesi düşüktür. Üretici ile tüketici arasında sayıları bazen 5-6’yı bulan genelde 3-4 arasında değişen pazarlama organları bulunmaktadır

Kasaplık hayvan ve et pazarlaması, Türkiye’de çeşitli ölçekteki yerleşim yerleri itibariyle farklılıklar göstermektedir. Kırsal alanda kasaplık hayvan ve et pazarlamasında üretici-köy kasabı ve tüketiciden oluşan çok kısa bir zincir bulunduğu görülür. Ancak buna rağmen tüketici için etin fiyatı ucuz değildir. Çünkü tüketici sayısının azlığı ve alım gücü yetersizliği perakendeci kasaba yoğun bir iş olanağı sağlamamaktadır. Bu nedenle pazarlama maliyeti yani perakendeci kasap marjı yüksektir. Diğer taraftan bu kesimde maliyet azaltıcı bir faktör olan sakatat ekonomik şekilde değerlendirilememektedir.

Kars’ta et ticareti canlı hayvan şeklinde il dışına olmaktadır. İl dışından gelen hayvan tüccarları Borsa ve pazarda satın aldıkları hayvanları kamyonlara yükleyerek götürmektedirler. Bu hayvanlar gittikleri yerlerde genellikle birkaç aylık besiye tabi tutulduktan sonra kesilmektedir.

Kars’ta büyük ölçüde öz tüketime yönelik olarak üretilen hububatın yanında ağırlıklı iktisadi faaliyet hayvancılıktır. Kars’ta et üretimi ilin hayvancılık potansiyelini göstermekten uzaktır.

Zira Türkiye'nin çeşitli yörelerinden işletmeci ve tacirlerin ihtiyaçları için Kars kaynağına başvurdukları bilinmektedir.

Kars'ta hayvan besiciliği özellikle kurban bayramında İzmir, İstanbul, Ankara vb. İllerde satılmak üzere yapılmaktadır. 2001 yılında 84.950 adet büyükbaş, 222.618 adet küçükbaş hayvan il dışına sevk edilmiştir. Besicilik için hayvanlar çiftçilerden veya hayvan pazarından temin edilmektedir. Kars merkezde bir canlı hayvan borsası mevcut olup, genellikle satışlar il dışına yapılmaktadır. Ayrıca ilçelerde hayvan pazarları bulunmaktadır.

Kasaplar daha çok direk olarak üreticiden aldıkları hayvanları kesmektedirler. Bazı ilçelerde mezbahaneler çalışmadığı için kesimler kaçak yapılmaktadır. 250 BB/gün kapasiteli Kombina ise özelleştirildikten sonra faaliyetlerini azaltmış ve son zamanlarda pazar da bulamadığı için hemen hiç çalışmaz hale gelmiştir.

Kars ilinde canlı hayvan ve et ürünleri pazarlamasında mevcut sorunların giderilebilmesi için canlı hayvan pazarlarının altyapısı modernleştirilmeli (ahır, mezbaha, yem tedariki, haberleşme, nakliye hizmetleri), pazarda her gün arz-talep durumuna göre kalite bazında tek bir fiyat belirlemelidir. Pazarda malını satan üretici parasını tahsil etmede hiç bir riskle karşılaşmamalıdır. Atıl durumda bulunan kombina faaliyete geçirilerek piyasaya güven ortamı getirilmelidir. İlçelerde atıl durumda bulunan mezbahaneler çalıştırılarak kaçak kesimler engellenmelidir.

Türkiye'de büyükbaş hayvancılığın gelişmesinin önündeki en önemli engellerden biri işletme ölçeklerinin küçük olmasıdır. Küçük işletmeler üretim maliyetini düşürmede ve hayvanlarını pazarlamada büyük işletmeler kadar başarılı olamamaktadır. Çıktı (et ve süt), yem ve diğer üretim girdilerinin fiyatlarındaki istikrarsızlık da bir başka önemli sorundur. Hayvan envanterinin genetik kalitesinin göreceli olarak düşük olması, hayvan başına et ve süt veriminin yükseltilmesinde ciddi bir engeldir. Büyükbaş sığır besiciliği ve süt sığırcılığı büyük şehir yakınlarında yeterli ve kaliteli kaba yem üretmeden yapılmaktadır. Bu tür işletmeler üretim maliyetini düşürmedikleri gibi, yerleşim ve su havzalarında ciddi çevre riskleri de yaratmaktadır. İşletmelerin besleme ve bakım konularında teknik bilgi eksikliği vardır.

Hayvancılıkla ilgili teşviklerin verilmesinde, mutlaka verimliliğin artırılmasını, yem maliyetini düşürmesini ve işletme ölçeklerinin büyümesini de göz önünde bulundurmalıdır.

1997-2001 dönemi ortalamasına göre Kars İli yılda ortalama olarak yaklaşık 150 bin ton süt üretimi gerçekleştirmiştir. Kars süt üretiminin aynı dönemde Türkiye üretimindeki payı yaklaşık %1,5 civarında olmuştur. Süt işleme tesisleri daha çok küçük mandıralar şeklindedir ve sütün tamamına yakını kaşara işlenmektedir. Tarım İl Müdürlüğü kayıtlarına göre halen faaliyette bulunan büyüklü küçüklü 49 adet mandıra bulunmaktadır. İlde faaliyette bulunan en önemli üç süt işleme sanayii 2001 yılında ilde üretilen süt miktarının yaklaşık olarak sadece %2.5'ini satın alıp işlemişlerdir (Tarım il Müdürlüğü verileri, Kars). Zamanında Türkiye'nin en büyük süt fabrikası olarak kurulan Kars Süt Fabrikası ise özelleştirildikten sonra tamamen atıl duruma düşmüştür.

Köylülerle yapılan görüşmede üreticiler ürettikleri sütü çok düşük fiyatla satmak durumunda kaldıklarını belirtmişlerdir. Buna sebep olarak da; süt işleyen tesislerin Sonbahar aylarında bir sonraki İlkbaharda üretilecek olan sütün parasını düşük bedelden üreticilere dağıtması gösterilmektedir. Çünkü üreticiler gerek şahsi ihtiyaçlarını karşılamak, gerekse hayvanları için gerekli olan kaba ve kesif yemi sağlamak için paraya ihtiyaç duymakta, ve henüz üretmemiş oldukları sütü düşük bedelden satmaya razı olmaktadır. Bunun yanında bazı mandıraların yasa dışı yollara başvurarak haksız rekabet ortamı oluşturdukları rivayet edilmektedir. Sanayicilerde diğer illerde süt fiyatlarının Kars'tan daha düşük olduğunu ifade etmişlerdir. İlde Hammadde ihtiyacının tamamını il içinden tedarik eden süt işleme sanayinin yetkilisi süt üretiminin bahar ve yaz aylarında yoğunlaştığı, buna karşın sonbahar ve kış aylarında Kars'ta süt bulmanın çok zor olduğunu ileri sürmüştür. Sütün az olduğu dönemlerde üreticiler sütlerini kendileri işleyerek, özellikle çeçil peyniri, beyaz peynir, tereyağı vs. gibi ürünler üretmekte ve kişisel ihtiyaçlarından arta kalanını mahalli pazarlarda satmaktadırlar. Bölgede süt üretiminin küçük işletmeler tarafından gerçekleştirilmesi süt toplama maliyetini arttıran en önemli unsurlardan biridir.

İlde bulunan süt işleme tesisleri ürettikleri süt ürünlerinin büyük miktarını il içinde pazarlamaktadır. Bazı süt işleme tesisleri ürettikleri ürünün önemli bir miktarını TSK'ne satmaktadırlar.

Mandıraların tamamına yakını süt üretiminin yoğun olduğu ilkbahar ve yaz aylarında üreticilerden süt toplamaktadırlar. Geri kalan dönemlerde üreticiler kendi sütlerini peynir ve tereyağı olarak işlemekte ve aile içi tüketimden geriye kalanını mahalli pazarlarda satmakta, bir kısmını da il dışında oturan akraba ve tanıdıklarına göndermektedirler.

Kars ilinde süt pazarlamasının geliştirilmesi; işletme leklerinin artmasına, süt üretimindeki mevsimsel farklılıkların azaltılmasına, süt işleme sanayilerinin tüketici eğilimli pazarlama konusunda eğitilmesine ve rekabette ürün farklılaştırma konusunun önemini kavramalarına önemli ölçüde bağlıdır.

Sütün sanayiye ulaşmadan çiğ olarak tüketiciye ulaştığı pazarlama zincirinde süt üreticisi-toplayıcıları-mahalle bakkalı gibi aracılar bulunmaktadır. Çoğu zaman üretici aynı zamanda sokak sts görevini de yerine getirip sütü tüketiciye ulaştırmaktadır. Sütün işlenip çeşitli süt mamulleri olarak tüketiciye ulaştırıldığı durumda ise üreticiden çıkan süt, sanayici-tüccar-toptancı ve perakendeciden oluşan bir pazarlama zinciri ile pazarlanmaktadır. Ancak il içindeki satışlarda, genellikle her mandıranın bir satış yeri olduğundan tüccar, toptancı ve sanayici devreden çıkmaktadır.

Kars İlinde süt büyük oranda kaşara işlenmektedir. Az oranda da olsa ürettiği yoğurt, peynir, tereyağı vb. rnleri ambalajlayarak pazara sunan işletmeler mevcuttur. Ancak, üretilen ürünlerde çeşitliliğin az olması sebebiyle İl dışından gelen farklı ürünler önemli bir pazara sahiptir. Köylerde, özellikle mandıraların çoğunun çalışmadığı Sonbahar ve Kış aylarında üretilen süt, peynir, yoğurt vb. rnlere dönüştürülerek aile içinde tüketilmekte, ihtiyaç fazlası il içinde yerel pazarlarda satılmakta ya da diğer illerde ikamet eden yakınlarına gönderilmektedir.

Süt pazarında istikrarı sağlayacak çözümler araştırılmalıdır. Süt talebini artırmaya yönelik kampanyalar üretici fiyatlarını artıracadığı için süt reklam ve kampanyaları hayvancılık için ciddi bir teşvik olarak dikkate alınmalıdır. Sütün beslenmedeki önemi toplumun tüm kesimlerine en etkin Şekilde anlatılmalı ve okul sütü uygulaması başlatılmalıdır. Süt kampanyalarının maliyetine; artan talepten yarar sağlayacak tüm kesimlerin (süt sanayi, yem sanayi, veteriner ilaç sanayi gibi) katkıda bulunması sağlanmalıdır. Fakirlik sınırları altında yaşayan kesimlere gıda yardım programı altında süt yardımı yapılabilir.

Kars özel florası nedeniyle kaliteli bal üretimi için son derece uygun bir yerdir. Diğer yandan sert bir iklime sahip olması nedeniyle ilkbahar ve yaz mevsimi geç gelmektedir. Bu sebepten dolayı diğer birçok yörede çiçeklerin bol olduğu devre geçtiğinde Kars en yeşil ve çiçekli dönemini yaşamaktadır. Dolayısıyla gezginci arıcılık için aranan bir yerdir. Yerli halkın arıcılıkla fazla uğraşmamasına rağmen özellikle Karadeniz Bölgesinden gelen arıcılar bal üretiminin önemli bir bölümünü karşılamaktadır. Kars'ta 1992 -1999 yılları arasında üretilen bal Türkiye bal üretiminin yaklaşık % 1,5-2'sini karşılamaktadır. Ancak üretimi ve üretimdeki payı giderek azalmaktadır.

Kars İlinde üretici örgütlenmesinin olmayışı verim ve kaliteyi arttırmakta önemli bir sorun olarak durmaktadır. Hayvancılıkta üretimin örgütlenmesinden amaç; üretimde bulunan işletmelerin ekonomik açıdan gelişmelerini sağlamak, geçimini bu alandan temin eden kesimin sosyal ve ekonomik refahını artırmak yanında tüketiciye sağlıklı, kaliteli ve makul fiyattan ürün sağlamaktır. Kars İlinde pazarlama açısından en büyük sorun örgütlenmenin olmayışıdır. Ekonomik örgütlenmede kooperatifler, kooperatif şirketler, şirketler yada üretici birliklerinden her hangi biri tercih edilebilir. Önemli olan bu oluşumlarda üretim alt sektörleri itibariyle ihtisaslaşmanın ve standardizasyonun ön planda tutulmasıdır.²

Kars ilinde 2002 yılı itibariyle hayvansal ürünler üretiminden elde edilen gelir yaklaşık olarak 25 trilyon TL'dir. Et, süt, deri, yapağı, bal, yumurta vb. hayvansal ürünlerin 2002 yılı üretim değeri 67,5 trilyon TL civarındadır. Yukarıda bahsedildiği üzere il dışına canlı hayvan satışının yoğun olması ve ilde üretilen hayvansal ürünlerin büyük bir kısmının öz tüketimde kullanılması, il hayvansal ürünler gelirini olumsuz yönde etkilemektedir. 2002 yılında pazarlanan hayvansal ürünler, hayvansal ürünlerin üretim değerinin %36,6'sına tekabül etmektedir.

Kars, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye'de hayvansal ürünlerin 2002 yılı üretim ve pazarlanan değerleri Tablo 31'de verilmiştir.

² Bu bölüm Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı Kars Tarım Master Planı'ndan aktarılmıştır.

TABLO 31: HAYVANSAL ÜRÜNLER ÜRETİMİ VE KARS'IN ÜLKE VE BÖLGE İÇİNDEKİ YERİ (2002)

	TÜRKİYE (1)			DOĞU ANADOLU BÖLGESİ (2)			KARS (3)			Üretim (%)		Paz.Değ.(%)	
	Üretim (Ton)	Üretim Değeri*	Paz. Değeri*	Üretim (Ton)	Üretim Değeri*	Paz. Değeri*	Üretim (Ton)	Üretim Değeri*	Paz. Değeri*	3/1	3/2	3/1	3/2
Toplam	-	9,399,981,157	5,236,384,715	-	1,104,364,789	417,988,891	-	67,495,996	24,726,007	-	-	0,47	5,92
Süt	8,408,566	3,523,698,794	669,502,771	1,656,406	740,690,365	140,731,169	134,857	48,667,990	9,246,918	1,60	8,14	1,38	6,57
Koyun sütü	657.387	331.422.065	62.970.192	266.430	129.417.131	24.589.255	6.000	1.917.000	364.230	0,91	2,25	0,58	1,48
Kıl keçi sütü	206.403	102.688.064	19.510.732	50.982	26.564.794	5.047.311	719	229.721	43.647	0,35	1,41	0,22	0,86
Tiftik keçi sütü	3.218	1.993.673	378.798	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
İnek sütü	7.490.633	3.066.222.941	582.582.359	1.330.068	580.591.359	110.312.358	128.069	46.496.219	8.834.282	1,71	9,63	1,52	8,01
Manda sütü	50.925	21.372.051	4.060.690	8.926	4.117.082	782.245	69	25.051	4.760	0,14	0,77	0,12	0,61
Et (1)	420,597	2,365,155,655	2,241,023,689	35,984	190,807,554	181,401,749	2,369	13,678,328	13,055,721	0,56	6,58	0,58	7,20
Koyun eti	75.828	448.522.685	417.126.097	3.813	19.723.203	18.342.579	182	1.012.466	941.593	0,24	4,77	0,23	5,13
Kıl keçi eti	15.167	80.870.114	61.461.287	1.266	6.018.254	4.573.873	41	225.500	171.380	0,27	3,24	0,28	3,75
Tiftik keçi eti	287	1.467.456	1.173.965	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Siğir eti	327.630	1.825.826.497	1.752.793.437	30.805	164.519.997	157.939.197	2.146	12.440.362	11.942.748	0,66	6,97	0,68	7,56
Manda eti	1.630	8.212.903	8.212.903	100	546.100	546.100	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Deve eti	18	108.000	108.000	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Domuz eti	37	148.000	148.000	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Deri (adet)	6,987,373	89,851,224	89,851,224	492,097	6,473,388	6,473,388	24,451	244,329	244,329	0,35	4,97	0,27	3,77
Koyun derisi	4.261.562	40.085.015	40.085.015	203.301	1.583.465	1.583.465	9.292	47.259	47.259	0,22	4,57	0,12	2,98
Kıl keçi derisi	776.764	2.632.098	2.632.098	81.917	268.995	268.995	2.424	7.306	7.306	0,31	2,96	0,28	2,72
Tiftik keçi derisi	16.179	71.642	71.642	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Siğir derisi	1.921.185	46.924.658	46.924.658	206.298	4.613.555	4.613.555	12.735	189.764	189.764	0,66	6,17	0,40	4,11
Manda derisi	11.121	137.211	137.211	581	7.372	7.372	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Deve derisi	48	600	600	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Domuz derisi	514	-	-	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Yapağı	38,244	62,789,743	11,930,051	13,543	22,567,777	4,287,878	447	577,375	109,701	1,17	3,30	0,92	2,56
Kıl	2.589	2.220.262	2.153.654	612	503.486	488.382	15	12.750	12.368	0,58	2,45	0,57	2,53
Tiftik	318	647.475	628.051	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Beyaz et	726,547	1,492,208,875	1,492,208,875	17,778	34,784,228	34,784,228	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Tavuk eti	696.160	1.401.684.275	1.401.684.275	17.778	34.784.228	34.784.228	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Hindi eti	30.372	90.486.100	90.486.100	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Ördek eti	4	10.000	10.000	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Kaz eti	11	28.500	28.500	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00
Yumurta (2)	722,182	1,361,828,204	463,021,589	21,164	40,542,302	13,784,383	690	1,211,044	411,755	0,10	3,26	0,09	2,99
Bal	74.555	484.965.795	257.031.872	10.479	65.818.131	34.883.610	749	2.907.379	1.540.911	1,00	7,15	0,60	4,42
Balmumu	3.448	16.132.322	8.550.131	483	2.177.557	1.154.105	32	196.800	104.304	0,93	6,63	1,22	9,04
İpek kozası	100	482,808	482,808	-	-	-	-	-	-	0,00	0,00	0,00	0,00

Kaynak : DİE, Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer), 2002

Tablodan da görüleceği üzere Kars ilinde; 2002 yılı itibariyle 134.857 ton süt, 2.369 ton et, 24.451 adet deri, 447 ton yapağı, 15 ton kıl, 11.040.000 adet yumurta, 749 ton bal ve 32 ton bal mumu üretilmiştir. İlde üretilen sütün yaklaşık %95'i inek sütü, ilde üretilen etin ise yaklaşık olarak %91'i sığır etinden oluşmaktadır. İlde elde edilen hayvansal ürünlerin Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki payı incelendiğinde; ülke süt üretiminin %1,60, bölge süt üretiminin %8,14, ülke et üretiminin %0,56, bölge et üretiminin ise %6,58'inin Kars ili tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.

2002 yılı Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) verilerine göre küçükbaş hayvanlardan ilde sağılan koyun sayısı 157.907, keçi sayısı 15.622'dir. İlde sağılan koyun sayısı Doğu Anadolu Bölgesinde sağılan koyun sayısının %2,98'ini, Türkiye genelinde sağılan toplam koyun sayısının ise %1,16'sını oluşturmaktadır. İlde sağılan keçinin tamamı kıl keçisi olup, bölgede sağılan kıl keçisinin %2,08, ülkede sağılan kıl keçilerinin %0,46'sı Kars'ta bulunmaktadır. Aynı yıl ilde sağılan inek sayısı ise 134.370 olup, Doğu Anadolu Bölgesi sağılan inek varlığının %12,24, ülke genelinde sağılan toplam inek varlığının %3,06'sını oluşturmaktadır.

Kars ilinde sağılan hayvanların üretim ve verim durumu incelendiğinde; koyundan yılda ortalama 38 kg, keçiden 46 kg, inekten 953,1 kg, mandadan ise 932,4 kg süt elde edildiği görülmektedir. İlde süt veriminin, tüm sağılan hayvanlarda bölge ve ülke veriminden daha düşük olduğu dikkat çekmektedir.

Kars'ta sağılan hayvan sayıları ve hayvan başına süt verimi bölge ve ülke ile karşılaştırmalı olarak Tablo 32'de verilmiştir.

TABLO 32: SÜT ÜRETİMİ VE HAYVAN BAŞINA VERİM (2002)

Hayvan Türü	TÜRKİYE			DOĞU ANADOLU BÖLGESİ			KARS		
	Sağılan Hayvan Sayısı	Üretim (Ton)	Verim* (Kg)	Sağılan Hayvan Sayısı	Üretim (Ton)	Verim* (Kg)	Sağılan Hayvan Sayısı	Üretim (Ton)	Verim* (Kg)
Koyun	13.637.194	657.387	48,2	5.298.932	266.430	50,3	157.907	6.000	38,0
Kıl Keçi	3.412.094	206.403	60,5	752.141	50.982	67,8	15.622	719	46,0
Tiftik Keçi	141.344	3.218	22,8	0	0	0,0	0	0	0,0
İnek	4.392.568	7.490.633	1.705,3	1.097.419	1.330.068	1.212,0	134.370	128.069	953,1
Manda	51.626	50.925	986,4	9.139	8.926	976,7	74	69	932,4

Not : Tarafımızdan hesaplanmıştır

KAYNAK : DİE, TARIMSAL YAPI (ÜRETİM, FİYAT, DEĞER), 2002

İl hayvancılık sektörü kesilen hayvan sayıları açısından incelendiğinde; ilde kesilen koyun sayısının 8.640, sığır sayısının 11.933 ve kıl keçisi sayısının 2.255 olduğu görülmektedir. İlde kesilen koyun sayısı bölgenin %4,63, ülkenin yaklaşık %0,22'sini oluştururken, ilde kesilen sığır sayısı bölgenin %6,31 ve Türkiye toplam kesilen sığır sayısının %0,67'sini teşkil etmektedir.

Et verimi açısından ilde kesilen hayvanlar değerlendirildiğinde; koyun karkas ağırlığının 21,1 kg, keçi karkas ağırlığının 18,2 kg, sığır karkas ağırlığının 179,8 kg olduğu görülmektedir. İl hayvan başına et verimi, koyunda bölge (20,4 kg) ve ülke ortalamasının (19,3 kg) biraz üzerindedir. Sığırdada ise et verimi bölgenin (162,8 kg) üzerinde, ülke ortalama et veriminin (184,7 kg) ise altında kalmaktadır.

Kars'ta kesilen hayvan sayıları ve hayvan başına et verimi bölge ve ülke ile karşılaştırmalı olarak Tablo 33'de verilmiştir.

TABLO 33: ET ÜRETİMİ VE HAYVAN BAŞINA KARKAS AĞIRLIĞI (2002)

Hayvan Türü	TÜRKİYE			DOĞU ANADOLU BÖLGESİ			KARS		
	Kesilen Hayvan Sayısı	Üretim (Ton)	Karkas Ağırlığı (kg)*	Kesilen Hayvan Sayısı	Üretim (Ton)	Karkas Ağırlığı (kg)*	Kesilen Hayvan Sayısı	Üretim (Ton)	Karkas Ağırlığı (kg)*
Koyun	3.935.393	75.828	19,3	186.485	3.813	20,4	8.640	182	21,1
Kıl Keçi	742.349	15.167	20,4	75.101	1.266	16,9	2.255	41	18,2
Tiftik Keçi	15.116	287	19,0	0	0	0,0	0	0	0,0
Sığır	1.774.107	327.630	184,7	189.185	30.805	162,8	11.933	2.146	179,8
Manda	10.110	1.630	161,2	526	100	190,1	0	0	0,0
Deve	44	18	409,1	0	0	0,0	0	0	0,0

Not : Tarafımızdan hesaplanmıştır.

KAYNAK : DİE, TARIMSAL YAPI (ÜRETİM, FİYAT, DEĞER), 2002

4.5.3.3 Su Ürünleri Üretimi

Kars'ta su ürünleri üretimi bakımından önemli bir potansiyel bulunmaktadır. 3 adet doğal gölün yanı sıra Aras ve diğer akarsular ile bunların üzerinde kurulan ve kurulacak olan baraj ve göletler bulunmaktadır. Buralarda balıklandırma çalışmaları ile tatlı su balıkçılığının geliştirilmesine olumlu etki yapmaktadır. Ayrıca birçok göl ve akarsu kültür balıkçılığı için son derece uygun olmasına rağmen küçük çaplı birkaç girişimde bulunulmuş ama hiç biri istendiği gibi faaliyet gösterememiştir.

Daha önceki yıllarda Çıldır, Aygır ve Çengili göllerindeki rezervler kiralanmadığı için kaçak olarak avlanmış, 2002 yılında ise Çengili Gölü 5 yıllığına kiralanmıştır.

Kars ilinde su ürünleri üretimi yapılmakla birlikte, ekonomik katkısı bakımından önemsiz düzeydedir. İl tarımsal hasılasında son sırada yer alan balıkçılık faaliyetlerinden elde edilen hasıla tarımsal hasılanın çok düşük bir bölümünü oluşturmaktadır. 1987 yılında cari fiyatlarla 372 milyon TL hasıla elde edilen balıkçılık sektörü, il tarımsal hasılasının binde 3 gibi oldukça düşük bir kısmını oluşturmaktaydı. 2001 yılında ilde balıkçılık sektörü hasılası cari fiyatlarla 200,4 milyar TL'ye ulaşmış ve tarımsal hasıla içindeki payı ise binde 2'ye gerilemiştir.

İl balıkçılık hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki yeri incelendiğinde; yıllara göre farklılık göstermekle birlikte, son yıllarda bölge içindeki payının %1, ülke içindeki payının ise %0,03 civarında seyrettiği görülmektedir.

Kars ili, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye balıkçılık hasılasının yıllar itibariyle gelişimi Tablo 34'de verilmiştir.

TABLO 34: KARS İLİ BALIKÇILIK HASILASI (CARİ FİYATLARLA)

YILLAR	BALIKÇILIK HASILASI (Milyon TL)			%	
	TÜRKİYE (1)	DOĞU ANADOLU BÖLGESİ (2)	KARS (3)	(3) / (1)	(3) / (2)
1987	276.772	12.221	372	0,13	3,04
1988	654.708	22.649	1.011	0,15	4,46
1989	901.559	25.312	996	0,11	3,93
1990	2.148.903	58.027	1.737	0,08	2,99
1991	2.980.754	81.640	3.165	0,11	3,88
1992	4.428.824	123.008	5.027	0,11	4,09
1993	12.693.673	161.827	4.270	0,03	2,64
1994	25.556.093	446.481	6.103	0,02	1,37
1995	44.032.756	1.556.752	13.604	0,03	0,87
1996	72.609.821	2.564.279	24.974	0,03	0,97
1997	131.094.284	5.242.763	34.579	0,03	0,66
1998	242.013.676	7.295.058	75.420	0,03	1,03
1999	367.957.954	11.012.091	113.101	0,03	1,03
2000	552.212.781	13.461.968	157.046	0,03	1,17
2001	748.830.278	18.347.905	200.410	0,03	1,09

Kaynak : DİE

4.5.4. Tarımsal Krediler

Tarım sektöründe beklenen üretim seviyelerine ulaşılamamasında diğer faktörlerin yanı sıra finansman yetersizliği de etkili olmaktadır. İşletme sermayesi yetersizliği içinde olan tarım işletmelerinin ihtiyaç duyduğu finansman karşılandığı takdirde modern üretim tekniklerinin kullanımı yaygınlaşacak, girdi temini kolaylaşacak ve buna bağlı olarak tarım sektörünün üretim kapasitesi artacaktır. Ülke tarımının gelişmesi, istihdam olanaklarının artırılması, işletme gelirindeki riskin azaltılması, işletmelerin verimli çalışmaları giderek artan nüfusun yeterli ve dengeli beslenebilmesi için vazgeçilmez bir zorunluluktur. Bu bağlamda ülkemiz tarım sektörünün arzulanan düzeye getirilmesi için gerek bitkisel ve hayvancılık gerekse ayrı ayrı hayvancılık veya bitkisel üretimde bulunan işletmelerin işletme ve yatırım sermayesi ihtiyacının giderilmesi büyük önem taşımaktadır. Böylece mevcut üretim kaynaklarının etkin kullanımı sağlanarak tarımsal üretimin ülke ekonomisine katkısı da arttırılacaktır.

Tarımda kredi gereksinimini arttıran en önemli nedenler, tarım işletmelerinin yeterli büyüklükte olmayışı, piyasa içi üretim ve verimliliğin arttırılma arzusu, veraset ve intikal işlemleri, tarımsal ürün fiyatlarındaki dalgalanmalar gibi ekonomik ve sosyal nedenlerdir. Çağdaş teknoloji uygulaması, doğal olaylar (afet vb). da tarım kesiminde kredi gereksinimi doğuran faktörlerdir.

Geleneksel bir yapı arz eden hayvancılık işletmeleri; çağdaş gelişmenin ve uzmanlaşmanın gereği ekstansif bir yapıdan daha entansif bir yapıya dönüşmektedir. Koyun ve sığır besiciliği yapan işletmeler, sanayi tipi üretim organizasyonu gerçekleştirmiş broiler ve yumurta tavukçuluğu işletmeleri, entansif karakterli olmaları nedeniyle önemli ölçüde, sabit ve döner sermaye gerektirmektedir. Hayvancılık işletmelerinde ahır, ağıl, kümes vb. altyapı ile ilgili işletme sorunlarının çözümünde uzun vadeli krediye, cari ve diğer harcamalardan olan alet ve malzeme alımları için orta ve kısa vadeli krediye ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle orta ve kısa vadeli krediler besi, süt sığırcılığı ve entansif tavukçuluk işletmelerinin canlı hayvan materyali ve yem alımları için kullanılmakta ve bu işletmelerin devamlılıkları açısından büyük önem taşımaktadır. Bitkisel üretimle uğraşan işletmelerde ise çoğunlukla tohum, gübre ve zirai ilaç alımlarında kullanılmak üzere kısa vadeli kredilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere tarım ve hayvancılık sektörlerinde teknolojik gelişme ve verim artışı, yatırım ile yeterli girdi kullanımına bağlıdır. Çağdaş teknolojilerin uygulanması, ekonomik, sosyal ve doğal olaylar tarımda sermaye ihtiyacını dolayısıyla kredi gereksinimini artıran faktörlerdir.

Kars ili tarımsal kredi durumu incelendiğinde, 1999 yılı itibariyle Kars'ta 24,5 trilyon TL. tarımsal kredi kullanıldığı ve bu kredi miktarının bölgeye verilen kredilerin %20,76'sını, Türkiye toplam tarımsal kredilerin ise %1,15'ini oluşturduğu görülmektedir. İl tarımsal kredilerinin türlere göre dağılımı incelendiğinde, kullanılan kredilerin %63,9'unun hayvansal üretim kredileri, %33,3'ünün ise Tarım Kredi Kooperatifleri'nden alınan kredilerden oluştuğu dikkati çekmektedir.

Kars ilinde kullandırılan tarımsal kredilerin dağılımı ile Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki yeri Tablo 35'de verilmiştir.

TABLO 35: TARIMSAL KREDİLER (1999)

Kredi Türü	TUTAR (Milyon TL)			(%)	
	Türkiye (1)	Doğu Anadolu Bölgesi (2)	Kars (3)	(3)/(1)	(3)/(2)
Bitkisel üretim kredileri	206.451.409	4.354.234	349.937	0,17	8,04
Hayvansal üretim	348.369.970	58.780.179	15.660.476	4,50	26,64
Kimyevi gübre	33.723.972	144.601	77.327	0,23	53,48
Su ürünleri kredileri	10.115.338	73.791	0	0,00	0,00
Tarımsal araç ve gereçler	56.646.821	1.390.701	245.610	0,43	17,66
Tarım kredi kooperatifleri	478.109.479	44.555.292	8.161.966	1,71	18,32
Tarımsal içerikli krediler	995.728.794	8.679.259	0	0,00	0,00
Tarımsal sanayi	46.768	23.478	0	0,00	0,00
TOPLAM	2.129.079.013	118.001.534	24.495.317	1,15	20,76

KAYNAK : DİE

4.5.5. Ormancılık

Kars ili sınırları içerisinde toplam 29.519 hektar normal koru, 8.128 hektar bozuk koru, 52,5 hektar bozuk baltalık olmak üzere toplam 37.699,5 hektar ormanlık alan vardır. Bu alan toplam alanın %3,3'ünü oluşturmaktadır olup, tamamı Sarıkamış ilçesindedir. Kars'ta 29 Orman ve Orman Bitişiği Köy bulunmaktadır. Orman Müdürlüğü bu köylerin altyapılarına katkıda bulunmakta yakacak ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Üretim ve Silvikültür (orman yetiştirmek) işleri köylü vatandaşlara yaptırılmakta ve dolayısıyla bu köylere belli bir para

girdisi sağlanmaktadır. Bu köylerin Ağaçlandırma Başmühendisliği Kars'ta bir yıl önce açılmış olup, faaliyetlerine devam etmektedir.³

Kars ili ormancılık hasılası incelendiğinde; il ormancılık hasılasının tarım sektörü içindeki payı çiftçilik ve hayvancılık hasılasından sonra ikinci sıradadır. İilde 2001 yılı itibariyle 1,7 trilyon TL hasıla elde edilen ormancılık sektörü, il tarımsal hasılasının %1,67'sini, il gayri safi yurtiçi hasılasının %5'ini oluşturmaktadır. Kars ili ormancılık hasılasının Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi içindeki payına bakıldığında ise Türkiye toplam ormancılık hasılasının %32, Doğu Anadolu Bölgesi ormancılık hasılasının %9,69'unun Kars ilinde gerçekleştiği görülmektedir. İl, bölge ve Türkiye ormancılık hasılasının yıllar itibariyle gelişimi Tablo 36'da verilmiştir.

TABLO 36: İL, BÖLGE VE TÜRKİYE ORMANCILIK HASILASI

Yıllar	Ormancılık Hasılası (Milyon TL)			%	
	Türkiye (1)	Doğu Anadolu Bölgesi (2)	Kars(3)	(3)/(1)	(3)/(2)
1987	801.765	40.166	4.465	0,56	11,12
1988	1.369.738	85.766	10.548	0,77	12,30
1989	2.050.272	124.111	17.095	0,83	13,77
1990	2.902.517	190.754	27.602	0,95	14,47
1991	3.742.011	229.695	31.399	0,84	13,67
1992	9.889.634	517.590	30.192	0,31	5,83
1993	14.682.799	911.113	58.639	0,40	6,44
1994	19.330.131	1.264.389	76.081	0,39	6,02
1995	41.907.005	1.685.463	149.336	0,36	8,86
1996	82.853.417	3.639.159	333.472	0,40	9,16
1997	112.091.711	4.891.007	442.760	0,39	9,05
1998	228.417.249	8.049.232	893.558	0,39	11,10
1999	286.698.925	10.835.032	1.044.066	0,36	9,64
2000	432.482.383	14.103.723	1.415.032	0,33	10,03
2001	508.944.091	17.032.294	1.650.730	0,32	9,69

Kaynak : DİE

4.6. Madencilik

Kars ilinde Altın, Asbest, Perlit, Manganez, Manyezit, Kireçtaşı, Kayatuzu gibi madenler bulunmaktadır. Ayrıca Digor ilçesi Kilittaş mevkiinde 380.000.000 ton muhtemel rezerve sahip linyit yatakları mevcuttur. Linyitin kalitesi 1.171 kcal/kg'dir. Madencilik

³ Kaynak : Tarım Ve Köyşleri Bakanlığı Kars Tarım İl Müdürlüğü, İl Tarım Ve Kırsal Kalkınma Master Planlarının Hazırlanmasına Destek Projesi Kars Tarım Master Planı, Aralık, 2002

faaliyetlerinin yoğun olmadığı Kars'ta sadece kaya tuzu ve şeker fabrikasına ait kireçtaşı ocakları işletilmektedir. Kağızman-Darphane sahasında bulunan altın yatakları geçmiş yıllarda işletilmiştir.

İlde bulunan madenler ve bu madenlere ilişkin rezerv, tenör bilgileri Tablo 37'de verilmiştir.

TABLO 37: İL MADEN VARLIĞI

MADEN	BULUNDUĞU YER	TENÖR	REZERV
ALTIN (Au)	Kağızman-Darphane Yatağı	0,1 gr/m ³ Au	9.000.000 ton mümkün
ARSENİK (As)	Kağızman-Kuloğlu Köyü Büyük Zırnık Deresi	%5,01-48,43 As	-
ARSENİK	Kağızman-Kuloğlu Köyü Büyük Zırnık Deresi Sulu Mağara	%5,01-48,43 As	40-50.000 Ton (Tahmini)
ARSENİK	Kağızman Çıkanuş Mevki	-	-
ASBEST (Asb)	Kağızman-Kavalık Zuhuru		
ASBEST (Asb)	Kağızman-Aktaş Köyü Dut Yolu deresi	-	-
ASBEST (Asb)	Kağızman-Gellihacı-Mermer Dağı	-	-
ASBEST (Asb)	Kağızman-Manavas-Tandırlar	-	-
ASBEST (Asb)	Ağr-Kağızman Arası		20-30.000 Ton
Tuz (Potas)	Kağızman-Koruköyü	%0,56 Rutubet %5,72 Erimiyen %1,45 CaSO ₄ %92,0 NaCl	60.000.000 ton Muhtemel
Tuz (Potas)	Tuzluca	%0,35 Rutubet %1,76 Erimiyen %1,11 CaSO ₄ %96,48 NaCl	
KİREÇTAŞI (Kct)	Şeker fabrikasına ait yatak	%94,30 CaCO ₃ , %1,80 SiO ₂ , %1,5 R ₂ O ₃	3.890.533 ton muhtemel
LİNYİT (Lin)	Ardahan-Posof		Zuhur
MANGANEZ (Mn)	Kağızman-Konurlu Zuhuru		Zuhur
MANYEZİT(Mag)	Kağızman-Denizgöle		295.000 Görünür, 170.000 Muhtemel
TUĞLA-KİREMİT (TgKi)	Tuzluca Sahası		7 milyon ton jeolojik
PERLİT (Per)	Kars-Sarıkamış	Orta	2 043.000.000 ton Görünür
Kaplıca Suyu	Kağızman-Kötek	Sıcaklık 27° C Ph: 6,00	Debi:5 L/saniye
Maden Suyu	Akyaka	Sıcaklık 12° C Ph: 6,00	Debi:6 L/saniye
Maden Suyu	Kağızman-Kötek	Sıcaklık 22° C Ph: 6,00	Debi:0,2 L/saniye
Maden Suyu	Kağızman-Aktaş	Sıcaklık 9,5° C Ph: 6,00	Debi:1 L/saniye
Maden Suyu	Kağızman-Kızıltaş	Sıcaklık 9,5° C Ph: 6,00	Debi:1 L/saniye
Maden Suyu	Sarıkamış	Sıcaklık 12,5° C Ph: 6,00	Debi:0,15 L/saniye

Kaynak : MTA

2000 yılı Genel Nüfus Sayım sonuçlarına göre Kars ilinde madencilik ve taşocaklığı sektöründe 41 kişi çalışmakta ve faal nüfusun %3'ünü oluşturmaktadır.

İlde yer altı kaynağı bulunmasına rağmen, bu kaynakların değişik nedenlerden dolayı işletilmemesi nedeniyle, madencilik hasılası, Kars sanayi hasılası ve il gayri safi yurtiçi hasılasına yaptığı katkı bakımından önemsenmeyecek düzeydedir. 1987 yılında 402 milyon TL'lik üretim değeri ile madencilik hasılasının il sanayi hasılası içindeki payı %3 iken, Ardahan ve Iğdır'ın Kars'tan ayrılması ile il sanayi hasılası içindeki payı %1'in altına düşmüştür. 1987-2001 dönemini kapsayan 14 yıllık süre içinde madencilik hasılası 321 kat artış göstererek 128,9 milyar TL düzeyine çıkmasına rağmen, madencilik hasılasının sanayi hasılası içindeki payı %0,78, GSYİH içindeki payı da %0,4 düzeyine gerilemiştir. Kars'ta 2001'de 129 milyar TL olarak gerçekleşen madencilik hasılası; Doğu Anadolu Bölgesi madencilik hasılasının %0,51'ini, Türkiye toplam madencilik hasılasının ise %0,1 gibi küçük bir bölümünü oluşturmaktadır.

İl, Bölge ve Türkiye madencilik hasılasının gelişimi Tablo 38'de verilmiştir.

TABLO 38: KARS, BÖLGE VE TÜRKİYE İLİ MADENCİLİK HASILASI

Yıllar	Madencilik Hasılası (Cari Fiyatlarla Milyon TL)			%	
	Türkiye (1)	Doğu Anadolu Böl. (2)	Kars(3)	(3)/(1)	(3)/(2)
1987	1.475.304	39.658	402	0,03	1,01
1988	2.356.870	113.937	1.548	0,07	1,36
1989	4.624.833	117.573	952	0,02	0,81
1990	6.269.186	172.397	836	0,01	0,48
1991	9.761.812	218.048	2.073	0,02	0,95
1992	14.946.376	341.662	1.773	0,01	0,52
1993	21.814.003	480.545	1.182	0,01	0,25
1994	54.098.566	1.451.931	4.897	0,01	0,34
1995	98.545.270	2.644.820	8.920	0,01	0,34
1996	183.079.658	5.623.824	11.947	0,01	0,21
1997	336.889.483	24.387.879	41.217	0,01	0,17
1998	563.270.470	38.383.762	60.706	0,01	0,16
1999	883.737.329	27.951.235	16.055	0,00	0,06
2000	1.422.903.303	20.951.931	100.003	0,01	0,48
2001	2.135.426.990	25.248.544	128.937	0,01	0,51

KAYNAK : DİE

4.7. İmalat Sanayi

Bir ilin, bir yörenin ekonomik gelişmişliği imalat sanayi sektöründe yapılan yatırımlar ve üretim kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir. Yaratılan istihdam, gelir ve ileri-geri bağlantılar nedeniyle diğer sektörlere yaptığı katkı bakımından imalat sanayi, bir yöre ekonomisinde hayati öneme sahiptir. Sanayinin gelişmesi açısından yörenin bulunduğu coğrafi konum, sahip olduğu yer altı ve yer üstü kaynaklar ile insan gücü belirleyici olmaktadır. Bu

bakımdan değerlendirildiğinde; Kars ilinde gerekli potansiyelin harekete geçirilemediği görülmektedir. Kars ili, imalat sanayi yeterince gelişmemiş, ekonomisi tarıma ve hayvancılığa dayalı bir yapıya sahiptir. 2001 yılı cari fiyatlarla il gayri safi yurtiçi hasılası içinde imalat sanayinin payı %4,1'dir.

Bir ilde ya da yörede sanayinin gelişmesinde doğal kaynaklar ve hammadde potansiyelinin yanısıra altyapı da önemlidir. İmalat sanayinin çevreye zarar vermeden gelişmesi ve dışsal faydanın değerlendirilebilmesi bakımından sanayi altyapısının oluşturulması gerekmektedir. Bu konuda sanayinin altyapısını oluşturan Küçük Sanayi Siteleri (KSS) ve Organize Sanayi Bölgeleri (OSB) yatırımları büyük önem taşımaktadır. Kars'ta merkez ilçede 1, Sarıkamış, Kağızman ve Selim ilçelerinde 1'er olmak üzere dört tane Küçük Sanayi Sitesi oluşumu mevcuttur. Bunlardan merkez ilçe KSS 408 işyeri kapasiteli olup, 272 işyeri tamamlanarak hizmete girmiş, 136 işyerinin inşaatı tamamlanmış hak sahiplerine dağıtımı beklenmektedir. Sarıkamış KSS'de 79 işyerinden 54'ü tamamlanmış, 25 işyeri için 1999 yılından beri ödenek beklenmektedir. Selim ve Kağızman ilçeleri için öngörülen 100'er işyeri kapasiteli KSS'leri yatırım programına alınmış olup, yer seçimini takiben inşaat başlanacaktır.

1975 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile kurulması öngörülen Organize Sanayi Bölgesi (OSB) 1.907.000 m² alan üzerinde 80 parsel olarak planlanmıştır. 1976 yılında inşaatına başlanan Organize Sanayi Bölgesi'nin idare binası, çıraklık okulu, bakım garajı, lojmanları ve kafeterya binası ve altyapısı tamamlanarak hizmete sunulmuştur. 80 parselden 45'inin arsa tahsisi yapılmıştır. Bugüne kadar 42 fabrikanın temeli atılmış, 21 fabrika tamamlanarak faaliyete geçmiştir. 21 fabrikanın ise inşaat, makine montaj çalışmaları devam etmektedir.

İlde temel faaliyet konularından biri olan hayvancılık son yıllarda gerilemeye başlamıştır. Kars'ta hayvancılığın yeniden canlandırılması amacıyla Kars Besi Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulması için 1998 yılında girişimlerde bulunulmuştur. Müteşebbis Teşekkül Heyeti oluşturulan Besi Organize Sanayi Bölgesi için yer belirleme çalışmaları devam etmektedir.

Kars'ta 2002 yılı itibarıyla il geneline yayılmış 25 sanayi tesisi üretim yapmaktadır. Faaliyette olan tesislerin sektörlere göre dağılımı aşağıda verilmiştir.

• Gıda Sanayi	7
• Kimya	1
• Lastik-Plastik	2
• Metal ve Metal Eşya	2
• Ağaç Ürünleri	4
• Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi	7
• Diğer	2

İl ekonomisinde tarım ve hayvancılık başat sektör olduğundan, ilde kurulan sanayi tesislerinin de büyük bir çoğunluğu tarıma dayalı sanayi işletmelerinden oluşmaktadır. Kars'ta tarımdan elde edilen gelirin tarımsal sanayi yatırımlarına yönlendirilmesi, bölge tarım ürünlerini değerlendirme çabaları gıda, diğer tarımsal sanayi tesislerinin kurulmasına neden olmuştur. İlde yaygın olarak yapılan hayvancılık et ve süt ürünleri üretimini olumlu yönde etkilemiş, gıda sektöründe bir çok işletme faaliyete geçmiştir. Sektörde 7 tesis faaliyet göstermekte 569 kişi istihdam edilmektedir.

İl imalat sanayiinde istihdam bakımından ikinci sırayı Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii almaktadır. Çimento, hazır beton, beton parke-bordür, taş-mermer işleme tesislerinin bulunduğu sektörde yaratılan toplam istihdam 241 kişidir.

Deri sektöründe faaliyet gösteren ve Sarıkamış'ta bulunan ayakkabı fabrikası ilde en çok istihdam yaratan ikinci kuruluş konumundadır. 205 kişinin istihdam edildiği bu tesis Sümer Holding'e aittir.

4 tesisin yer aldığı Ağaç Ürünleri sektöründe parke-kereste üretimi yapılmaktadır. Sektörde 40 kişi çalışmaktadır.

Metal-Metal Eşya sektöründe metal fittings ve çivi üretimi yapan iki tesis faaliyet göstermekte toplam 85 kişi çalışmaktadır.

Plastik sanayinde yer alan iki firmadan biri boru, diğeri plastik enjeksiyon üretimi yapmaktadır. Sektörde toplam çalışan sayısı 45'dir.

Kimya sanayiinde 1 tesis faaliyet göstermekte olup, temizlik malzemeleri üretmektedir. Sektörde faaliyet gösteren işletmede toplam 10 kişi çalışmaktadır.

2002 yılında DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) tarafından yapılan Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı Geçici Sonuçlarına göre Kars ilinde toplam 5.096 işyeri bulunmakta olup, bunların yarattığı toplam istihdam 9.872 kişidir. İl imalat sanayiinde faaliyet gösteren işyeri sayısı 413, istihdam sayısı 1.593'dür. Bir başka deyişle ildeki toplam işyeri sayısının %8,10, toplam istihdamın ise %16,14'ü imalat sanayi sektöründe yer almaktadır. İl imalat sanayinde faaliyet gösteren işyeri sayısının Türkiye imalat sanayi toplam işyeri sayısı içindeki payı %17, Doğu Anadolu Bölgesi toplam imalat sanayi işyeri sayısı içindeki payı ise %5,32'dir. İmalat sanayi istihdamı açısından değerlendirildiğinde; Türkiye imalat sanayi istihdamının %1, Doğu Anadolu Bölgesi imalat sanayi istihdamının %4,92'sinin Kars'ta bulunduğu görülmektedir.

Kars, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye'de bulunan işyeri ve istihdama ilişkin veriler Tablo 39'da verilmiştir.

TABLO 39: GENEL SANAYİ VE İŞYERİ SAYIMINA GÖRE İSTİHDAM VE İŞYERİ SAYISI (2002)

	TÜRKİYE		DOĞU ANADOLU		KARS	
	İstihdam	İşyeri sayısı	İstihdam	İşyeri sayısı	İstihdam	İşyeri sayısı
Diğer Sosyal, Toplum. Ve Kiş. Hizmet faal.	113.098	90.919	8.182	3.698	413	191
Eğitim	73.744	5.692	2.402	253	115	12
Elektrik, Gazi Su	57.383	1.703	3.313	210	2	2
Gayrimenkul kiralama ve iş faaliyetleri	236.424	90.473	5.401	2.265	271	127
İmalat	1.764.235	246.899	32.366	7.759	1.593	413
İnşaat	202.098	35.702	6.146	1.035	68	30
Madencilik ve taşocakçılığı	79.421	1.809	1.844	110	0	0
Mali aracı kuruluşların faaliyetleri	114.872	13.538	3.825	655	302	68
Otel, lokanta, kahvehane	308.462	163.112	20.477	7.879	1.052	477
Sağlık işleri ve sosyal hizmetler	71.868	31.546	3.750	1.373	121	75
Toptan ve perakende ticaret	1.144.636	794.715	85.534	46.979	4.857	2.835
Ulaştırma, depolama ve haberleşme	234.917	244.490	30.889	18.114	1.078	866
TOPLAM	4.401.158	1.720.598	204.129	90.330	9.872	5.096

Kaynak : DİE, Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı Geçici Sonuçları

DİE tarafından hazırlanan 10 ve üzeri işçi çalıştıran özel sektör firmaları ile devlet sektörüne ait firmaların tamamını kapsayan imalat sanayine yönelik çalışmaya göre Kars ili imalat sanayinde faaliyet gösteren 6 firma mevcuttur. İmalat sanayinde faaliyet gösteren 6 firmada

yıllık ortalama çalışan sayısı ise 1.043'tür. 10 ve üzeri işçi çalıştıran firmalardan 4'ü özel sektör, 2'si ise kamuya aittir. İmalat sanayinde faaliyet gösteren firmalardan 3'ü gıda ve içecek imalatı, 1'i deri, 1'i Metalik Olmayan Diğer Mineraller, 1'i ana metal sanayi alt sektöründe yer almaktadır.

İl imalat sanayiinde 2001 yılı itibariyle yaklaşık 21 trilyon TL katma değer yaratılmış olup, bunun %12'si kamuya, %88'i özel sektöre ait firmalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Kars ili İmalat sanayii çevirici güç kapasitesi açısından incelendiğinde; toplam kurulu olan çevirici güç kapasitesinin 33.454 Bg-Hp olduğu ve bunun %53,3'ünün kamuya, %46,7'sinin özel kesim girişimcilerine ait olduğu görülmektedir. 2001 yılı il imalat sanayiinde çalışılan işçi saat toplamı 2.255.227 saat olup, bunun %61,6'sının kamu, %38,4'ünün özel sektörde gerçekleştiği görülmektedir. Kars ili imalat sanayi 2001 verileri Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında; ilde yaratılan katma değer Türkiye katma değerinin %0,5, Doğu Anadolu Bölgesinin ise %5,59'unu oluşturduğu görülmektedir. Yılda çalışılan işçi saat toplamı açısından Kars ili Türkiye genelinin %0,9, Doğu Anadolu Bölgesinin %5,80'ini içerirken, imalat sanayi çevirici güç kapasitesinin ise Türkiye'nin %0,24, Doğu Anadolu Bölgesinin %18,42'sinin Kars ilinde bulunduğu görülmektedir. İlde imalat sanayiinde çalışan başına katma değer 20,4 milyar TL olup, bu değer 22,9 milyar TL olan Doğu Anadolu Bölgesi ve 37,2 milyar TL olan Türkiye ortalamasının altında kalmaktadır.

Kars ili, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye imalat sanayine ilişkin veriler Tablo 40'da verilmiştir.

TABLO 40: KARS İMALAT SANAYİİNDEKİ İŞYERİ SAYISI VE KATMA DEĞER

A: TOPLAM B: DEVLET SEKTÖRÜ C: ÖZEL SEKTÖR (10 +)

		İş Yeri Sayısı	Yıllık Ortalama Çalışan Sayısı	Yılda Çalışılan İşçi-Saat Toplamı	Yıl Sonunda Kurulu Olan Toplam Çevirici Güç (Bg-Hp)	Stok Değişmeler (Milyar TL)	Sabit Sermayeye Yıl İçinde Yapılan Gayri Safi İlaveler (Milyar TL)	Girdi (Milyar TL)	Çıktı (Milyar TL)	Katma Değer (Milyar TL)	Çalışan Başına Katma Değer (TL)
Kars (1)	A	6	1.043	2.255.227	33.454	-109,8	1.093,5	25.310,6	46.577,4	21.266,8	20.390.028.763
	B	2	661	1.390.252	17.826	-797,7	20,5	10.694,9	13.245,8	2.550,9	3.859.152.799
	C	4	382	864.975	15.628	687,9	1.073,1	14.615,7	33.331,6	18.715,9	48.994.502.618
Doğu Anadolu Bölgesi (2)	A	135	16.641	38.885.209	181.625	87.447,3	26.466,2	635.788,7	1.016.186,4	380.397,7	22.859.064.960
	B	26	10.250	22.688.804	111.413	41.361,1	5.733,6	273.366,8	512.682,3	239.315,5	23.347.853.659
	C	109	8.343	20.265.085	86.325	48.833,5	20.737,9	417.541,3	585.715,6	168.174,3	20.157.533.261
Türkiye (3)	A	11.293	1.093.193	2.615.107.852	13.904.397	5.354.951,9	5.619.086,0	69.694.193,2	110.379.776,1	40.685.582,8	37.217.200.256
	B	257	113.683	247.071.550	3.264.439	368.804,3	498.866,5	8.299.202,0	15.287.925,4	6.988.723,4	61.475.536.360
	C	11.036	979.510	2.368.036.302	10.639.958	4.986.147,6	5.120.219,5	61.394.991,2	95.091.850,7	33.696.859,5	34.401.751.386
(1) / (2) (%)	A	4,44	6,27	5,80	18,42	-0,13	4,13	3,98	4,58	5,59	
	B	7,69	6,45	6,13	16,00	-1,93	0,36	3,91	2,58	1,07	
	C	3,67	4,58	4,27	18,10	1,41	5,17	3,50	5,69	11,13	
(1) / (3) (%)	A	0,05	0,10	0,09	0,24	0,00	0,02	0,04	0,04	0,05	
	B	0,78	0,58	0,56	0,55	-0,22	0,00	0,13	0,09	0,04	
	C	0,04	0,04	0,04	0,15	0,01	0,02	0,02	0,04	0,06	

KAYNAK: DİE, İmalat Sanayi 2001

Kars ili sanayi hasılasının yıllar itibariyle gelişimi incelendiğinde; cari fiyatlarla 1987 yılında 13,6 milyar TL olan sanayi hasılası, 2001 yılında 16,6 trilyon TL düzeyine yükselmiştir. 1987-2001 döneminde il sanayi hasılası yaklaşık olarak 1.219 kat artmıştır. Aynı dönemde Doğu Anadolu Bölgesi sanayi hasılası 1.784 kat, Türkiye toplam sanayi hasılası ise 2.380 kat artmıştır. 1987-2001 döneminde il sanayi hasılasındaki artış oranı gerek bölge gerekse ülke toplamının altında kalmıştır. Bir başka deyişle il sanayi sektörünün bölge ve ülke sanayi hasılasına katkısı düşmüştür. Nitekim Kars sanayi hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi sanayi hasılası içindeki payı 1987 yılında %2,50 iken 2001 yılında %1,71'e, ülke toplam sanayi hasılası içindeki payı 1987 yılında %0,7 iken 2001 yılında %0,4'e gerilemiştir.

Kars sanayi hasılası 2001 yılında cari fiyatlarla il gayri safi yurtiçi hasılasının yaklaşık olarak %4,8'ini oluşturmaktadır. 2001 yılında il sanayi hasılasının %85,9'u imalat sanayi, %13,3'ü elektrik, gaz ve su, %0,8'i madencilik alt sektörleri tarafından gerçekleştirilmiştir.

Kars ili sanayi hasılasının yıllar itibariyle gelişimi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye sanayi hasıllarıyla karşılaştırmalı olarak Tablo 41'de verilmiştir.

TABLO 41 : KARS, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE TÜRKİYE SANAYİ HASILASININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ*

	1987	1990	1994	2000	2001
Madencilik ve Taşocakçılığı	402	836	4.897	100.103	128.937
İmalat Sanayii	9.883	47.892	491.006	8.489.913	14.230.684
Elektrik, Gaz ve Su	3.302	12.070	168.830	1.982.227	2.209.485
Kars Sanayi Hasılası (1)	13.587	60.798	664.733	10.572.243	16.569.106
Doğu Anadolu Böl. San. Hasılası (2)	542.466	2.530.241	25.425.987	563.950.182	967.830.595
Türkiye Sanayi Hasılası (3)	19.275.707	100.321.329	1.019.767.435	29.027.781.732	45.881.462.415
(1) / (2) (%)	2,50	2,40	2,61	1,87	1,71
(1) / (3) (%)	0,07	0,06	0,07	0,04	0,04

* : Cari Fiyatlarla (MİLYON TL)

KAYNAK: DİE

Kars ilindeki küçük ve orta ölçekli sanayi işletmelerinin yapısı incelendiğinde işletme sayısının 358 olduğu ve bu işletmelerde 992 kişinin istihdam edildiği görülmektedir. Bu işletmeler tarafından yaratılan katma değer 47 milyar TL'dir. Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) tarafından hazırlanan ve 1992 verilerini kapsayan "Doğu Anadolu Bölgesinde Küçük ve Orta ölçekli Sanayi İşletmeleri Profili" çalışmada yer alan Kars ilindeki küçük ve orta ölçekli sanayi işletmeleri profili aşağıda verilmiştir.

A) Ölçeksel ve Sektörel Bazda İşyeri Sayısı ve İstihdam

Kars ilinde, küçük ölçekli sanayide (1-49 kişi çalıştıran işletmeler) işyeri sayısı 357 olup, bu işletmelerde 842 kişi istihdam edilmektedir. Orta ölçekli sanayide (50-199 kişi çalıştıran işletmeler) ise 1 işletme bulunmakta ve bu işletmelerde 150 kişi istihdam edilmektedir. Başka bir deyişle il KOS (Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi) işletmelerinin tamamına yakını, çalışanların ise %84,9'u küçük ölçekli sanayi işletmelerindedir. KOS işletmelerindeki istihdam durumu Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye geneli açısından değerlendirildiğinde; Doğu Anadolu Bölgesi KOS işletmelerinde çalışanların %79,4'ünün küçük ölçekli, %20,6'sinin orta ölçekli sanayi işletmelerinde, ülke genelinde ise çalışanların %77,2'sinin küçük ölçekli %22,8'inin orta ölçekli işletmelerde istihdam edildiği görülmektedir.

Kars ili KOS işletmelerinin sayısı ve bu işletmelerdeki istihdam durumu ülke ve bölge ile karşılaştırmalı olarak Tablo 42'de verilmiştir.

TABLO 42: KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ SANAYİ İŞLETMELERİ İŞYERİ SAYISI VE İSTİHDAM DURUMU

ÖLÇEK	TÜRKİYE*			DOĞU ANADOLU BÖLGESİ*			KARS		
	İşyeri	İstihdam	%	İşyeri	İstihdam	%	İşyeri	İstihdam	%
Küçük Ölçekli	194.546	721.469	77,2	6.196	15.836	79,4	357	842	84,9
1-9	186.574	545.809	58,4	6.111	14.014	70,2	351	723	72,9
10-49	7.972	175.660	18,8	85	1.822	9,1	6	119	12,0
Orta Ölçekli	2.247	213.675	22,8	36	4.120	20,6	1	150	15,1
50-99	1.405	97.356	10,4	15	1.162	5,8	0	0	0,0
100-199	842	116.319	12,4	21	2.958	14,8	1	150	15,1
TOPLAM	196.793	935.144	100,0	6.232	19.956	100,0	358	992	100,0

Not (*): Türkiye verilerinde yer alan 200⁺ işçi çalıştıran 208 firmaya ait veriler kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca KOSGEB'in Doğu Anadolu çalışmasında Şırnak ili Bölge verilerine dahil edildiğinden, Bölge verileri Şırnak haricinde yeniden hesaplanmıştır.

KAYNAK: KOSGEB, Doğu Anadolu Bölgesinde Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri Profili, Ankara,1997

Kars ilindeki KOS işletmelerinin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri sektörler; Orman ürünleri ve mobilya sanayi (114 işletme, %32), metal eşya (99 işletme, %28), dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi (65 işletme, %18), Gıda, içki ve tütün sanayi (64 işletme, %18), Bu dört sektörde faaliyet gösteren toplam işletme sayısı 342 olup, toplam KOS işletmelerinin %95,5'ini oluşturmaktadır. İl KOS işletmelerinin sektörlere göre dağılımı aşağıdaki gibidir.

	İşyeri sayısı	%
- Metal Eşya Sanayii	99	27,7
- Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	65	18,2
- Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	114	31,8
- Gıda, İçki ve Tütün Sanayii	64	17,9
-Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii	6	1,7
-Kimya-Petrol, Kömür, Kauçuk ve Plastik Ürünleri San.	0	0,0
-Metal Sanayii	0	0,0
-Kağıt-Kağıt Ürünleri ve Basım Sanayii	10	2,8
-Diğer İmalat Sanayii	0	0,0
-Toplam	358	100,0

Kars ilinde KOS işletmeleri istihdamında ağırlıklı olan sektörler; gıda, içki, tütün sanayi, orman ürünleri ve mobilya sanayii, metal eşya, dokuma, giyim eşyası ve deri sanayidir. Bu sektörlerde istihdam edilen kişi sayısı 954 olup, toplam istihdamın %96,2'sini bu dört sektör oluşturmaktadır. İlde bulunan KOS işletmelerindeki istihdamın sektörlere göre dağılımı aşağıda verilmiştir.

	İstihdam	%
- Metal Eşya Sanayii	173	17,4
- Gıda, İçki ve Tütün Sanayii	466	47,0
- Dokuma, Giyim Eşyası ve Deri Sanayii	91	9,2
- Orman Ürünleri ve Mobilya Sanayii	224	22,6
-Kimya-Petrol, Kömür, Kauçuk ve Plastik Ürünleri San.	0	0,0
-Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii	19	1,9
-Metal Sanayii	0	0,0
-Kağıt-Kağıt Ürünleri ve Basım Sanayii	19	1,9
-Diğer İmalat Sanayii	0	0,0
-Toplam	992	100,0

B) Ölçeksel ve Sektörel Bazda Yaratılan Katma Değer

Ölçek aralıkları itibariyle değerlendirildiğinde, Kars ilinde küçük ve orta ölçekli sanayide toplam olarak 47 milyar TL. katma değer yaratıldığı ve bunun %32,6'sının (15,3 milyar TL.) küçük ölçekli sanayi işletmelerine, %67,4'ünün (31,7 milyar TL.) de orta ölçekli sanayi işletmelerine ait olduğu görülmektedir. KOS işletmeleri tarafından yaratılan katma değer, Türkiye geneli ve Doğu Anadolu Bölgesi açısından ele alındığında; Doğu Anadolu Bölgesindeki KOS işletmelerine ait katma değer %24,8'inin küçük ölçekli, %75,2'sinin orta ölçekli sanayi işletmelerine ait olduğu; Türkiye genelinde ise katma değer %32,5'inin küçük ölçekli, %67,5'inin de orta ölçekli sanayi işletmelerine ait olduğu görülmektedir.

Kars ili, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye genelinde bulunan KOS işletmelerinin yarattığı katma değer karşılaştırmalı olarak Tablo 43’de verilmiştir.

TABLO 43: KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ SANAYİ İŞLETMELERİNDE YARATILAN KATMA DEĞER (MİLYON TL)

ÖLÇEK	TÜRKİYE**		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ**		KARS	
	Değer	%	Değer*	%	Değer*	%
Küçük Ölçekli	17.191.934	32,5	162.648	24,8	15.293	32,6
1-9	0	0,0	0	0,0	0	0,0
10-49	17.191.934	32,5	162.648	24,8	15.293	32,6
Orta Ölçekli	35.662.339	67,5	492.286	75,2	31.670	67,4
50-99	14.619.130	27,7	130.263	19,9	0	0,0
100-199	21.043.209	39,8	362.023	55,3	31.670	67,4
TOPLAM	52.854.273	100,0	654.934	100,0	46.963	100,0

Not (*): 1-9 verileri mevcut değildir.

(**): Türkiye verilerinde yer alan 200⁺ işçi çalıştıran 208 firmaya ait veriler kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca KOSGEB’in Doğu Anadolu çalışmasında Şırnak ili Bölge verilerine dahil edildiğinden, Bölge verileri Şırnak haricinde yeniden hesaplanmıştır.

KAYNAK: KOSGEB, Doğu Anadolu Bölgesinde Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri Profili, Ankara, 1997

Katma değerinin tamamı Gıda, İçki ve Tütün Sanayi sektöründe faaliyet gösteren KOS işletmeleri tarafından oluşturulmuştur.

4.8 Turizm

Turizm sektörü gerek döviz ve istihdam yaratan ekonomik özellikleri, gerekse insanların fiziksel ve ruhsal dinlenme ihtiyacını karşılayarak, farklı kültürleri bir araya getiren ve yarattığı kaynak kullanımı yönleriyle dünyanın en hızlı gelişen hizmet sektörlerinden biri haline gelmiştir. Dünyada geliştirilen sürdürülebilir turizm politikalarına paralel olarak ülkemizde de doğa, kültür ve insan elemanları arasındaki hassas denge korunarak, çevre, biyolojik çeşitlilik ve eko-sistemlerin sürekliliğini gözeterek dünya turizm pazarından daha fazla pay alınması bölge ve ülke kalkınmasına katkı sağlayacaktır.

Kars, ülkemizin en doğusunda, karasal iklimin hüküm sürdüğü en soğuk illerimizden biridir. İlin coğrafi konumu sanayinin gelişmesi için olumsuz etkiler taşısa da iç ve dış turizm açısından önemli bir potansiyele sahiptir. İl, ülkemizin başlıca kış turizm merkezlerinden birisi olup, kültür turizmi açısından da tarihin çok eski dönemlerine uzanan antik kalıntıları ve ören yerleri ile bir cazibe merkezidir.

Doğal Kaynaklar

Kış Turizmi

Sarıkamış ilçesinde bulunan Kayak Merkezi, kış sporları ve kış turizmi bakımından ülkemizdeki I. Derecede Öncelikli beş merkezden biridir. Turizm Bakanlığı tarafından nazım imar planı yapılan Sarıkamış Kayak Merkezi Cıbiltepe, Süphan Dağı ve Ağbaba olmak üzere üç kayak alanında toplam 15.000/kayakçı/gün potansiyele sahiptir. Bu üç kayak alanından birinci gelişme bölgesi olarak saptanan ve yatırıma açılan Cıbiltepe Kayak Merkezi 5.000/kayakçı/gün kapasiteye sahiptir.

Toplam 12 kilometreyi bulan, 5 etaplı piste sahip, 2500 rakımlı Cıbiltepe kayakçıların tercih ettiği kristal karla kaplıdır. Kayak alanı 2100 -2634 metre yükseklikleri arasında, sarıçam ormanları içerisinde yer almaktadır. Normal kış koşullarında yılda ortalama olarak 4 ay, 8 ile 100 cm kalınlığında karla kaplı olan Sarıkamış'ta, en uygun kayak mevsimi 10 Aralık-10 Nisan tarihleridir. Sarıkamış çevresi özellikle 'Alp ve Kuzey Disiplini' kayak uygulamaları ile 'kayak safari' ve 'kızaklı geziler' için çok uygun ortam sunmakta, 'snowboard' sporu ise kısmen yapılabilmektedir. Sarıkamış Kayak Merkezi Slalom, Büyük Slalom ve Süper-C kayak türlerini yapmaya elverişlidir.

Sarıkamış Kayak Merkezi Kars hava alanına 50 km, şehir merkezine ise 60 km. uzaklıktadır. Kayak tesislerine en yakın havaalanından (Kars havaalanı 40 dakika ve Erzurum havaalanı 90 dakika) otobüsle ulaşmak mümkündür. Şehir merkezinden kayak tesislerine ulaşım, özel araçlarla mümkündür.

Kayak Merkezinde (Cıbiltepe) toplam 250 yatak kapasiteli 3 konaklama tesisi bulunmaktadır. Halen inşaatı devam eden üç otel tamamlandığında Kayak Merkezindeki konaklama tesislerinin yatak kapasitesi 1.224 olacaktır. Mevcut tesislerde kayak öğretmeni ve kiralık kayak malzemesi temini mümkündür. İlk yardım, güvenlik ve sağlık hizmetleri verilmektedir.

Sarıkamış Kayak Merkezinde 2 adet telesiyej, 1 adet teleski tesisi hizmet vermektedir. Sarıçam Kayak Tesisleri 2400 kişi/saat kapasiteli, diğer telesiyej ise 800 kişi/saat kapasitelidir. Ayrıca Cıbiltepe'ye Turizm Bakanlığı 2 adet 4'lü teleski yaptırmıştır.

Jeotermal Kaynaklar ve Termal Turizm

Kars ili jeotermal kaynak potansiyeli olan bir ildir. Ancak ildeki bu kaynaklardan yeteri kadar yararlanılmamaktadır. Kars'taki jeotermal kaynakların çoğunda konaklama tesisi bulunmamaktadır. Kağızman'daki Kötek kaplıcaları, Aktaş ve Kızıltaş kaplıcaları ve Akyaka kaplıcaları yörede bilinen kaynaklardır. Sarıkamış ilçesindeki Karaorganlı İçmesi, konaklama tesisleri bulunan ve yöre halkı tarafından suyunun şifalı olduğuna inanılan bir kaynaktır. Kaynak suyu özellikle mide rahatsızlıklarına iyi gelmektedir. Susuz ilçesindeki kaynak romatizmal hastalıklara iyi gelmektedir. Akyaka kaplıcaları ise bakımsızlıktan dolayı kullanılamamaktadır.

Su Kaynakları ve Diğer Doğal Oluşumlar

Kars ili plato ve yaylalardan oluşmaktadır. Bu nedenle yayla ve av turizmi açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Ayrıca il sınırları içinde bulunan Kuyucuk Gölü, Çalı Gölü ve Balık Gölü nesli tükenmekte olan bazı kuşların üreme alanları olup, doğal Kuş Gözlem Alanlarıdır. Kuyucuk Gölü 219 km² büyüklüğünde tatlı su gölüdür. Göl doğal koruma alanı olup, gölde **dikkuyruk** bulunmaktadır. Merkez ilçe sınırları içinde kalan ve koruma altında bulunan Balık Gölü, barındırdığı 10 çift **dikkuyrukla** önemli kuş alanlarından biridir. Ayrıca Susuz ilçesi yakınlarındaki Susuz Şelalesi ve Kağızman'ın kuzeyinde bulunan Aras Nehri Kanyonu, vahşi doğal güzelliklere sahip görülmeye değer yerlerdir.

• Tarihi ve Kültürel Kaynaklar

Kars'ta ilk yerleşimin Cilalı Taş Devrinde M.Ö. 9000-8000 tarihinde olduğu tahmin edilmektedir. Bölgede sırasıyla Hurriler, Urartular, İskitler, Partlar, Sasaniler ve Bizanslılar egemenlik kurmuştur. 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alpaslan, şehir ve civarını fethetmiş, böylelikle Türk kavimlerine Anadolu yolunu açmıştır. Kars ve çevresinde Moğollar ve Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi Türk devletleri hüküm sürmüş, 1514 yılında Yavuz

Sultan Selim bölgeyi fethettikten sonra Osmanlı İmparatorluğuna katılmıştır. Çok sayıda uygarlığa sahne olmuş Kars ilinde 9 tarihi ve 1 doğal sit bulunmaktadır. Ayrıca ilde 321 adet kültür ve tabiat varlığı bulunmaktadır.

Ani Ören Yeri

İçinde farklı dönem ve uygarlıklara ait bir çok tarihi eserin yer aldığı Ani Ören Yeri Akyaka ilçesi sınırları içinde Kars merkez ilçeye 42 km uzaklıktadır. Ani Ören Yeri Türkiye–Ermenistan sınırını ayıran Arpaçay Nehrinin batı yakasında Türkiye sınırları içerisinde volkanik bir tüf tabakası üzerine kurulmuş bir ortaçağ şehridir. Ören yeri Anadoluya İpek Yolu üzerinden girişte ilk konaklama merkezi olduğundan aynı zamanda bir ticaret merkezidir. Antik kentin zenginliği de buradan gelmektedir. Ören yerinin en eski tarihi M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzanmaktadır. Tarih öncesi dönemde ören yerindeki yerleşim, bostanlar deresi olarak bilinen vadideki volkanik oluşumlu mağaralardan oluşmuştur. Bugünkü ören yerini oluşturan içkale M.S. 4. yy'da Kars Şehrine ismini veren Karsak'lılar tarafından yaptırılmıştır. Ören yerinin dış cephe surları Bagratlı Kralı Aşot tarafından M.S. 964 yılında yaptırılmaya başlanmış daha sonra Kral III. Sembat 978 yılında 2. takviye sur sistemini yaptırmış, 1064 yılında Selçuklu Sultanı Alparslanın Ani'yi fethetmesinden sonra Ani beyi olan Ebul Menecehr tarafından 1064–1072 arasında 3. sur sistemini yaptırmıştır. Kurulduğu arazi üzerine uyumu sağlamak amacıyla üçgenimsi bir şekilde inşa edilen surların yedi giriş kapısı mevcut olup, bu kapıların en önemlileri Aslanlı Kapı, Kars Kapısı, Sarnıçlı Kapılardır. Şehrin surlarını kuşatmalara dayanıklı hale getirmek için surlar arasına yapılan destekleme kuleleri aynı zamanda erzak ve tahıl deposu olarak kullanılmıştır. Arazinin eğimine göre yer yer beş metre yüksekliğe kadar oluşan surların dış cephelerinde Haç Motivleri, Aslan ve yılan kabartmalı rölyefler, çini süslemeler mevcuttur. Ören yerinin ana giriş kapısı olan aslanlı kapı iki büyük giriş kapısından oluşmaktadır. Aslanlı kapının bulunduğu surların Doğu yanındaki burç üzerinde Selçuklu Sultanı Alparslan'ın şehri 1064 yılında feth etmesini belgeleyen dört satırlık Kufi İslami Kitabe mevcuttur.

Kaleler, Surlar

Kars Kalesi: Merkez Kale veya İç Kale olarak da anılan Kars Kalesi 10. yüzyılda yapılmıştır. 1386'da Timur tarafından yerle bir edilmiş ve 1579'da yeniden yapılmıştır.

Surlar: Kuzey surları ilk defa 972'de yapılmıştır. 977-990 yıllarında doğu surları eklenerek, güçlendirilmiştir. 12. yy.da Selçuklular tarafından hastane olarak kullanılan Ejderha Kulesi Anadolu'nun en eski hastanelerindendir

Selçuk Sarayı: Ani ören yerinin kuzeybatı ucunda yer almakta olup, oldukça görkemlidir. Dış kapısında bulunan zengin mozaik şeklindeki taç kapısı geometrik motiflerle süslenmiştir. İçte muhtelif odalar, galeri, depolar ile çeşmesiyle büyük bir yapı kompleksi oluşturur.

Beylerbeyi Sarayı: Kale eteğindeki Saray, 1579'da Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. İki katlı olan yapı 1828 yılına kadar Kars Hükümet Konağı olarak kullanılmıştır.

Camiler

Evliya Camisi ve Selçukluların Anadolu'da inşa ettikleri ilk cami olan Menuçehr Camisi ilin önemli camileridir.1579'da yaptırılan ilk cami yıkıldığından, 17. yüzyılda toprak damlı olarak yeniden inşa edilmiştir. Avlusundaki türbeden dolayı bu adı almıştır.

Menucehr Cami (Ani Harabeleri): Ani antik kenti içerisinde. 1072 yılında Seddatoğulları'ndan Ebu Süca Manucehr tarafından yaptırılan cami, Selçukluların Anadolu'da inşa ettikleri ilk cami olarak dikkat çekmektedir. Tavanlarında mozaik görünümlü renkli taşlar ve zengin motifli geometrik süslemeleriyle, Anadolu Selçuklu eserlerinin en güzel örneklerindendir.

Ebul Muammeral Cami (Boz Minare-Ani Harabeleri): Ani Kentinin orta kısmında yer alan cami, son Seddatlı Sultanı Şahan Şah tarafından yaptırılmıştır. Tahrip edilmiş olan caminin minaresi yana devrilmiş olarak durmaktadır.

Keçel Kilisesi (Aziz Pirkitch Kilisesi-Ani Harabeleri): Ani Harabelerinde, 1034-1036 yıllarında Gregor'un torunu Abugremrizents Daklavini'nin oğlu tarafından yaptırılmıştır. 1173 yılında Papaz Tridot tarafından onarılmış, 1291 yılında ana yapıya bir çan kulesi eklenmiş, 1342 yılında kubbe onarılmıştır. Halen yıldırım çarpması sonucu bina yarı yarıya yıkık durumdadır.

Şirli Kilise (Aziz Gregor Kilisesi-Ani Harabeleri): Ani Harabelerinde, 1215 yılında Şeddatlı Sultanlığı himayesindeki azınlıkların isteği üzerine Tigran tarafından yaptırılmıştır. Kubbesinin iç kısmındaki süslemelerle dikkat çeken ana yapının büyük kısmı tahrip olmuştur.

Abughamrent Gregor Kilisesi (Ani Harabeleri): Ani Harabelerinde, Ani Kralı II. Gagik tarafından 998 yılında Gregor adına yaptırılmıştır.

Güvercinli Kilise (Genç Kızlar Kilisesi-Ani Harabeleri): Ani Harabelerinde, XII. veya XIII. yüzyılda yapıldığı sanılan bu yapı, büyük surların dışında Arpaçay kenarında sarp bir kayalık üzerinde inşa edilmiştir.

Kemserakanlı Kilise (Ani Harabeleri): Ani Harabelerinde, 922 yılında inşa edilen bu kilisenin halen üzerinde ilkel insan motifleri bulunan tek duvarı kalmıştır.

Meryem Ana Katedrali (Fethiye Cami-Ani Harabeleri): Katedralin Ani Kent merkezinde yapımına 1010 yılında II. Sembat zamanında başlanılmış olup, I. Gagik döneminde bitirilmiştir. 1064 yılında Alpaslan'ın Aniyi fethiyle birlikte bir süre cami olarak kullanılmıştır. 1319 yılında depremden hasar görmüş ve Mimar Tiridot tarafından onarılmıştır. Halen bu yapı Ani'de bulunan en iyi korunmuş yapılar arasındadır.

Arak Eltos Kilisesi (Ani Harabeleri): Ani harabelerinde 1031 yılında inşa edilen kilise patrikhane olarak yapılmıştır. 1064 yılında Selçukluların Ani'yi ele geçirmeleri ile kervansaray haline getirilmiştir.

Havariler Kilisesi (Kümbet Cami-Merkez): Kars Kalesinin güney eteğinde Kaleiçi Mahallesinde yer alan kilise, günümüze kadar iyi korunmuştur. M.S. 932-937 yılları arasında Kars'ı başkent yapan Bağratlı Kralı Abbas tarafından yaptırılmıştır. Uzun süre kilise olarak kullanıldıktan sonra, yapı 1064 yılında Selçuklular tarafından camiye çevrilmiş, sonraki dönemlerde yine kilise olarak kullanılmıştır.

Hamamlar

İlbeyoğlu Hamamı: Halen kullanılmakta olan hamam Muradiye Hamamı olarak tanınır. Kabartma ve süslemeleri 18. yüzyıl mimari özelliklerini taşır.

Mazlumağa Hamamı: Taşköprü'nün solunda yer alan bu hamam 1579'da yapılmıştır.

Köprüler

Taşköprü: Sultan III. Murat tarafından 1579 yılında kentin onarımı sırasında yaptırılmıştır. İlk köprü yıkıldığından, eski ayaklar üzerine 1719'da bugünkü köprü inşa edilmiştir.

Turizme Yönelik Arz (Tesisler)

Kars ilinde 6 tane Turizm İşletme Belgeli, 1 tane Turizm Yatırım Belgeli konaklama tesisi mevcut olup, bunlara ait 366 oda ve 730 yatak kapasitesi bulunmaktadır. Bu tesislerden 4'ü merkez ilçede 1'i Sarıkamış, 1'i de Arpaçay ilçesindedir. Tesislerin 1'i 4 yıldızlı, 4'ü 3 yıldızlı, 1'i de 2 yıldızlıdır. Ayrıca ilde 22 adet Belediye Belgeli konaklama tesisi ve bu tesislere ait 363 oda, 825 yatak kapasitesi mevcuttur. Belediye Belgeli tesislerden 10 tanesi I. Sınıf olup, bunlara ilişkin yatak kapasitesi ise 513'tür.

Turizme Yönelik Talep

Kars ili sahip olduğu kültürel ve tarihi kaynaklar ve taşıdığı potansiyele rağmen turizm sektörü yeterince gelişmemiştir. İlde konaklamayla sonuçlanan talep, turizm sektörünün il ekonomisine katkısını istenen düzeye ulaştırmaktan uzaktır.

Kars ili konaklama ve geceleme istatistikleri incelendiğinde; turizm işletme belgeli tesislerde 2003 yılı itibariyle 5.478'i yabancı, 49.163'ü yerli olmak üzere toplam 54.641 kişi konaklamış, bunlara ilişkin geceleme sayısı ise 5.511'i yabancı, 50.803'ü yerli olmak üzere toplam 56.314'tür. Aynı yıl Belediye Belgeli tesislerde ise 483'ü yabancı, 40.243'ü yerli toplam 40.726 kişi konaklamış ve bunlara ilişkin geceleme sayısı 626'sı yabancı, 40.429'u yerli olmak üzere toplam 41.055'tir. İlde konaklayan ve geceleleyen turistlerin Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki payına bakıldığında; 2003 yılı itibariyle Kars'ta turizm belgeli tesislerde konaklayan yabancı turist sayısı Doğu Anadolu Bölgesinde konaklayan yabancıların %14,72'sini, ülke genelinde konaklayan yabancıların %0,6'sını oluşturmaktadır. İldeki turizm belgeli tesislerde geceleleyen yabancı turist sayısı Doğu Anadolu Bölgesinin %6,67, ülke genelinde geceleleyen yabancı turistlerin ise %0,1'ini oluşturmaktadır. Belediye Belgeli tesisler açısından durum değerlendirildiğinde; ilde konaklayan yabancıların sayısı Doğu Anadolu Bölgesinin %1,28, ülke genelinde konaklayan yabancıların %0,2'sini oluşturmaktadır. İldeki Belediye Belgeli tesislerde geceleleyen yabancıların sayısı ise Doğu Anadolu Bölgesinin %0,92, ülke genelinde geceleleyen yabancı turistlerin ise %0,1'ini oluşturmaktadır. Kars, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye'de son üç yılda gerçekleşen konaklama ve geceleme sayıları Tablo 44'de verilmiştir.

TABLO 44: KARS İLİ KONAKLAMA VE GECELEME İSTATİSTİKLERİ

		Turizm İşletme Belgeli			Belediye Belgeli		
		2001	2002	2003	2001	2002	2003
KAES	KONAKLAMA						
	Yabancı	4.027	7.873	5.478	1.574	834	483
	Yerli	28.160	41.308	49.163	31.591	30.954	40.243
	Toplam	32.187	49.181	54.641	33.165	31.788	40.726
	GECELEME						
	Yabancı	4.126	9.730	5.511	1.649	1.228	626
	Yerli	32.247	44.846	50.803	32.724	32.844	40.429
	Toplam	36.373	54.576	56.314	34.373	34.072	41.055
	ORTALAMA KALIŞ SÜRESİ						
	Yabancı	1,0	1,2	1,0	1,0	1,5	1,3
Yerli	1,1	1,1	1,0	1,0	1,1	1,0	
Toplam	1,1	1,1	1,0	1,0	1,1	1,0	
Doluluk Oranı (%)	21,16	26,07	34,46	14,33	19,61	23,03	
DOĞU ANADOLU	KONAKLAMA						
	Yabancı	44.478	55.918	37.214	28.181	35.641	37.744
	Yerli	324.715	410.262	387.806	642.738	784.247	743.869
	Toplam	369.193	466.180	425.020	670.919	819.888	781.613
	GECELEME						
	Yabancı	70.011	98.821	82.661	45.159	69.271	68.366
	Yerli	487.777	586.602	556.305	774.028	937.314	1.000.161
	Toplam	557.788	685.423	638.966	819.187	1.006.585	1.068.527
	ORTALAMA KALIŞ SÜRESİ						
	Yabancı	1,6	1,8	2,2	1,6	1,9	1,8
Yerli	1,5	1,4	1,4	1,2	1,2	1,3	
Toplam	1,5	1,5	1,5	1,2	1,2	1,4	
Doluluk Oranı (%)	28,15	27,28	26,87	26,21	29,12	34,31	
TÜRKİYE	KONAKLAMA						
	Yabancı	8.778.165	9.871.594	8.991.456	2.144.606	3.249.837	2.356.304
	Yerli	7.749.622	7.916.706	8.429.868	8.655.588	8.456.432	7.610.259
	Toplam	16.527.787	17.788.300	17.421.324	10.800.194	11.706.269	9.966.563
	GECELEME						
	Yabancı	36.368.500	43.312.498	40.866.002	7.239.131	9.901.035	10.252.308
	Yerli	14.178.389	15.202.445	16.233.902	13.202.431	13.028.808	12.581.007
	Toplam	50.546.889	58.514.943	57.099.904	20.441.652	22.929.843	22.833.315
	ORTALAMA KALIŞ SÜRESİ						
	Yabancı	4,1	4,4	4,5	3,4	3,0	4,4
Yerli	1,8	1,9	1,9	1,5	1,5	1,7	
Toplam	3,1	3,3	3,3	1,9	2,0	2,3	
Doluluk Oranı (%)	45,62	48,69	46,89	26,59	26,49	27,48	
Kars'ın Bölge içindeki Payı (%)	KONAKLAMA						
	Yabancı	9,05	14,08	14,72	5,59	2,34	1,28
	Yerli	8,67	10,07	12,68	4,92	3,95	5,41
	Toplam	8,72	10,55	12,86	4,94	3,88	5,21
	GECELEME						
	Yabancı	5,89	9,85	6,67	3,65	1,77	0,92
Yerli	6,61	7,65	9,13	4,23	3,50	4,04	
Toplam	6,52	7,96	8,81	4,20	3,38	3,84	
Kars'ın Ülke içindeki Payı (%)	KONAKLAMA						
	Yabancı	0,05	0,08	0,06	0,07	0,03	0,02
	Yerli	0,36	0,52	0,58	0,36	0,37	0,53
	Toplam	0,19	0,28	0,31	0,31	0,27	0,41
	GECELEME						
	Yabancı	0,01	0,02	0,01	0,02	0,01	0,01
Yerli	0,23	0,29	0,31	0,25	0,25	0,32	
Toplam	0,07	0,09	0,10	0,17	0,15	0,18	

Kaynak: T.C. Turizm Bakanlığı

Son üç yıllık dönem değerlendirildiğinde; İlde konaklayanların 2001 yılında %91,43, 2002 yılında %89,25, 2003 yılında %93,75'ini yerli turistlerden oluştuğu görülmektedir. Yerli turistlerin tesis bazında tercihleri, birbirine yakın olmakla birlikte Turizm İşletme Belgeli tesislerden yana olmuştur. İlde konaklayan yabancı turistlerin Belediye veya Turizm İşletmeli Belgeli tesislere yönelik tercihleri ise ağırlıklı olarak İşletme Belgeli tesislerden yana olmuştur. İlde geceleleyen turistlerin ise 2001 yılında %91,84, 2002 yılında %87,64, 2003 yılında %93,70'ini yerli turist oluşturmaktadır.

Ortalama kalış süreleri açısından 2003 yılı değerlendirildiğinde; yabancı turistlerin belediye belgeli tesislerde 1,3 gün, turizm belgeli tesislerde 1,0 gün kaldığı görülmektedir. Yerli turistlerin ise Belediye belgeli ve turizm belgeli tesislerde 1,0 gün kaldıkları dikkat çekmektedir.

İlde konaklama tesislerinin 2003 yılı doluluk oranları incelendiğinde; ortalama doluluk oranının turizm işletme belgeli tesislerde %34,46, belediye belgeli tesislerde ise %23,03 olduğu görülmektedir. Aynı yıl Doğu Anadolu Bölgesinde doluluk oranları turizm belgeli tesislerde %26,87, belediye belgeli tesislerde %34,31, Türkiye genelinde doluluk oranları turizm belgeli tesislerde %46,89, belediye belgeli tesislerde %27.48'dir.

Sonuç olarak Kars, zengin tarih ve kültür varlığı ile doğal kaynak potansiyeline sahip olmasına rağmen turizm gelirlerinden yeterli payı alamamaktadır. İl turizm potansiyelinin daha etkin değerlendirilerek, gelir yaratacak bir yapıya kavuşturulması, turizm altyapısının geliştirilmesi, turizmde arz ve talebin nicelik ve niteliğinin artırılmasına yönelik olarak planlar yapılması ve uygulamaya konulması gerekmektedir.

Turizm altyapısının geliştirilebilmesi için; doğal çevrenin geliştirilmesi ve rekreasyon turizminde kullanılması, tarih ve kültür varlıklarının korunması ve kültür turizminde daha etkin değerlendirilmesi, insan kaynaklarının eğitim ve kültür düzeylerinin yükseltilmesi ve turizm sektörüne motivasyonu, turizmin geliştirilmesine yönelik, altyapı, plan-proje gereksiniminin, nitelik ve önceliklerinin belirlenmesi büyük önem arz etmektedir. Ayrıca yatırımların mekansal dağılımında kaynak israfını önleyecek hiyerarşik ilişkilerin kurulması ve önceliklerin belirlenerek potansiyel kaynaklara dayalı olarak geliştirilecek turizm türlerinin tespiti, yatırımların bu kapsamda çeşitlendirilmesi, talep artışı sağlayacak fiziki ve

organizasyonel kararların alınması, turizm arz ve talebinin nicelik ve nitelik açısından yönlendirilmesinde etkili olacaktır.

4.9. Ticaret

Kars ilinde ticaret sektörü, küçük esnaf ve işletmelerden oluşan, ağırlıklı olarak tarımsal ve hayvansal ürünler, gıda maddeleri, giyim, ev araç gereçleri, inşaat malzemeleri ile diğer tüketim mallarının ticarete konu olduğu bir sektördür. Nispeten içe dönük bir yapı arzeden ticaret sektöründe, ilde üretilen mamullerin büyük bir kısmının pazarlandığı yer Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesidir. İlin ticari faaliyetlerinde tarım ve hayvancılık ürünleri önemli bir yer tutmaktadır. Canlı hayvan ve hayvansal ürünler Ankara ve İstanbul gibi büyük illerde pazar bulmaktadır. İl dışına satılan en önemli ürünler canlı hayvan, şeker çimento, süt ürünleridir. Kars Ticaret Odası'nın 2.113 üyesi bulunmaktadır. İlde biri Merkez ilçede diğeri Sarıkamış ilçesinde olmak üzere iki tane sebze hali bulunmaktadır.

Ticaret sektörünün Kars ili GSYİH içindeki payı 2001 yılı itibariyle cari fiyatlarla % 14,4'tür. Ticaret sektörü hasılasının önemli bir kısmı toptan ve perakende ticaret küçük bir kısmı ise otel ve lokanta hizmetlerinden oluşmaktadır.

Kars ili ticaret sektörü hasılasının (cari fiyatlarla) yıllar itibariyle gelişimi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye ticaret sektörü hasılası içindeki yeri Tablo 45'de verilmiştir.

TABLO 45: KARS, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE TÜRKİYE TİCARET HASILASI *

	1987	1990	1994	2000	2001
Toptan ve Perakende Ticaret	19.885	107.629	1.128.436	29.954.560	44.483.503
Otel, Lokanta Hizmetleri	1.944	10.408	98.744	2.838.210	5.131.202
Kars Ticaret Hasılası (1)	21.829	118.037	1.227.180	32.792.770	49.614.705
Doğu Anadolu Bl. Tic Hs. (2)	417.066	2.054.595	20.943.179	583.108.498	887.928.836
Türkiye Ticaret Hasılası (3)	14.849.866	74.912.014	760.918.743	24.906.512.880	37.403.001.063
(1) / (2) (%)	5,23	5,75	5,86	5,62	5,59
(1) / (3) (%)	0,15	0,16	0,16	0,13	0,13

* :Cari Fiyatlarla (MİLYON TL)

KAYNAK . DİE

Tablo 45'de görüldüğü gibi, 1987 yılında cari fiyatlarla 21.829 milyon TL. olan Kars ili ticaret hasılası 14 yılda 2.273 kat artarak 2001 yılında 49.614.705 milyon TL. olmuştur. İl ticaret hasılasının, Doğu Anadolu Bölgesi ticaret hasılası içindeki payı 1987 yılında %5,23

iken 2001 yılında %5,54 düzeyine yükselmiştir. İlin Türkiye ticaret hasılası içindeki payında az da olsa bir gerileme söz konusu olup, 1987 yılında %15 iken, 2001 yılında %13'e düşmüştür.

2002 yılı Genel Sanayi ve İşyeri Sayımı geçici sonuçlarına göre 2002 yılı itibariyle Kars'ta ticaret sektörü ile ilgili işyeri sayısı 3.312'dir. Ticaret sektöründe faaliyet gösteren işyerlerinin 2.835'i toptan ve perakende ticaret, 477'si otel, lokanta ve kahvehane işiyle uğraşmaktadır. 2002 yılı verilerine göre bu işyerlerinde toplam 5.909 kişi çalışmakta olup, bunların 4.857'si toptan ve perakende ticaret, 1.052'si otel, lokanta ve kahvehanelerde istihdam edilmektedir.

4.10. Bankacılık

Kars ili bankacılık sektöründe, 2003 yılı itibariyle toplam 18 şubeye 8 ayrı banka faaliyet göstermektedir. İlde faaliyet gösteren 8 bankanın tamamı Ticaret Bankası olup, 3'ü kamusal sermayeli, 4'ü özel sermayeli ve 1'i yabancı sermayeli bankadır. 18 şubeden 11'i kamu sermayeli bankalara, 6'sı özel sermayeli bankalara ve 1'i yabancı sermayeli bankalara aittir. İlde faaliyet gösteren bankalar içinde en çok şubesi olan banka 8 şubeye T.C. Ziraat Bankası olup, onu 2'şer şubeye Türkiye Halk Bankası, Türkiye İş Bankası, Oyakbank, 1'er şubeye Akbank, Türkiye Vakıflar Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, HSBC Bank A.Ş. takip etmektedir. Kars ilinde faaliyet gösteren banka ve banka şubesi sayılarında yıllar itibariyle gerileme söz konusu olup, 1995 yılında ilde 21 banka şubesi bulunurken 2003 yılında şube sayısı 18'e düşmüştür. Aynı dönemde Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye genelinde faaliyet gösteren banka şube sayısında da benzer bir gelişme gözlenmiş, 1995 yılında bölgede 291 olan banka şube sayısı 2003 yılında 242'ye, ülke genelinde bulunan (yurtiçi) banka şube sayısı 1995 yılında 6.221 iken 2003 yılında 5.921'e gerilemiştir. Bölge içindeki iller arasında en çok banka şubesi Erzurum'da bulunmaktadır. Bankacılık sektörünün görece az gelişmiş olduğu Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan illerden Malatya'da 32, Elazığ'da 26, Kars'ta 18, Erzincan'da 17 banka şubesi faaliyet göstermektedir.

Kars ilinde 1995-2003 döneminde banka şube sayısı azalırken, şube başına düşen kişi sayısında artış olmuştur. İlde şube başına düşen kişi sayısı 1995 yılında 16.194 kişi iken

%8,5 artarak 2003 yılında 17.572 kişiye yükselmiştir. Aynı dönemde Doğu Anadolu Bölgesinde şube başına düşen kişi sayısı 1995 yılında 19.689 kişi, 2003 yılında 26.430 kişiye yükselmiş, Türkiye genelinde ise 1995 yılında 9.947 olan şube başına kişi sayısı 2003 yılında 12.097 olarak gerçekleşmiştir. Şube başına mevduat ve kredi miktarları incelendiğinde; ilde şube başına mevduatın 1995 yılında 2.032.951 \$, 2003 yılında 5.033.467 \$, şube başına kredi miktarının 1995 yılında 1.453.525 \$, 2003 yılında 1.956.973 \$ olduğu görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesinde şube başına düşen mevduat 1995 yılında 2.520.931 \$, 2003 yılında 7.414.355 \$, şube başına düşen kredi 1995 yılında 866.692 \$, 2003 yılında 1.961.837 \$, ülke genelinde şube başına mevduat 1995 yılında 6.479.942 \$, 2003 yılında 18.539.888 \$, şube başına kredi 1995 yılında 4.165.927 \$, 2003 yılında 8.144.297 \$ olarak gerçekleşmiştir.

Kars, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye’de banka şube sayıları ile şube başına düşen kişi sayısı, kredi ve mevduat miktarları Tablo 46’da verilmiştir.

TABLO 46: KARS, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE TÜRKİYE BANKA ŞUBE SAYISI

	Türkiye			Doğu Anadolu Bölgesi			Kars		
	1995	2003	Değ. (%)	1995	2003	Değ. (%)	1995	2003	Değ. (%)
Şube Sayısı	6.221	5.921	-5	291	242	-17	21	18	-14
Şube Başına Düş. Kişi	9.947	12.097	22	19.689	26.430	34	16.194	17.572	9
Şube Başına Düş. Mev. (Milyar TL)	396	25.879	6.441	154	10.349	6.624	124	7.026	5.561
Şube Başına Düş. Mevduat (\$)	6.479.942	18.539.888	186	2.520.931	7.414.355	194	2.032.951	5.033.467	148
Şube Başına Düş. Kredi (Milyar TL)	254	11.368	4.370	53	2.738	5.075	89	2.732	2.978
Şube Başına Düşen Kredi (\$)	4.165.927	8.144.297	95	866.692	1.961.837	126	1.453.525	1.956.973	35

KAYNAK. Türkiye Bankalar Birliği verilerinden hareketle hesaplanmıştır.

Kars ilinde 2003 yılı itibariyle toplam banka mevduatı 126.466 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. İl toplam mevduatı Doğu Anadolu Bölgesi banka mevduatının %5,05’ini oluştururken, Türkiye toplam mevduatı içindeki payı %0,8 civarındadır.

İl banka mevduatının türlerine göre dağılımı, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye banka mevduatı içindeki payı Tablo 47’de verilmiştir.

TABLO 47: KARS, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE TÜRKİYE TOPLAM BANKA MEVDUATI

MEVDUAT TÜRÜ	TÜRKİYE (1)		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ (2)		KARS (3)		PAY (%)	
	2003	%	2003	%	2003	%	(3)/(1)	(3)/(2)
Tasarruf Mevduatı	44.994.752	29,36	970.112	38,73	71.514	56,55	0,16	7,37
Resmi Kuruluşlar	4.477.468	2,92	185.256	7,40	20.037	15,84	0,45	10,82
Ticari Kuruluşlar	16.622.562	10,85	268.437	10,72	7.879	6,23	0,05	2,94
Bankalararası Mevduatı	3.955.608	2,58	391	0,02	0	0,00	0,00	0,00
Döviz Tevdiatı	70.902.794	46,27	967.933	38,65	23.819	18,83	0,03	2,46
Diğer Kuruluşlar Mevduat	12.220.456	7,98	112.382	4,49	3.217	2,54	0,03	2,86
Kıymetli Madenler Depo	53.700	0,04	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00
TOPLAM	153.227.340	100,0	2.504.510	100,0	126.466	100,0	0,08	5,05

(Milyar TL)

Kıbrıs ve Yabancı Ülke Hariç

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği

Tablodan da görülebileceği gibi 2003 yılı itibariyle il toplam mevduatının %56,55'ini oluşturan tasarruf mevduatı, mevduat türleri arasında ilk sırayı almaktadır. Toplam banka mevduatı içindeki payı %18,83 olan döviz tevdiatı ikinci sırada, %15,84 olan resmi kuruluşlar üçüncü sırada, %6,23 olan ticari kuruluşlar dördüncü sırada yer almaktadır. Toplam mevduat içinde diğer kuruluşların payı %2,54'tür.

Kars ili kişi başına düşen banka mevduatı açısından değerlendirildiğinde cari fiyatlarla 1995 yılında 126 \$ (7.664.624 TL) olan kişi başına düşen banka mevduatı, yaklaşık %127 artarak 2003 yılında 286 \$ (399.823.050 TL) düzeyine yükselmiştir. İlde kişi başına düşen mevduat gerek 1995 gerekse 2003 yılında bölge ortalamalarına yakın değerler almaktadır. Kars ilinde kişi başına düşen mevduat ülke ortalamasının ise altındadır. Ülke genelinde kişi başına düşen mevduat ortalaması ilin yaklaşık 5 katıdır. Bölge illeri arasında 2003 yılı itibariyle en yüksek kişi başı mevduat 1.004 \$ (1.401.524.498 TL) ile Tunceli ilinde gerçekleşmiş olup, Kars ili bölge illeri sıralamasında 7. sırada yer almaktadır. İlde kişi başına düşen banka mevduatının düşük olması, ilde gelir-tasarruf düzeyinin düşüklüğü, tasarrufların bankacılık sistemi dışında değerlendirilmesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Kars ili kişi başına düşen banka mevduatı bölge illeri ve Türkiye ortalaması ile karşılaştırmalı olarak Tablo 48'de verilmiştir.

TABLO 48: KARS, BÖLGE VE TÜRKİYE'DE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN BANKA MEVDUATI*

İLLER	1995		2003		ARTIŞ (%)	
	TL	\$	TL	\$	TL	\$
Tunceli	19.285.717	316	1.401.524.498	1.004	7.167	218
Elazığ	17.375.949	285	816.159.575	585	4.597	105
Erzincan	14.789.558	242	671.692.539	481	4.442	99
Malatya	12.673.658	208	596.779.491	428	4.609	106
Iğdır	8.677.921	142	466.526.545	334	5.276	135
Ardahan	4.365.263	71	451.426.189	323	10.241	352
Kars	7.664.624	126	399.823.050	286	5.116	128
Erzurum	7.621.210	125	367.056.040	263	4.716	111
Bingöl	5.953.261	98	365.690.776	262	6.043	169
Van	3.174.481	52	201.817.570	145	6.257	178
Muş	2.270.174	37	150.945.005	108	6.549	191
Bitlis	2.148.365	35	148.691.295	107	6.821	203
Hakkari	4.158.361	68	138.001.367	99	3.219	45
Ağrı	2.458.068	40	122.680.922	88	4.891	118
Doğu Anadolu	7.817.336	128	391.572.052	281	4.909	119
Türkiye	39.773.835	651	2.139.229.111	1.533	5.278	135

Not : Bankalar Birliği verileri kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır. Nüfus 2003 yılı için 1990-2000 dönemi nüfus artış hızı baz alınarak tahmin edilen nüfus verileri kullanılmıştır. TCMB'nin yıl sonu döviz alış kurları esas alınmış olup, hesaplamalarda 1995 yılı için 1\$=61.054 TL, 2003 yılı için 1\$=1.395.835 TL kullanılmıştır. Kıbrıs ve Yabancı ülke mevduatı hariçtir.

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği.

Kars ili banka mevduatının milli gelir içindeki payına bakıldığında, 1990 yılında milli gelir içinde %11,2 olan mevduat oranının, 1995 yılında %34,1'e yükseldiği, 1999 yılında ise %16,9'a düştüğü görülmektedir. Mevduat/Milli Gelir oranı açısından, 1999 yılında Kars bölge illeri arasında 7. sırada yer alırken, Türkiye Mevduat/Milli Gelir oranı olan %44,7'nin çok altında bir değere sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi illeri içinde mevduatın milli gelir içindeki payının en yüksek olduğu il %29,4 ile Tunceli iken, bunu %22,9 ile Ardahan, %21,5 ile Iğdır, %20,3 ile Erzincan ve %19,9 ile Malatya illeri izlemektedir. Bitlis, Hakkari, Muş, Ağrı, ve Van Doğu Anadolu Bölgesi illeri içinde en düşük mevduat/milli gelir oranına sahip il konumundadır.

Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan illerde, banka mevduatının milli gelire oranları Tablo 49'da verilmiştir.

TABLO 49: MEVDUAT/MİLLİ GELİR ORANI

İller	Mevduat/Millî Gelir (%)			Dönemsel Değişim (Puan)
	1990	1995	1999	
Tunceli	10,4	23,1	20,4	10,0
Ardahan	-	8,6	22,9	-
Iğdır	-	16,7	21,5	-
Erzincan	16,0	16,1	20,3	4,3
Malatya	9,2	12,0	19,9	10,7
Elazığ	10,4	14,8	17,6	7,2
Kars	11,2	34,1	16,9	5,7
Erzurum	10,6	10,5	12,6	2,0
Bingöl	10,4	11,6	12,2	1,8
Van	6,3	5,4	10,8	4,5
Ağrı	7,3	6,4	10,1	2,9
Muş	5,8	5,6	9,2	3,5
Hakkari	9,8	7,1	8,8	-1,0
Bitlis	5,5	4,8	7,7	2,2
Türkiye	21,2	24,5	44,7	23,5

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği, Bankacılar Özel Sayı, Sayı 38-Ekim 2001

Banka kredileri açısından Kars ilinin bankacılık verileri incelendiğinde; 2003 yılı itibariyle ilde 49 trilyon civarında kredi kullanıldığı, ilde kullanılan toplam kredilerin %26,5'inin ihtisas kredilerinden, %73,5'inin ise ihtisas dışı kredilerden oluştuğu görülmektedir. İhtisas kredilerinden, mesleki kredilerin toplam krediler içindeki payı %1,8, tarımın payı %3,7, turizm kredilerinin payı %1,6, diğer ihtisas kredilerinin payı ise %19,4'tür. 2003 yılında Kars'ta kullanılan ihtisas kredileri; Doğu Anadolu Bölgesinde kullanılan ihtisas kredilerinin %8,4, ülke genelinde kullanılan ihtisas kredilerinin %25'ini oluşturmaktadır. Toplam banka kredileri açısından durum değerlendirildiğinde; ilde kullanılan kredilerin Doğu Anadolu Bölgesinin %7,4'ünü, ülkenin ise %0,7'sini teşkil ettiği görülmektedir. Kars ilinde kullanılan banka kredilerinin türlerine göre dağılımı Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye verileri ile karşılaştırmalı olarak Tablo 50'de verilmiştir.

TABLO 50: KARS, TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ BANKA KREDİLERİ

KREDİ TÜRÜ	TÜRKİYE (1)		DOĞU ANADOLU		KARS		PAY	
	2003	%	2003	%	2003	%	(3)/(1)	(3)/(2)
İhtisas Kredileri	5 292 095	7,86	154 805	23,36	13 032	76,5	0,25	8,4
- Tarım	3.216.133	4,78	42.403	6,40	1.802	3,7	0,06	4,2
- Gayri Menkul	284.295	0,42	5.769	0,87	0	0,0	0,00	0,0
- Mesleki	689.738	1,02	20.662	3,12	871	1,8	0,13	4,2
- Denizcilik	0	0,00	0	0,00	0	0,0	0,00	0,0
- Turizm	71.249	0,11	2.486	0,38	796	1,6	1,12	32,0
- Diğer	1.030.680	1,53	83.485	12,60	9.563	19,4	0,93	11,5
İhtisas Dışı Krediler	62.018.393	92,14	507.888	76,64	36.137	73,5	0,06	7,1
Toplam Krediler	67.310.488	100,0	662.693	100,0	49.169	100,0	0,07	7,4

*Milyar TL

İller Bankası'nın Belediyelere vermiş olduğu 1.212.512 Milyar TL'lik kredi, krediler toplamına ilave edilmiş olup, il bazında dağılımı yapılmamıştır. Kıbrıs ve Yabancı Ülkeler Hariç

**Toplam Krediler = Kısa Vadeli Krediler + Orta ve Uzun Vadeli Krediler

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği

2003 yılı itibariyle ilde kişi başına düşen kredi tutarı 111 \$ (cari fiyatlarla 155.448.101 TL) olup, Doğu Anadolu Bölgesi ortalama kişi başı krediden (74 \$) yüksek, Türkiye ortalama kişi başı krediden (673 \$) düşüktür. Kars ili kişi başına düşen kredi bakımından bölge illeri arasında 4. sırada bulunmaktadır. Bölgede yer alan iller arasında en yüksek kişi başına banka kredisi 125 \$ ile Tunceli'ye ait olup, bunu 121 \$ ile Malatya, 117 \$ ile Erzincan, 111 \$ ile Kars ve 102 \$ ile Elazığ ili izlemektedir. Geriye kalan diğer illerin kişi başına düşen banka kredisi miktarı ise 25 \$ ile 79 \$ arasında değişmekte olup, en düşük olduğu il 25 \$ ile Ağrı'dır. Bunu 27 \$ ile Muş, 29 \$ ile Hakkari, 31 \$ ile Bitlis ve 34 \$ ile Bingöl illeri takip etmektedir.

Kars, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye kişi başına düşen banka kredileri Tablo 51'de verilmiştir.

TABLO 51: KARS İLİNDE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN BANKA KREDİLERİ

İLLER	1995		2003		Artış (%)	
	TL	\$	TL	\$	TL	\$
Tunceli	4.560.908	75	174.336.003	125	3.722,4	67,2
Malatya	3.400.358	56	169.048.486	121	4.871,5	117,5
Erzincan	6.930.719	114	163.069.316	117	2.252,8	2,9
Kars	5.480.076	90	155.448.101	111	2.736,6	24,1
Elazığ	2.295.304	38	142.880.231	102	6.124,9	172,3
Erzurum	3.210.276	53	128.439.796	92	3.900,9	75,0
Iğdır	3.227.871	53	109.916.904	79	3.305,2	48,9
Ardahan	4.203.086	69	78.922.329	57	1.777,7	-17,9
Van	1.475.947	24	79.845.311	57	5.309,8	136,6
Bingöl	1.486.382	24	46.951.767	34	3.058,8	38,2
Bitlis	1.422.640	23	43.861.421	31	2.983,1	34,9
Hakkari	628.705	10	40.741.064	29	6.380,2	183,4
Muş	1.212.212	20	37.493.928	27	2.993,0	35,3
Ağrı	896.255	15	35.054.244	25	3.811,2	71,1
Doğu Anadolu Bölgesi	2.687.587	44	103.609.894	74	3.755,1	68,6
Türkiye	25.570.428	419	939.731.486	673	3.575,1	60,7

Not : Bankalar Birliği verileri kullanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır. Nüfus 2003 yılı için 1990-2000 dönemi nüfus artış hızı baz alınarak tahmin edilen nüfus verileri kullanılmıştır. TCMB'nin yıl sonu döviz alış kurları esas alınmış olup, hesaplamalarda 1995 yılı için 1\$=61.054 TL, 2003 yılı için 1\$=1.395.835 TL kullanılmıştır. Kıbrıs ve Yabancı Ülkeler hariç, İller Bankası dahildir

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği

Kars ili banka kredilerinin milli gelir içindeki payına bakıldığında, 1990 yılında milli gelir içinde %11,2 olan kredi oranının, 1995 yılında %9,3'e düştüğü, 1999 yılında ise %17,1'e yükseldiği görülmektedir. Kredi/Milli Gelir oranı açısından, 1999 yılında Kars bölge illeri arasında ilk sırada yer alırken, Türkiye kredi/milli gelir ortalaması olan %19,0'a yakın bir değere sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesi illeri içinde kredi/milli gelir oranının en yüksek

olduğu il %17,1 ile Kars iken, bunu %15,5 ile Ardahan, %9,8 ile Iğdır, %7,4 ile Erzincan ve %6,9 ile Malatya illeri izlemektedir. Elazığ, Ağrı, Hakkari, Doğu Anadolu Bölgesi illeri içinde en düşük kredi/millî gelir oranına sahip il konumundadır.

Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan illerde, banka kredilerinin millî gelire oranları Tablo 52’de verilmiştir.

TABLO 52: KREDİ/MİLLİ GELİR ORANI

İller	Kredi/Millî Gelir (%)			Dönemsel Değişim (Puan)
	1990	1995	1999	
Kars	11,2	9,3	17,1	6,0
Ardahan	-	8,6	15,5	-
Iğdır	-	6,5	9,8	-
Erzincan	8,0	7,5	7,4	-0,6
Malatya	7,0	3,2	6,9	0,0
Tunceli	5,2	5,8	5,7	0,5
Muş	4,2	3,0	4,9	0,7
Erzurum	7,1	4,4	4,6	-2,5
Bitlis	8,3	3,3	3,4	-4,9
Bingöl	6,6	3,3	3,1	-3,5
Van	5,4	2,4	3,0	-2,4
Elazığ	4,8	2,0	2,9	-1,9
Ağrı	4,6	2,4	2,2	-2,4
Hakkari	2,1	1,0	1,7	-0,4
Türkiye	17,1	15,5	19,0	1,9

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği, Bankacılar Özel Sayı, Sayı 38-Ekim 2001

Tablodan da görülebileceği gibi 1990-1999 döneminde Kars, Tunceli ve Muş ili hariç bölge illerinin tamamında kredilerin millî gelire oranı düşmüştür. 1990’lı yılların başında bölge illerine yönelik olarak uygulanan nakdi teşvik tedbirlerinin düşmesi, bir kısmının kaldırılması (Kaynak Kullanımı Destekleme Primi vb.) bölge illerinde kullanılan banka kredilerini dolayısıyla kredilerin millî gelire oranını düşürmüştür.

İl bankacılık sektörü mevduat-kredi ilişkisi açısından incelendiğinde; ilde kullanılan toplam kredilerin toplam mevduata oranı 1995 yılında %71 iken bu oranın 2002 yılında %30’a düştüğü, 2003 yılında ise %39’a yükseldiği görülmektedir. Kars ili Kredi/Mevduat oranı bakımından, 2003 yılı itibariyle, bölge illeri arasında ikinci sırada yer almaktadır.

Kars ili, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye Kredi/Mevduat oranları Tablo 53’de verilmiştir.

TABLO 53: KREDİ/MEVDUAT ORANI (%)

İller	1995	2002	2003
Van	46	20	40
Kars	71	30	39
Erzurum	42	20	35
Hakkari	15	17	30
Ağrı	36	14	29
Bitlis	66	20	29
Malatya	27	18	28
Muş	53	20	25
Erzincan	47	15	24
Iğdır	37	12	24
Elazığ	13	9	18
Ardahan	96	9	17
Bingöl	25	10	13
Tunceli	24	6	12
Doğu Anadolu	34	16	26
Türkiye	64	32	44

KAYNAK : Türkiye Bankalar Birliği verilerinden hareketle hesaplanmıştır.

4.11. Gelir ve Sosyo-Ekonomik Gelişme

4.11.1. Gelir

Kars ili gayri safi yurtiçi hasılası (GSYİH), cari fiyatlarla 1987 yılında 261.021 milyon TL. iken 1987-2001 döneminde yaklaşık olarak 1.321 kat artarak, 2001 yılında 344.968.703 milyon TL. düzeyinde gerçekleşmiştir. GSYİH'daki artış sabit fiyatlarla (1987 üretici fiyatlarıyla) değerlendirildiğinde; 1987-2001 döneminde Kars ili GSYİH'sının %27 civarında azaldığı görülmektedir. Bu düşüşte önemli oranda Ardahan ve Iğdır ilçelerinin Kars'tan ayrılması etkili olmuştur. Sabit fiyatlarla GSYİH'da en yüksek düşüşün 1993 yılında (%25,3) olduğu dikkat çekmektedir. Ardahan ve Iğdır illeri Kars'a bağlı iken 1992 yılında il olup, Kars'tan ayrılmıştır. Dolayısıyla 1993-2001 dönemi sabit fiyatlarla GSYİH değişimini almak daha doğru olacaktır. Söz konusu dönemde de Kars ili sabit fiyatlarla GSYİH'sı yaklaşık olarak %12 artmıştır.

Kars ili GSYİH'sının (sabit ve cari fiyatlarla) yıllar itibariyle gelişimi Tablo 54'de verilmiştir.

TABLO 54: KARS İLİ GSYİH'SININ YILLAR İTİBARIYLA GELİŞİMİ

YILLAR	CARİ FİYATLARLA		SABİT FİYATLARLA	
	DEĞER (Milyon TL)	GELİŞME HIZI (%)	DEĞER (Milyon TL)	GELİŞME HIZI (%)
1987	261.021		261.021	
1988	423.832	62,4	257.103	-1,5
1989	681.900	60,9	242.029	-5,9
1990	1.413.912	107,3	280.524	15,9
1991	2.157.779	52,6	259.329	-7,6
1992	3.284.720	52,2	228.076	-12,1
1993	4.298.558	30,9	170.275	-25,3
1994	7.838.641	82,4	170.963	0,4
1995	15.432.298	96,9	158.074	-7,5
1996	27.054.563	75,3	162.641	2,9
1997	51.185.359	89,2	168.675	3,7
1998	107.102.900	109,2	188.823	11,9
1999	162.789.359	52,0	184.084	-2,5
2000	233.791.446	43,6	186.356	1,2
2001	344.968.703	47,6	190.705	2,3

Kaynak: DİE

Kars ili GSYİH'sının faaliyet kollarına göre dağılımı incelendiğinde; 1987 yılı itibariyle (cari fiyatlarla) en yüksek payın %50,8 ile tarım sektörüne ait olduğu ve bunu %14,1 pay ile devlet hizmetleri, %8,4 pay ile ticaret, %8,4 pay ile konut sahipliği, %6,5 pay ile ulaştırma ve haberleşme, %5,2 pay ile sanayi %4,5 pay ile de inşaat, sektörünün izlediği görülmektedir. 1987-2001 döneminde tarım sektörünün GSYİH içindeki payında yaklaşık 20 puanlık, ticaret sektörünün 2 puanlık, konut sahipliği sektörünün 6 puanlık azalma, devlet hizmetleri sektörünün payında yaklaşık 14 puanlık, ticaret sektörünün payında 6 puanlık artış olduğu görülmektedir. Diğer sektörlerin payında önemli bir değişiklik olmamıştır.

2001 yılı itibariyle il GSYİH'sı sektörler itibariyle incelendiğinde, cari fiyatlarla 344.968.703 milyon TL. olarak gerçekleşen il GSYİH'sında en yüksek payın %28,7 (98,9 trilyon TL.) ile tarım sektörüne ait olduğu bunu %28,2 (97,4 trilyon TL) ile devlet hizmetleri, %14,4 (49,6 trilyon TL) ile ticaret, %13,7 (47,4 trilyon TL) ile ulaştırma ve haberleşme sektörlerinin izlediği görülmektedir.

2001 yılı Kars ili GSYİH'sının sektörlere göre dağılımı Tablo 55'de cari ve sabit fiyatlarla verilmiştir.

TABLO 55: KARS İLİ GSYİH'SININ FAALİYET KOLLARINA GÖRE DAĞILIMI (2001)

SEKTÖRLER	CARİ FİYATLARLA			SABİT FİYATLARLA		
	DEĞER (Milyon TL)	SEKTÖR PAYI (%)	GELİŞME HIZI (%)	DEĞER (Milyon TL)	SEKTÖR PAYI (%)	GELİŞME HIZI (%)
1. TARIM	98.967.608	28,7	29,5	64.833	34,0	5,9
a)Çiftçilik ve Hayvancılık	97.116.467	28,2	29,7	62.692	32,9	6,5
b)Ormancılık	1.650.730	0,5	16,7	1.965	1,0	-8,2
c)Balıkçılık	200.410	0,1	27,6	175	0,1	-3,3
2. SANAYİ	16.569.106	4,8	56,7	12.275	6,4	-10,7
a)Madencilik ve Taşocaklığı	128.937	0,0	28,8	56	0,0	362,1
b)İmalat Sanayii	14.230.684	4,1	67,6	10.323	5,4	-8,1
c)Elektrik, Gaz ve Su	2.209.485	0,6	11,5	1.895	1,0	-24,2
3. İNŞAAT	22.754.768	6,6	77,0	12.531	6,6	27,3
4. TİCARET	49.614.705	14,4	51,3	38.479	20,2	-1,4
a)Toptan ve Perakende Ticaret	44.483.503	12,9	48,5	35.364	18,5	-2,2
b)Otel, Lokanta Hizmetleri	5.131.202	1,5	80,8	3.116	1,6	8,6
5. ULAŞTIRMA VE HABERLEŞME	47.383.119	13,7	96,3	22.045	11,6	-0,2
6. MALİ KURULUŞLAR	5.929.755	1,7	39,3	2.606	1,4	2,7
7. KONUT SAHİPLİĞİ	8.022.921	2,3	39,4	12.214	6,4	0,8
8. SERBEST MESLEK VE HİZMETLER	1.060.112	0,3	31,8	846	0,4	-5,0
9. (EKİ) İZAFİ BANKA HİZMETLERİ	4.847.567	1,4	169,4	1.542	0,8	1,5
10. SEKTÖRLER TOPLAMI (1-9)	245.454.526	71,2	48,0	164.288	86,1	2,7
11. DEVLET HİZMETLERİ	97.413.422	28,2	46,5	24.746	13,0	1,6
12. KAR AMACI OLMAYAN ÖZEL HİZMET KURULUŞLARI	446.847	0,1	114,4	434	0,2	10,1
13. ARA TOPLAMI (10 + 12)	343.314.795	99,5	47,7	189.468	99,4	2,6
14. İTHALAT VERGİSİ	1.653.908	0,5	28,6	1.236	0,6	-25,8
15. GAYRİ SAFİ YURTTİÇİ HASILA (13 + 14) (Alıcı Fiyatlarıyla)	344.968.703	100,0	47,6	190.705	100,0	2,3

KAYNAK : DİE

2001 yılı Kars ili sabit fiyatlarla gayri safi yurtiçi hasılası içindeki en yüksek pay %34,0 ile tarım sektörüne aittir. 1987-2001 döneminde tarım sektörünün GSYİH içindeki payında yıllara göre azalma olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim 1987 yılında il GSYİH'sı içindeki %50,8 (132,7 milyar TL.) olan tarım sektörünün payı 2001 yılında %34,0'a (64,8 milyar TL) düşmüştür. Tarım sektörü hasılasının %96,4'ünü oluşturan çiftçilik ve hayvancılık en büyük paya sahip olup, ormancılığın payı %3,3, balıkçılığın payı %0,3'tür.

İl GSYİH'sı içindeki payı bakımından ikinci sırayı %20,2 ile ticaret sektörü almaktadır. Ancak 1987-2001 dönemi GSYİH'nın sektörlere göre dağılımı incelendiğinde; ticaret sektörünün GSYİH içindeki payında yıllara göre önemli bir artış olduğu görülmektedir. Nitekim 1987 yılında il GSYİH'sı içindeki %8,4 (21,8 milyar TL.) olan ticaret sektörünün payı 2001 yılında %20,2'ye (38,5 milyar TL) yükselmiştir. Ticaret sektörü hasılasının %91,9'u toptan ve perakende ticaret, %8,1'i otelcilik ve lokanta hasılasından oluşmaktadır.

2001 yılı il GSYİH'sı içindeki payı bakımından üçüncü sırada devlet hizmetleri yer almaktadır. Devlet hizmetlerinin sabit fiyatlarla il gayri safi yurtiçi hasılası içindeki payı 1987 yılında %14,1 (36,9 milyar TL) iken 2001 yılı il GSYİH'sı içindeki payı %13,0'a (24,7 milyar TL.) gerilemiştir.

1987 yılında il GSYİH'sının %5,2'sini (13,6 milyar TL.) sanayi sektörü oluştururken bu oran 2001 yılında %6,4 (12,3 milyar TL.) olarak gerçekleşmiştir. İl sanayi sektörü hasılası içerisinde en büyük pay imalat sanayiine ait olup, 2001 yılı il sanayi hasılasının %84,1'i, il GSYİH'sının %5,4'ü bu sektör tarafından oluşturulmuştur.

İl GSYİH'sı içinde önem arzeden bir diğer sektör ulaştırma ve haberleşmedir. Bu sektörün il GSYİH'sı içindeki payı 1987 yılında %6,5 (17 milyar TL) iken 2001 yılında %11,6'ya (22 milyar TL.) gerilemiştir.

Kars ili GSYİH'sının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki yeri incelendiğinde; 2001 yılında Doğu Anadolu Bölgesi GSYİH'sının %8,55'inin, Türkiye GSYİH'sının %35'inin ilde yaratıldığı görülmektedir. 1992 yılında Ardahan ve Iğdır'ın Kars'tan ayrılması sebebiyle 1993 yılı il GSYİH'sında önemli bir düşüş yaşanmıştır. 1993-2001 döneminde ise il

GSYİH'sının Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki payının aşağı yukarı aynı kaldığı söylenebilir.

1987-2001 döneminde il, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye GSYİH'sında gelişmeler ile Kars ilinin bölge ve ülke içindeki payı Tablo 56'da verilmiştir.

TABLO 56: KARS İLİ, TÜRKİYE VE DOĞU ANADOLU BÖLGESİ GSYİH'SI

YILLAR	TÜRKİYE (1)		DOĞU ANADOLU BÖLGESİ (2)		KARS (3)		%	
	GSYİH	Gelişme Hızı %	GSYİH	Gelişme Hızı %	GSYİH	Gelişme Hızı %	(3) / (1)	(3) / (2)
1987	74.721.925		3.054.348		261.021		0,35	8,55
1988	76.306.292	2,1	3.120.142	2,2	257.103	-1,5	0,34	8,24
1989	76.498.311	0,3	3.052.585	-2,2	242.029	-5,9	0,32	7,93
1990	83.578.464	9,3	3.322.031	8,8	280.524	15,9	0,34	8,44
1991	84.352.830	0,9	3.229.687	-2,8	259.329	-7,6	0,31	8,03
1992	89.400.745	6,0	3.374.391	4,5	228.076	-12,1	0,26	6,76
1993	96.590.370	8,0	3.499.536	3,7	170.275	-25,3	0,18	4,87
1994	91.320.722	-5,5	3.480.573	-0,5	170.963	0,4	0,19	4,91
1995	97.887.800	7,2	3.389.363	-2,6	158.074	-7,5	0,16	4,66
1996	104.745.151	7,0	3.502.966	3,4	162.641	2,9	0,16	4,64
1997	112.631.203	7,5	3.695.228	5,5	168.675	3,7	0,15	4,56
1998	116.113.609	3,1	3.798.435	2,8	188.823	11,9	0,16	4,97
1999	110.645.883	-4,7	3.727.609	-1,9	184.084	-2,5	0,17	4,94
2000	118.789.113	7,4	3.889.589	4,3	186.356	1,2	0,16	4,79
2001	109.885.336	-7,5	3.842.162	-1,2	190.705	2,3	0,17	4,96

Not : (1987 Yılı Üretici Fiyatlarıyla) (Milyon TL)

KAYNAK : DİE

2001 yılında cari fiyatlarla ilde yaratılan 344.968.703 milyon TL. olup, Türkiye gayri safi yurtiçi hasılasına katkısı bakımından 81 il arasında 69. sırada bulunmaktadır. GSYİH'nın büyüklüğü bakımından Doğu Anadolu Bölgesi illeri arasında ise Kars ili yedinci sırada yer almaktadır.

Kars ili kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla bakımından değerlendirildiğinde; 1987 yılında 426 \$ olan kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla 1987-2001 döneminde %108 artış kaydetmiş ve 2001 yılında 886 \$ olarak gerçekleşmiştir. 1987-2001 döneminde Doğu Anadolu Bölgesi kişi başına gayri safi yurtiçi hasıladaki artış %52,1, Türkiye geneli kişi başına gayri safi yurtiçi hasıladaki artış ise %24,1 olmuştur.

Tablo 57'de Kars ili kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasılası, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye ile karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

TABLO 57: KARS, DOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE TÜRKİYE KİŞİ BAŞINA DÜŞEN GSYİH

YILLAR	TÜRKİYE			DOĞU ANADOLU BÖLGESİ			KARS		
	Bin TL	Gelişme Hızı %	\$	Bin TL	Gelişme Hızı %	\$	Bin TL	Gelişme Hızı %	\$
1987	1.422		1.629	579		664	372		426
1988	2.406	69,2	1.685	985	70,1	690	614	65,2	430
1989	4.141	72,1	1.933	1.642	66,8	767	1.006	63,7	470
1990	6.994	68,9	2.655	2.978	81,3	1.130	2.118	110,5	804
1991	10.996	57,2	2.603	4.969	66,9	1.176	3.312	56,3	784
1992	18.722	70,3	2.682	8.645	74,0	1.239	5.177	56,3	742
1993	33.314	77,9	2.981	15.390	78,0	1.377	13.041	151,9	1.167
1994	63.861	91,7	2.173	29.645	92,6	1.009	24.411	87,2	831
1995	125.924	97,2	2.727	57.070	92,5	1.236	49.463	102,6	1.071
1996	235.611	87,1	2.888	104.909	83,8	1.286	89.408	80,8	1.096
1997	461.522	95,9	3.021	206.168	96,5	1.349	157.584	76,3	1.031
1998	822.977	78,3	3.176	387.674	88,0	1.496	334.203	112,1	1.290
1999	1.203.124	46,2	2.847	589.575	52,1	1.395	516.792	54,6	1.223
2000	1.846.748	53,5	2.941	843.365	43,0	1.343	712.134	37,8	1.134
2001	2.600.082	40,8	2.146	1.233.546	46,3	1.010	1.072.957	50,7	886

Kaynak : DİE

Tablodan da görülebileceği gibi cari fiyatlarla sürekli artış gösteren il kişi başına GSYİH'sı; 1987 yılında 372.000 TL. iken 2001 yılında 1.072.957 TL seviyesine yükselmiştir. Döviz bazında ise 1987 yılında 426 \$ olan kişi başına GSYİH 1990 yılında bir önceki yıla göre %88,7 gibi önemli bir yükselme göstermiş ve 1.167 \$'a çıkmıştır. 1987-2001 döneminde il kişi başına GSYİH'sı istikrarsız bir seyir izlemiş, 2001 yılında bir önceki yıla göre %21,9 oranında düşmüş ve 886 \$ olarak gerçekleşmiştir.

Kars ili kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasılası Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırıldığında; il kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasılasının, bölgenin ve Türkiye ortalamalarının altında bir değere sahip olduğu görülmektedir. 2001 yılı itibariyle kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla sıralamasında Kars, Türkiye genelinde 71. sırada, Doğu Anadolu Bölgesinde ise 14 il arasında 6.sırada bulunmaktadır.

İlçelere göre hesaplanmış son veri olan 1996 yılı il gayri safi yurtiçi hasılası, ilçeler itibariyle değerlendirildiğinde; 1996 yılında merkez ilçenin ilk sırayı aldığı görülmektedir. Merkez ilçenin il GSYİH'sı içindeki payı %51,25'tir. İl GSYİH'sı içindeki payı bakımından ikinci sırada %13,00 payla Kağızman ilçesi, üçüncü sırada %12,49 payla Sarıkamış ilçesi, dördüncü sırada %7,38 payla Selim ilçesi, beşinci sırada, %5,06 payla Susuz ilçesi, 6.sırada %4,16 pay Arpaçay ilçesi, 7.sırada %3,68 payla Digor ilçesi yer almaktadır. İl GSYİH'sı içindeki payı bakımından son sırada Akyaka ilçesi yer almakta olup, il GSYİH'sının %2,99'u bu ilçe tarafından oluşturulmuştur.

İl gayri safi yurtiçi hasılasının ilçeler itibariyle dağılımı Tablo 58’de verilmiştir

TABLO 58: KARS İLİ GSYİH’NİN İLÇELERE GÖRE DAĞILIMI

İlçe Adı	1995			1996				
	GSYİH (Milyon TL)	Ülke İçindeki Payı (%)	İl İçindeki Payı (%)	GSYİH (Milyon TL)	Ülke İçindeki Payı (%)	İl İçindeki Payı (%)	Sıralama	
							Ülke	İl İçi
Merkez	7.279.693	0,09	47,17	13.866.003	0,09	51,25	291	1
Kağızman	1.813.449	0,02	11,75	3.515.916	0,02	13,00	567	2
Sarıkamış	2.275.637	0,03	14,75	3.378.041	0,02	12,49	577	3
Selim	1.192.302	0,02	7,73	1.995.653	0,01	7,38	710	4
Susuz	745.036	0,01	4,83	1.369.605	0,01	5,06	808	5
Arpaçay	814.175	0,01	5,28	1.125.975	0,01	4,16	854	6
Digor	844.923	0,01	5,48	994.538	0,01	3,68	879	7
Akyaka	467.084	0,01	3,03	808.835	0,01	2,99	918	8
KARS	15.432.299	0,20	100,00	27.054.566	0,18	100,00		

Kaynak DİE

Kars ili kişi başına GSYİH ilçeler bazında değerlendirildiğinde; 1996 yılı itibariyle yaklaşık 1104 \$ ile ilk sırayı Merkez ilçenin aldığı ve bu ilçeyi 762 \$ ile Susuz, 685 \$ ile Selim, 671 \$ ile Kağızman, 532 \$ ile Sarıkamış 503 \$ ile Akyaka ve 371 \$ ile Arpaçay ilçelerinin takip ettiği görülmektedir. 8 ilçe arasında en düşük gelir 352 \$ ile Digor ilçesine aittir. Kars ili 1996 yılı kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla 744 \$ olup, bu değeri sadece 2 ilçe geçmekte, 6 ilçe ise il kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla ortalamasının altında değerlere sahiptir.

Tablo 59’da ilçeler itibariyle kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla miktarları görülebilir.

TABLO 59: İLÇELER İTİBARIYLA GSYİH VE KİŞİ BAŞINA GSYİH

İlçe Adı	1995			1996			Sıralama
	Nüfus	Kişi Başı GSYİH TL	Kişi Başı GSYİH (\$)	Nüfus	Kişi Başı GSYİH TL	Kişi Başı GSYİH (\$)	
Merkez	117.523	61.942.828	1.015	116.824	118.691.225	1.104	1
Susuz	17.144	43.458.255	712	16.728	81.874.364	762	2
Selim	27.478	43.391.038	711	27.108	73.619.833	685	3
Kağızman	48.749	37.199.747	609	48.727	72.155.416	671	4
Sarıkamış	59.499	38.246.721	626	59.021	57.234.823	532	5
Akyaka	15.046	31.044.679	508	14.943	54.128.664	503	6
Arpaçay	28.963	28.110.614	460	28.233	39.882.153	371	7
Digor	26.515	31.865.576	522	26.252	37.883.997	352	8
KARS	341.125	45.239.488	741	338.049	80.031.425	744	

(*): Kişi başına düşen GSYİH rakamları hesaplanırken 1990-2000 dönemi ilçeler bazındaki nüfus artış hızı dikkate alınarak hesap edilen nüfus tahmini rakamları esas alınmıştır. 1995 yılı için 1 \$=61.054 TL, 1996 yılı için 1 \$=107.505 TL kullanılmıştır.

4.11.2. Sosyo-Ekonomik Durum

1970’li yıllara kadar gelişmenin temel göstergesi olarak görülen kişi başına gelir; toplumsal gelişmişliği yeterince açıklayamayan, yalnızca talep genişlemesini açıklayabilen dar kapsamlı bir göstergedir. Gerçekte gelişme kavramı; fiziki kapasite büyüklüğü ve gelir artışı gibi iktisadi gelişmeler yanında, bunların gelir grupları ve bölgeler arası dağılımı ile sosyal ve kültürel birikimlerin yansıtılabildiği toplumsal gelişme düzeyini ifade etmektedir. Bu anlayışla gelişme; ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapılarındaki ilerlemeyi kapsamakta ve bir bütün oluşturmaktadır. Bu bakımdan, illerin ve bölgelerin gelişmişlik sıralamasında; kişi başına düşen milli gelirin artırılması şeklinde özetlenebilecek iktisadi büyüme kavramıyla beraber, yapısal ve insani gelişmeyi içine alan ve ölçülebilen bütün sosyal değişkenleri de içeren bir “sosyo-ekonomik gelişme” ölçütü daha anlamlı olabilmektedir.

Bu amaçla bu bölümde Kars ilinin sosyo-ekonomik yapısı, kişi başına gelir düzeyinin yanı sıra, diğer göstergeler (ekonomik, sosyal, kültürel) açısından da ele alınıp değerlendirilmiştir. Kars ilinin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi incelenirken; Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü’nce 1996 ve 2003 yıllarında yapılmış olan “*İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırmaları*”ndan yararlanılmıştır.

İlk araştırma Aralık 1993’teki idari yapıyı esas aldığından 76 ili, ikinci araştırma ise 2003’teki idari yapıyı esas aldığından 81 ili kapsamaktadır. Araştırmalarda il ölçeğinde 58 gösterge kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan göstergeler; demografi, istihdam, eğitim, sağlık, altyapı ve onbin kişiye düşen özel otomobil ve motorlu kara taşıtı sayısı, fert başına düşen telefon kontör değeri ve elektrik miktarı ve yeşil karta sahip nüfus oranını içeren diğer refah göstergelerinden oluşan sosyal göstergelerle, imalat sanayi, inşaat, tarım ve mali göstergelerden oluşan ekonomik göstergelerdir.

İllerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralaması, ekonomik ve sosyal yapıları temsil eden 58 değişkenin ortak bileşkesi olarak ve temel bileşen değerleri esas alınarak oluşturulmuştur⁴.

⁴ Kars İli Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Ek 1’de verilmiştir.

Oluşturulan bu sıralama ve bu sıralamaya esas teşkil eden endeks değerleri orijinal çalışmadan aynen alınarak Tablo 60’da verilmiştir.

TABLO 60: İLLERİN SOSYO-EKONOMİK GELİŞMİŞLİK SIRALAMASI

Sıra No	İl Adı	Endeks	Sıra No	İl Adı	Endeks
1.	İstanbul	4,80772	42.	Kırşehir	-0,22870
2.	Ankara	3,31483	43.	Artvin	-0,26018
3.	İzmir	2,52410	44.	Afyon	-0,27246
4.	Kocaeli	1,94329	45.	Düzce	-0,27995
5.	Bursa	1,67890	46.	Çorum	-0,32761
6.	Eskişehir	1,10368	47.	Osmaniye	-0,33321
7.	Tekirdağ	1,05893	48.	Kahramanmaraş	-0,34968
8.	Adana	0,94901	49.	Niğde	-0,35582
9.	Yalova	0,93541	50.	Giresun	-0,36696
10.	Antalya	0,91480	51.	Kastamonu	-0,37558
11.	Kırklareli	0,86287	52.	Tunceli	-0,40003
12.	Denizli	0,71624	53.	Sivas	-0,40597
13.	Muğla	0,71238	54.	Kilis	-0,41175
14.	Bolu	0,60860	55.	Bartın	-0,41550
15.	Balıkesir	0,56540	56.	Aksaray	-0,45183
16.	Edirne	0,56234	57.	Sinop	-0,48518
17.	Mersin	0,51934	58.	Erzincan	-0,49288
18.	Bilecik	0,50429	59.	Çankırı	-0,51917
19.	Kayseri	0,47748	60.	Erzurum	-0,53286
20.	Gaziantep	0,46175	61.	Tokat	-0,59010
21.	Zonguldak	0,44906	62.	Ordu	-0,64489
22.	Aydın	0,42025	63.	Diyarbakır	-0,66993
23.	Sakarya	0,40404	64.	Yozgat	-0,71652
24.	Çanakkale	0,36924	65.	Adıyaman	-0,77647
25.	Manisa	0,34165	66.	Bayburt	-0,80176
26.	Konya	0,25254	67.	Kars	-0,81944
27.	Karabük	0,21332	68.	Şanlıurfa	-0,83158
28.	İsparta	0,21187	69.	İğdır	-0,89089
29.	Hatay	0,19613	70.	Batman	-0,90456
30.	Uşak	0,16867	71.	Gümüşhane	-0,92501
31.	Burdur	0,14395	72.	Mardin	-0,98944
32.	Samsun	0,08791	73.	Siirt	-1,00644
33.	Kırıkkale	0,05851	74.	Ardahan	-1,07318
34.	Nevşehir	-0,07483	75.	Van	-1,09297
35.	Karaman	-0,09852	76.	Bingöl	-1,12469
36.	Elazığ	-0,10131	77.	Hakkari	-1,13956
37.	Rize	-0,17840	78.	Şırnak	-1,13979
38.	Trabzon	-0,18582	79.	Bitlis	-1,15736
39.	Amasya	-0,18591	80.	Ağrı	-1,28116
40.	Kütahya	-0,20684	81.	Muş	-1,43956
41.	Malatya	-0,22627			

Kaynak: DPT, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), Mayıs 2003

Tablodan da görüldüğü gibi Kars ili –0,81944 Endeks değeri ile 81 il içinde 67. sırada yer almaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi illerinden Elazığ, bölge içinde ilk sırada ve Türkiye

genelinde 36. sırada yer alırken, Bitlis, Ağrı ve Muş illeri bölge ve ülke içinde son üç sırada yer almaktadır.

Burada; illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasını ve endeks değerlerini belirleyen temel faktörler; illerin sahip oldukları nüfus büyüklüğü, yüzölçümü ya da şehirleşme oranı gibi bir takım yüzeysel büyüklükler değildir. Sıralamayı belirleyen başlıca faktörler; illerdeki demografik yapının, işgücü talebinin, eğitim ve sağlık hizmetlerinin, fiziki ve sosyal altyapı olanaklarının, üretim seviyesinin ve her şeyden önemlisi gelir düzeyinin il nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamada sağladıkları başarıdır.

Kars, 1996 yılı araştırmasında $-0,754675$ endeks değeri ile ülke genelinde (76 il içinde) 62. sırada ve bölge illeri içerisinde 6. sırada yer alırken, 2003 araştırmasında $-0,81944$ endeks değeri ile 5 sıra gerileyerek ülke genelinde (81 il) 67. sırada ve bölge illeri içerisinde 6. sırada yer almıştır.

İllerin 1996 ve 2003 yılı sosyo ekonomik gelişmişlik sıralaması Tablo 61'de verilmiştir.

TABLO 61: 1996 VE 2003 YILLARI SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİŞLİK SIRALAMALARI

İl Adı	1996 Sıra No	2003 Sıra No	Sıra Değişimi	İl Adı	1996 Sıra No	2003 Sıra No	Sıra Değişimi
İstanbul	1	1	0	Kırşehir	36	42	-6
Ankara	2	2	0	Artvin	46	43	3
İzmir	3	3	0	Afyon	41	44	-3
Kocaeli	4	4	0	Düzce	-	45	-
Bursa	5	5	0	Çorum	44	46	-2
Eskişehir	6	6	0	Osmaniye	-	47	-
Tekirdağ	8	7	1	Kahramanmaraş	50	48	2
Adana	9	8	1	Niğde	42	49	-7
Yalova	-	9	-	Giresun	45	50	-5
Antalya	7	10	-3	Kastamonu	43	51	-8
Kırklareli	14	11	3	Tunceli	60	52	8
Denizli	16	12	4	Sivas	48	53	-5
Muğla	11	13	-2	Kilis	-	54	-
Bolu	28	14	14	Bartın	51	55	-4
Balıkesir	13	15	-2	Aksaray	49	56	-7
Edirne	18	16	2	Sinop	54	57	-3
İçel	10	17	-7	Erzincan	47	58	-11
Bilecik	17	18	-1	Çankırı	53	59	-6
Kayseri	15	19	-4	Erzurum	56	60	-4
Gaziantep	25	20	5	Tokat	52	61	-9
Zonguldak	19	21	-2	Ordu	55	62	-7
Aydın	12	22	-10	Diyarbakır	57	63	-6
Sakarya	27	23	4	Yozgat	58	64	-6
Çanakkale	20	24	-4	Adıyaman	61	65	-4
Manisa	22	25	-3	Bayburt	64	66	-2
Konya	24	26	-2	Kars	62	67	-5
Karabük	-	27	-	Şanlıurfa	59	68	-9
Isparta	21	28	-7	Iğdır	69	69	0
Hatay	26	29	-3	Batman	65	70	-5
Uşak	23	30	-7	Gümüşhane	63	71	-8
Burdur	29	31	-2	Mardin	66	72	-6
Samsun	35	32	3	Siirt	68	73	-5
Kırıkkale	30	33	-3	Ardahan	72	74	-2
Nevşehir	32	34	-2	Van	67	75	-8
Karaman	40	35	5	Bingöl	73	76	-3
Elazığ	33	36	-3	Hakkari	70	77	-7
Rize	37	37	0	Şırnak	75	78	-3
Trabzon	34	38	-4	Bitlis	71	79	-8
Amasya	39	39	0	Ağrı	74	80	-6
Kütahya	31	40	-9	Muş	76	81	-5
Malatya	38	41	-3				

Kaynak: DPT, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması 1996, 2003

Araştırmanın diğer amaçlarından birisi de, eşdeğer gelişmişlik seviyesine sahip illerin belirlenmesi ve ülke genelinde homojen alanların saptanmasıdır. Yapılan çözümler ve değerlendirmeler sonucunda ülke; farklı gelişmişlik düzeylerinde 5 ayrı gruba ayrılmıştır. Bu ayrıma göre birinci grupta 5, ikinci grupta 20, üçüncü grupta 21, dördüncü grupta 19 ve beşinci grupta ise 16 il yer almaktadır

Gelişmişlik endeksine göre kademeli il grupları Tablo 62’de verilmiştir.

TABLO 62: GELİŞMİŞLİK ENDEKSİNE GÖRE KADEMELİ İL GRUPLARI

1.Derecede Gelişmiş İller	2.Derecede Gelişmiş İller	3.Derecede Gelişmiş İller	4.Derecede Gelişmiş İller	5.Derecede Gelişmiş İller
1. İstanbul	1. Eskişehir	1. Konya	1. Osmaniye	1. Bayburt
2. Ankara	2. Tekirdağ,	2. Karabük	2. Kahramanmaraş	2. Kars
3. İzmir	3. Adana	3. Isparta	3. Niğde	3. Şanlıurfa
4. Kocaeli	4. Yalova	4. Hatay	4. Giresun	4. Iğdır
5. Bursa	5. Antalya	5. Uşak	5. Kastamonu	5. Batman
	6. Kırklareli	6. Burdur	6. Tunceli	6. Gümüşhane
	7. Denizli	7. Samsun	7. Sivas	7. Mardin
	8. Muğla	8. Kırıkkale	8. Kilis	8. Siirt
	9. Bolu	9. Nevşehir	9. Bartın	9. Ardahan
	10. Balıkesir	10. Karaman	10. Aksaray	10. Van
	11. Edirne	11. Elazığ	11. Sinop	11. Bingöl
	12. Mersin	12. Rize	12. Erzincan	12. Hakkari
	13. Bilecik	13. Trabzon	13. Çankırı	13. Şırnak
	14. Kayseri	14. Amasya	14. Erzurum	14. Bitlis
	15. Gaziantep	15. Kütahya	15. Tokat	15. Ağrı
	16. Zonguldak	16. Malatya	16. Ordu	16. Muş
	17. Aydın	17. Kırşehir	17. Diyarbakır	
	18. Sakarya	18. Artvin	18. Yozgat	
	19. Çanakkale	19. Afyon	19. Adıyaman	
	20. Manisa	20. Düzce		
		21. Çorum		

Kaynak: DPT, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), Mayıs 2003

Tablodan da görüldüğü gibi Kars ili bu çalışmaya göre beşinci derecede gelişmiş iller grubunda yer almaktadır. Grupta yer alan illerin sosyo-ekonomik göstergelerine bakıldığında, genel olarak Türkiye ortalamasının altında değerler aldıkları görülmektedir. Yine Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan illerden Elazığ, Malatya illeri, üçüncü derecede gelişmiş iller grubunda yer alırken, Tunceli, Erzincan, Erzurum dördüncü derecede gelişmiş iller grubunda, Kars, Iğdır, Ardahan, Van, Bingöl, Hakkari, Bitlis, Ağrı, ve Muş illeri de beşinci derecede gelişmiş iller grubunda yer almıştır. Görece geri kalmış bir bölge olan Doğu Anadolu Bölgesi illerinden hiç biri bir ve ikinci derecede gelişmiş iller grubunda yer almamaktadır.

Araştırmaya göre Kars ilinin de içinde bulunduğu beşinci derecede gelişmiş iller grubunda 16 il bulunmaktadır. İllerin tamamı Kalkınmada Öncelikli İller kapsamındadır. Beşinci derecede gelişmişlik seviyesindeki illerin sahip oldukları ortak özellikler şunlardır

Beşinci grupta yer alan 16 il, Toplam nüfusun %10,1'ini oluştururken, ülke topraklarının %18'ini kapsamaktadır. Grupta bulunan illerden diğer illere yoğun bir göç yaşanmaktadır. Nüfus artış hızı ülke ortalamasının üzerinde iken nüfus yoğunluğu ülke ortalamasının oldukça altındadır (1990-2000 yılları arasında Kars ili nüfusu %9 oranında azalırken, Türkiye nüfusu %18,29 oranında artmıştır).

Temel sosyal göstergelerden, okur-yazarlık oranı görece olarak düşüktür. Kadın nüfusun eğitim düzeyi ile ilköğretim ve liselerde okullaşma oranları da düşük düzeydedir. Ülke genelinde okur-yazar nüfus oranı %87,3 iken grubu oluşturan illerde genel olarak %71,1, Kars'ta %82,9'dur.

Grubu oluşturan illerdeki nüfusun önemli bir bölümü tarım kesiminde istihdam edilmektedir. Toplam istihdamın %69,3'ünün tarım,%3,9'unun sanayi sektöründe bulunduğu bu grupta kırsal nüfus başına düşen tarımsal ürünler üretimi ülke ortalamasının altında kalmaktadır. Coğrafi olarak dağlık ve engebeli bir arazi yapısına sahip olan gruptaki illerin tarımsal üretim değeri ülke üretim değerinin %9,8'i kadardır. Grupta tarımsal verimlilik düşük olup, tarım sektöründe önemli ölçüde gizli işsiz bulunmaktadır.

Grupta orta ve büyük ölçekli üretim yapan sanayi tesislerinin sayısı 94 olup, bunların da büyük bir kısmı kamuya aittir. Fert başına düşen imalat sanayi katma değeri Türkiye 100 kabul edilirse grubun değeri sadece 5'tir. Grubu oluşturan illerde sanayi ve hizmetler sektörü gelişmemiştir.

Beşinci derecede gelişmiş iller grubunun GSYİH'dan aldığı pay %3,9 düzeyindedir. Grup genelinde, kişi başına düşen GSYİH değeri ülke ortalamasının çok altındadır. Kişi başına GSYİH grup ortalaması ve Kars kişi başına GSYİH'sı Türkiye kişi başına düşen GSYİH değerinin yaklaşık üçte biri kadardır.

Grubun toplam banka mevduatı içindeki payı %0,8 iken, toplam banka kredileri içindeki payı %1,2'dir.

Özet olarak; beşinci derecede gelişmiş iller grubu, sosyo-ekonomik gösterge değerleri ülke ortalamalarının altında ve görece geri kalmış illerden oluşmaktadır. Gelişmişlik düzeyi görece olarak düşük düzeyde olan bu gruptan diğer gruplara yoğun bir göç yaşanmaktadır. Göç olgusu bir yandan da grubun durgunluğuna ve gerilemesine neden olmaktadır.

Coğrafi bölgelere göre yapılan değerlendirmelerde Kars ilinin içinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi sosyo-ekonomik gelişmişliği yansıtan endeks değerleriyle son sırada bulunmaktadır. Nüfus bakımından da son sırada bulunan Doğu Anadolu Bölgesinde 1.000.000'un üzerinde nüfusa sahip il bulunmamaktadır. 14 ilin yer aldığı bölgede nüfus bakımından en büyük il Erzurum'dur. Bölgede ortalama hane halkı büyüklüğü 6,27 olup, geniş aile yapısı sürmektedir. Doğurganlık oranı ve bebek ölüm hızları yüksek olduğu bölgede, %53 bebek ölüm hızıyla bölgeler arası sıralamada en altta yer almaktadır. Nüfus yoğunluğu bakımından en düşük değere sahip olan bölge nüfus yoğunluğu 42 kişi/km²'dir.

İstihdamın sektörel dağılımı itibariyle, tarım ağırlıklı bir yapının gözlendiği Doğu Anadolu Bölgesinde, ziraat işkolunda çalışanların toplam istihdama oranı %66,41'dir. Tarımsal mekanizasyon bakımından en geri bölgelerden biri olan Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal verimliliğin de en düşük olduğu bölgedir. Sanayide istihdam edilenlerin toplam istihdama oranı %3,26, ticaret sektöründe istihdam edilenlerin oranı %4,4 ve mali kurumlarda istihdam edilenlerin oranı %1,05 olup, bölgeler arası sıralamada en düşük değerlere sahiptir.

Doğu Anadolu Bölgesinin Türkiye toplam mevduatı içindeki payı %1,29, toplam banka kredileri içindeki payı %1,53 düzeyindedir. Doğu Anadolu Bölgesinde kullanılan tarımsal, sınai, ticari ve turizm kredileri itibariyle de ülke genelinde son sıradadır. Kamu kaynaklarının önemli ölçüde transfer edildiği Doğu Anadolu Bölgesi, kamu gelirleri oluşumuna Güneydoğu Anadolu Bölgesinden sonra en az katkı veren ancak kamu yatırımlarından en çok yararlanan üçüncü bölge konumundadır. Kişi başına teşvik belgeli yatırım tutarında en düşük değere Doğu Anadolu Bölgesi sahiptir. Yine dış ticaret rakamlarında da aynı durum söz konusudur.

Türkiye Cumhuriyeti Karayolları asfalt yol oranı bakımından son sırada yer alan Doğu Anadolu Bölgesi, diğer altyapı ve refah göstergelerinde de altıncı veya yedinci sırada bulunmaktadır.

Ekonomik ve sosyal göstergeler bakımından son sıralarda yer alan Doğu Anadolu Bölgesi sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi bakımından da son sırada yer almaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak en çok göç veren coğrafi bölgedir. Genel olarak refahın bölgesel düzeyde dengesiz dağılımının bir sonucu olan göç olgusu, aynı zamanda refahın dengesiz dağılımını da beslemektedir. Sonuç olarak Doğu Anadolu Bölgesinden dışa göçü durdurarak Bölge içinde seçilecek gelişme merkezlerine yönlendirecek politikaların uygulanması gerekmektedir.

Kars ilinin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi ilçeler itibariyle değerlendirildiğinde ise; Merkez ilçenin, Türkiye genelinde incelenen 872 ilçe içerisinde 189. sırada, il içerisinde ise birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Digor ilçesi ise il içerisinde son sırada yer alırken, Türkiye genelinde 839. sırada bulunmaktadır.

Kars iline bağlı ilçelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi, il ve ülke sıralamasındaki yerleri Tablo 63’de verilmiştir.

TABLO 63: İLÇELER İTİBARIYLA SOSYO-EKONOMİK GELİŞMİŞLİK SIRALAMASI

İlçe Adı	Endeks		Gelişmişlik Grubu		872 İlçe İçinde Gelişmişlik Sıralaması		İl İçinde Gelişmişlik Sıralaması	
	1996*	2003	1996*	2003	1996*	2003	1996*	2003
Merkez	0,519201	0,48958	3	3	168	189	1	1
Sarıkamış	-0,439198	-0,49395	4	4	530	595	2	2
Kağızman	-0,784649	-0,71810	5	5	737	716	3	3
Akyaka	-0,866677	-0,84890	6	6	771	766	5	4
Selim	-0,901377	-0,95361	6	6	783	791	6	5
Susuz	-0,962919	-1,00333	6	6	797	799	7	6
Arpaçay	-0,865039	-1,07705	6	6	769	807	4	7
Digor	-1,098802	-1,30191	6	6	826	839	8	8

Not(*) : 858 ilçe

Kaynak: İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2003), DPT.

2003 yılı Merkez ilçeye ait sosyo-ekonomik gelişmişlik endeks değeri, Kars ili genel endeks değerinden (-0,81944) daha iyi bir değere sahiptir. İlçelerden Merkez ilçe, Sarıkamış ve Kağızman ilçeleri il ortalama endeks değerinin üzerinde, diğer ilçeler ise altında bir değere sahiptir. Sosyo-ekonomik gelişmişlik endeks değeri merkez ilçe hariç, diğer tüm ilçelerde negatiftir. 1996 yılında yapılan çalışmaya göre 858 ilçe içinde Merkez ilçe 168. sırada, Sarıkamış 530. sırada, Kağızman 737. sırada, Akyaka 771. sırada, Selim 783. sırada, Susuz 797.sırada, Arpaçay 769. sırada ve Digor 826. sırada yer almaktadır. 2003 yılındaki çalışmaya göre ise merkez ilçe 189. sırada, Sarıkamış 595. sırada, Kağızman 716. sırada,

Akyaka 766. sırada, Selim 791. sırada, Susuz 791. sırada, Arpaçay 807. sırada ve Digor 839. sırada bulunmaktadır. 1996-2003 döneminde Kağızman ve Akyaka ilçeleri üst sıralara çıkarken diğer ilçelerin sıralamadaki yerleri daha aşağıya kaymıştır. Başka bir ifadeyle, 1996-2003 döneminde Kars'a bağlı ilçeler, iki ilçe dışında sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından diğer il ve ilçelere göre daha kötü bir gelişim göstermiştir.

4.11.3. İnsani Gelişmişlik

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yapılan İnsani Gelişme Endeksi (İGE); üç göstereye dayanan birleşik bir endekstir. Doğumda yaşam beklentisi ile ölçülen **yaşam süresi**, erişkin okur-yazarlık oranı ve birleşik ilk, orta ve yüksek okul kayıt oranları kombinasyonu ile ölçülen **eğitim düzeyi** ve kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla ile ölçülen **yaşam standartları**.

Birleşmiş Milletler'in uluslararası sıralamalarda kullandığı İGE göstergesi, bir süredir Türkiye'deki iller arasındaki gelişmişlik sıralamasını göstermek için de kullanılmaktadır. UNDP tarafından yapılan çalışmada Türkiye'nin 1997 yılı İGE değeri 0,720 olarak tespit edilmiştir. Gelişmişlik endeksi, bölgeler bazında değerlendirildiğinde; en yüksek değere Marmara Bölgesi'nin (0,801) sahip olduğu görülürken, bunu 0,757 İGE değeri ile Ege ve 0,736 ile de İç Anadolu Bölgesi'nin takip ettiği görülür. Bu üç bölgemizin İGE değeri, Türkiye ortalamasının üzerindedir. Kars ilinin de içinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi İGE değeri 0,612 olup, yedi coğrafi bölge içinde son sırada yer almaktadır. Akdeniz Bölgesi (0,713) Türkiye ortalamasına yakın bir değer alırken, Karadeniz Bölgesi (0,694), Güneydoğu Anadolu Bölgesi (0,612) ve Doğu Anadolu Bölgesi (0,612) İGE değeri Türkiye ortalamasının altındadır.

Türkiye'ye yönelik olarak yapılan İnsani Gelişme Endeksi çalışmasının sonuçlarına göre Coğrafi Bölgelerin İGE değerleri Tablo 64'de verilmiştir:

TABLO 64: BÖLGELERE GÖRE İNSANİ GELİŞME ENDEKSİ

Bölge	1975	1997	Değişim (Puan)
Marmara	0,627	0,801	0,174
Ege	0,573	0,757	0,184
İç Anadolu	0,549	0,736	0,187
Akdeniz	0,528	0,713	0,185
Karadeniz	0,504	0,694	0,190
Güneydoğu Anadolu	0,447	0,612	0,165
Doğu Anadolu	0,446	0,612	0,166
Türkiye	0,530	0,720	0,190

KAYNAK: İnsani Gelişme Raporu, UNDP, 2001.

1975 yılı verilerine göre 0,530 İGE değeri ile Türkiye orta insani gelişme sınırını (0,500) çok az aşmış iken 1997 yılında 0,720 İGE değeriyle yüksek gelişme kategorisi sınırına (0,800) yaklaşmıştır. 1975 yılında Doğu Anadolu Bölgesi 0,446 İGE değeriyle düşük insani gelişme grubunda yer alırken, Bölgede bulunan 11 il düşük insani gelişme değerlerine sahiptir. 1997 yılında ise gerek Doğu Anadolu Bölgesi gerekse bölgede yer alan 14 ilin tamamı orta insani gelişme değerlerine ulaşmıştır. 1997 İnsani Gelişme Endeksi, iller bazında değerlendirildiğinde; Yüksek insani gelişme grubu içerisinde başta Kocaeli olmak üzere Yalova, İstanbul, Bursa ve İzmir'in geldiği görülmektedir. Orta insani gelişme grubu içerisinde ise 73 il bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan 14 ilin tamamı orta insani gelişme grubunda yer almaktadır. İnsani gelişme endeksi açısından, düşük insani gelişme grubu içerisinde ise yalnızca Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan Şırnak ili bulunmaktadır.

Bölge illerinden 0,685 endeks değeri ile en yüksek İGE değeri Malatya ili, en düşük İGE değeri 0,525 endeks değeriyle Ağrı iline aittir. İGE Türkiye sıralamasında Malatya 46. sırada yer alırken Ağrı 79. sıradadır. Kars ili ise 0,594 endeks değeriyle Türkiye İGE sıralamasında 69. sıradadır.

UNDP tarafından yapılan çalışmada, zaman içerisinde Türkiye'ye ait İGE değerinde olumlu gelişmeler sağlanmıştır. 1975 yılında hiçbir il yüksek insani gelişme kategorisi içinde bulunmazken, 67 ilden 29'u düşük insani gelişme kategorisindeydi. 1997'de ise 80 ilden beşi yüksek insani gelişme kategorisinde yer alırken, yalnız bir il (Şırnak), düşük insani gelişme kategorisi içinde yer almaktadır.

1975-1997 döneminde bölge illerinin hepsinin İGE değerinde artışlar (iyileşmeler) olmuş, 1975 yılında araştırma kapsamındaki illerin hepsi düşük insani gelişme kategorisindeyken

1997 yılında orta insani gelişme kategorisine geçmiştir. Buna rağmen, bütün illerin Türkiye içindeki sıralaması olumsuz olarak etkilenmiştir. Kars ilinin insani gelişme endeksi 0,154 puan artmasına rağmen sıralamada 56. sıradan 69. sıraya düşmüştür.

Bölge illerinin İGE endeks değerleri, sıralamadaki yerlerindeki değişme Tablo 65'de verilmiştir.

TABLO 65: DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İLLERİ İNSANI GELİŞME ENDEKSİNİN GELİŞİMİ

İller	1975			1997			Değişim Puan
	İGE Değeri	Türkiye Sıralaması	Bölge Sıralaması	İGE Değeri	Türkiye Sıralaması	Bölge Sıralaması	
Malatya	0,497	39	1	0,685	46	1	0,188
Elazığ	0,489	44	2	0,674	51	2	0,185
Erzincan	0,471	47	3	0,641	59	3	0,170
Erzurum	0,455	54	4	0,633	62	4	0,178
Ardahan	-	-	-	0,629	64	5	-
Tunceli	0,453	55	5	0,621	66	6	0,168
İğdir	-	-	-	0,598	68	7	-
Kars	0,440	56	6	0,594	69	8	0,154
Van	0,383	65	10	0,571	74	9	0,188
Bingöl	0,392	63	9	0,554	75	10	0,162
Bitlis	0,374	66	11	0,541	76	11	0,167
Muş	0,410	60	7	0,534	77	12	0,124
Hakkari	0,343	67	12	0,526	78	13	0,183
Ağrı	0,392	64	8	0,525	79	14	0,133

KAYNAK: İnsani Gelişme Raporu, UNDP, 2001.

UNDP tarafından hazırlanan çalışmada; insani gelişmenin dağılımındaki eşitsizliği ölçmek için üç ayrı endeks oluşturulmuştur. Toplumsal Cinsiyete Göre Gelişme Endeksi (TCGE), Toplumsal Cinsiyet Güçlenme Ölçüsü (TCGÖ) ve İnsani Yoksulluk Endeksi (İYE). TCGE; kadın ve erkeklere göre ayrıştırılmış yaşam beklentisi, eğitim düzeyi ve gelir değişkenleriyle ölçülmektedir. İGE aynı değişkenlerle, ancak cinsiyet farklılığı dikkate alınmadan ölçülmektedir. Türkiye'de tüm illerde kadın-erkek farkını dikkate alarak ölçülen TGCE değerleri İGE değerlerinden düşüktür. TCGÖ; ekonomik ve sosyal katılım ile karar alma mekanizmalarında toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ölçmektedir. Zamana göre homojen olmayan, uluslar arası karşılaştırmaya olanak vermeyen bu endeks yapılabirlikten çok fırsatlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. İYE ise yoksulluğu gösteren bir endekstir. Yoksulluğu ölçmek için kullanılan değişkenler; Yaşam Süresi (40 yaşına ulaşamayan nüfus yüzdesi), Bilgi (Erişkin okuryazarlık oranı) ve gelirdir. Gelir; daha çok refaha ilişkin göstergelere dayanmaktadır (temiz su kaynağına ulaşamayan nüfus yüzdesi, sağlık hizmetlerine ulaşamayan nüfus yüzdesi, orta yada ileri derecede yetersiz beslenen çocukların yüzdesi).

İGE ve İYE değerleri çok farklı değerler alabilmektedir. Bu açıdan iller arasında gelişmişlik ve eşitsizliği görmek için hem cinsiyete göre İGE değerlerini hem de İYE değerlerini karşılaştırmak anlamlı olmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan illerin İGE, Cinsiyete Göre İGE ve İYE endeks değerleriyle Türkiye sıralaması Tablo 66'da verilmiştir.

TABLO 66: DOĞU ANADOLU BÖLGESİ İNSANİ GELİŞME GÖSTERGELERİ (1997)

İl Adı	İGE			Cinsiyete Göre İGE			İYE		
	Endeks Değeri	Türkiye Sıralaması	Bölge Sıralaması	Endeks Değeri	Türkiye Sıralaması	Bölge Sıralaması	Endeks Değeri	Türkiye Sıralaması	Bölge Sıralaması
Ağrı	0,525	79	14	0,505	78	13	29	71	12
Ardahan	0,629	64	5	0,624	62	5	16	49	2
Bingöl	0,554	75	10	0,542	75	10	26	67	9
Bitlis	0,541	76	11	0,526	76	12	27	68	10
Elazığ	0,674	51	2	0,662	46	2	19	60	5
Erzincan	0,641	59	3	0,638	61	4	17	54	3
Erzurum	0,633	62	4	0,624	60	3	18	59	4
Hakkari	0,526	78	13	0,500	79	14	31	77	14
İğdır	0,598	68	7	0,593	69	8	20	62	6
Kars	0,594	69	8	0,586	68	7	20	64	7
Malatya	0,685	46	1	0,678	42	1	15	44	1
Muş	0,534	77	12	0,514	77	11	28	70	11
Tunceli	0,621	66	6	0,616	66	6	20	63	8
Van	0,571	74	9	0,551	73	9	29	73	13

KAYNAK: İnsani Gelişme Raporu, UNDP, 2001.

Tablodan da görüleceği gibi, Doğu Anadolu Bölgesi'ni oluşturan illerin İnsani Gelişmişlik Endeks değeri 0,525-0,685, Cinsiyete göre İGE endeks değeri 0,500-0,678, İnsani Yoksulluk Endeks değeri 15-31 arasında değişmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi İGE endeks değeri 0,612 olup, bölge illerinden Erzurum, Ardahan, Elazığ, Erzincan, Malatya ve Tunceli Bölge ortalamasından daha yüksek İGE endeks değerine sahiptir. Geriye kalan sekiz il ise bölge İGE değerinden daha düşük değerlere sahiptir. Bölgede yer alan illerin tamamı Türkiye ortalama İGE endeks değerinin (0,720) altında kalmaktadır. Cinsiyete göre İGE sıralamasında Kars ülke içinde 68. bölge içinde ise 7. sırada yer almaktadır. İnsani Yoksulluk Endeksi (İYE) açısından ise Kars'ın Türkiye sıralamasında 64. sırada Bölge içinde 7. sırada olduğu görülmektedir.

Daha önce de açıklandığı üzere, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yapılan İnsani Gelişme Endeksi, üç göstergeye (yaşam beklentisi, eğitim ve yaşam

standartları) dayanan birleşik bir endekstir. Kars ilinin insani gelişme endeksi, endeksi oluşturan üç gösterge açısından incelendiğinde; yaşam beklentisi endeksi 0,60, GSYİH endeksi (yaşam standartları endeksi) 0,52, eğitim endeksi 0,66'dır.

Sonuç olarak; Gelişmişlik düzeyinin ölçülmesinde bir gösterge olan sosyo ekonomik gelişmişlik sıralamasında, coğrafi bölgeler arasında son sırada yer alan Doğu Anadolu Bölgesi'nin 14 ilinden biri olan Kars, bu gösterge bakımından 67. sırada bulunurken, bölge içinde altıncı sıradadır. İlin gelişmişlik açısından bu konumu, bir diğer gösterge olan İnsani Gelişme Endeksiyle de uyum göstermektedir. Nitekim İGE değerinde Kars, Türkiye genelinde 69, bölge illeri arasında ise sekizinci sırada bulunmaktadır. Kars, bu iki endeks değeriyle orta düzeyde gelişmiş bir il konumundadır. Nitekim, sosyo ekonomik gelişmişlik açısından beş gelişmişlik grubu arasından Kars, beşinci derecede gelişmiş iller grubu içerisinde yer alırken, İGE açısından ise üç gelişme grubu (yüksek, orta ve düşük insani gelişme grubu) içinde orta insani gelişme grubu illeri arasında yer almaktadır.

Gelişmişlik düzeyinin belirlenmesi açısından bir diğer gösterge olan kişi başına düşen GSYİH göstergesi açısından da Kars, diğer göstergelere paralel bir durum göstermektedir. 2001 yılı itibariyle, ilde kişi başına düşen GSYİH 886 \$ olup, ülke içinde 71. bölge içinde 6. sıradadır. 2001 yılında ülke GSYİH'sının %17'si Kars'ta yaratılmış olup, 344 trilyon TL'lik GSYİH ile Türkiye genelinde 69. sırada bulunmaktadır.

5.YÖRENİN EKONOMİK GELİŞME YÖNÜNDEN ANALİZİ

Bir şehrin yatırımcılar için çekim merkezi olması ülke ve bölgenin gelişmişliği yanında, kendi özel konum ve koşullarına da bağlıdır. Şehirlerin bünyesinde zaman içerisinde meydana gelen değişmelerin bir kısmı kendiliğinden oluşan etkilerle, bir kısmı da yönlendirici etkilerle ortaya çıkmaktadır.

Bazı şehirler kamunun özel desteğine rağmen yeterli bir gelişme performansı gösteremezken, bazı şehirler de kendi iç dinamikleri ile bu gelişme başarısını gösterebilmektedir. Gelişme dinamiğini oluşturan bu unsurlar genel olarak **doğal altyapı, maddi altyapı, kurumsal altyapı ve beşeri altyapıdan** oluşmaktadır. Söz konusu altyapılar birbirlerini tamamlayarak geliştiği ölçüde sosyo-ekonomik düzeyi artan bir şehirden söz edilebilir. Bunu başaramayan şehirler Türkiye’de de olduğu gibi ekonomik gerileme içerisine düşmektedirler.

Söz konusu sosyo-ekonomik gelişmenin büyüklük, yoğunluk ve nitelikleri bir yandan şehrin sahip olduğu nüfus, altyapı ve üstyapı donatımlarına, diğer yandan da bunlar arasındaki bileşim, etkileşim ağı, firmalar arası ileri ve geri bağlantılar ile yerleşim yeri faktörlerine bağlı bulunmaktadır. Dolayısıyla, devlet yatırımlarının dışsal etkileri, belediyelerin kent planlaması, meslek kuruluşlarının uyarıcı ve yönlendirici faaliyetleri bir bütün olarak şehirlerin sosyo-ekonomik düzeyini şekillendirmektedir.

Bir şehrin kurulduğu yerin su kaynakları, deniz, arazi yapısı, orman, maden kaynakları, iklim gibi doğal unsurları doğal altyapıyı; bünyesinde bulundurduğu sosyal sabit sermayeyi ifade eden enerji, yol, ulaşım, haberleşme alanlarındaki yatırımlar, donatımlar ve araçlar, kamusal yönetim, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetler alanındaki bina ve donatımlar maddi altyapıyı; merkezi ve yerel kamu yönetimlerinin, güvenlikle ilgili hizmetlerin, sendika, dernek ve gönüllü kuruluşların her türlü iktisadi faaliyete ilişkin örgütlenme biçimleri ile toplumsal davranışları belirleyen her türlü düzenlemeleri kurumsal altyapıyı; işgücünün eğitim düzeyi ile birlikte şehirdeki eğitim, araştırma, kültür ve spor kurumlarının miktar ve kalitesi ise beşeri altyapıyı oluşturmaktadır.

Bir şehrin cazibe merkezi olmasının temel unsurları aşağıdaki gibi sıralanabilir.

1. *Gelişme mutlaka teknolojik ve örgütsel alanda yeniliklerle birlikte yürütülmelidir.*
2. *Ulaşımı ve yerleşimi kolaylaştırıcı kamusal faaliyetlere süreklilik kazandırılmalıdır.*
3. *Su ve kanalizasyon dahil, sağlığı koruma hizmetlerinin gecikmesiz artırılması gerekmektedir.*
4. *İş hayatı, eğitim ve sosyal yaşamla ilgili gereksinimlerin kaliteli bir şekilde sunulması gerekmektedir. Bu olanaklar kaliteli işgücünü ve dış sermayeyi çekmede önemli unsurlardır.*
5. *Şehrin bitişik kent veya yerleşim alanlarıyla, ülkenin diğer bölgeleriyle ve yabancı ülkelerle mal ve hizmet alışverişlerini çoğaltıcı çabalara özel bir önem verilmelidir. Bir şehrin dış ilişkilerinin artması kendi içindeki sanayiye ve yan sanayileri uyarıcı ve dolayısıyla gelir akımlarını çoğaltıcı bir etkiye sahip bulunmaktadır.*
6. *Güvenlik altyapısını geliştirici çabalara özel bir önem verilmelidir.*
7. *Ulusal ve uluslararası ekonomik sistemde ortaya çıkan değişmelerin izlenmesi gerekmektedir. Bu izleme şehir ekonomisinde yönlendirici etkisi olabilecek kurum ve kuruluşlar aracılığı ile gerçekleştirilebilecektir.*

Yöre ekonomilerine en büyük katma değeri sağlayabilecek olan sektör sanayi sektörü olduğu için, yörelerin gelişme dinamiğinde sanayileşme çok özel bir yer almaktadır. Doğal kaynak potansiyeline dayalı sanayi yatırımları dışındaki sermaye yatırımları kuruluş yeri olarak yukarıda bahsedilen altyapı unsurlarının tatmin edici olduğu yöreleri tercih etmektedirler. Genellikle de ticaret ve hizmet sektörlerinin gelişimi sanayiden gelen katma değerlerle sağlanmaktadır.

Sonuç olarak; doğal, maddi, kurumsal ve beşeri altyapı bakımından yeterli, ileri-geri bağlantıları olan ve yeni kurulacak tesislere bu anlamda olanak hazırlayan kuruluşların bulunduğu şehirler gelişme potansiyeli taşımaktadır.

5.1. Mevcut Durum

Kars ili, yatırım ortamı açısından değerlendirilirken, daha önceki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olan coğrafi ve demografik yapıdan, tarım ve sanayiye, altyapıdan gelir

seviyesine kadar, yatırımları doğrudan ve dolaylı olarak etkileyen bütün faktörler olumlu ve/veya olumsuz yönleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

- Kars ili coğrafi konum itibariyle Doğu Anadolu Bölgesinin doğusunda yer alan bir şehirdir. Karayolu, havayolu ulaşımı ve demiryolu bağlantısı bulunan, Kars'ta denizyolu ulaşımı en yakın Hopa/Artvin Limanından sağlanmaktadır.
- İl önemli merkezlerden Ankara'ya 1.077 km, İstanbul'a 1.425 km ve İzmir'e 1.657 km mesafe uzaklıktadır. Kars Anadolu'yu Kafkasya'ya oradan da Asya ülkelerine bağlayan karayolunun kavşak noktasındadır. Hopa Limanından İran'a giden yol Kars ilinden geçmektedir.
- İldeki karayolu ağı 722 km olup, bunun 523 km'si devlet yolu, 199 km'si il yoludur. Ayrıca ilde 2.458 km köy yolu bulunmaktadır. Devlet yolunun 498 km'si, il yollarının 144 km'si ve köy yollarının 257 km'si asfalt kaplamadır.
- İlde haberleşme açısından sorun bulunmamaktadır. İlin bütün yerleşim yerleri tam otomatik telefon görüşmesine açıktır. 2002 itibariyle telefon abone sayısı 50.594'tür.
- İlde ihtiyaç duyulan elektrik enerjisi ulusal enerji ağından sağlanmaktadır.
- İl genelinde 2003 yılı itibariyle 180.596 Mwh elektrik enerjisi tüketilmiş olup, kişi başına elektrik tüketimi 582 kwh/kişi'dir. İl kişi başına elektrik tüketimi açısından ülke ortalamalarının oldukça altında kalmıştır.
- Yaklaşık %30'u dağlarla kaplı olan il topraklarının, %51'ini platolar ve %19'unu ovalar oluşturmaktadır. Orman ve fundalıklar il alanının %3,3'ünü kaplamaktadır.
- Kars ilinde yüksek yayla iklimi özellikleri gösteren karasal iklim egemendir. İlde kışlar oldukça soğuk ve sert kısa süren yaz mevsimi ılıman hatta serin geçer. İl toprakları yüksek sıradağlarla çevrili olduğundan denizlerin ılımanlaştırıcı etkisinden yararlanamamaktadır. Yüksekliğin fazla olması ve Sibiryası basınç merkezinin etki alanı içinde yer aldığından Kars, ülkenin en soğuk yöresidir.
- 2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre; Kars ili nüfusu 325.016 kişi olup, nüfusun %43,7'si şehirlerde, %56,3'ü kırsal kesimde yaşamaktadır. İlde şehirleşme oranı Doğu Anadolu Bölgesi (%53,05) ile, Türkiye (%64,9) genelinin oldukça altındadır.
- 1990-2000 döneminde Kars ili nüfus artış hızı şehirlerde %8,63, köylerde %20,92 ve genelde %9,05 olmuştur. Türkiye geneli nüfus artış hızı ise %18,28'dir.
- İlde kilometrekare başına 32 kişi düşmekte olup, nüfus yoğunluğu 42 kişi/km² olan Doğu Anadolu Bölgesi ve 88 kişi/km² olan Türkiye ortalamasının altındadır.

- Şehirlerde yaşayan nüfus Merkez ilçe, Sarıkamış ve Kağızman'da yoğunlaşmış olup, bu 3 ilçe şehir nüfusunun %87'sini oluşturmaktadır. Yine aynı bu 3 ilçedeki köy nüfusu, toplam köy nüfusunun %53'ü civarındadır.
- Kars'ta ilde çalışabilir yaştaki nüfus (12 yaş ve üzeri) 231.694 kişidir. Çalışabilir yaştaki nüfusun %65'i işgücüne katılmaktadır. İşgücüne katılan 150.774 kişiden 141.650'si istihdamda olup, 9.124'ü işsizdir. İstihdamdaki nüfusun %68,1'i tarım sektöründe, %26,8'i hizmetler, %2,8'i inşaat, %2,2'si de sanayi sektöründe istihdam edilmektedir. İstihdamdaki nüfus içinde tarım sektöründe istihdam edilenlerin oranı Türkiye geneli için %48,4, Doğu Anadolu Bölgesi'nde %66,4'tür.
- Kars ilinde 2001 yılı itibariyle tarımsal hasılanın il hasılası içindeki payı %28,7 seviyesindedir.
- Kars ilinde okuma-yazma oranı yıllar itibariyle artış göstererek 2000 yılı itibariyle kadınlarda %72,70'e, erkeklerde %92,38'e ve toplamda da %82,94'e ulaşmıştır. Kars ili okuma-yazma oranı Doğu Anadolu Bölgesinin 5,23 puan üzerinde, ülke okuma yazma oranınının 4,36 puan altındadır.
- Kars ilinde okullaşma oranları, ilköğretimde hem bölge hem de Türkiye ortalamasının üzerinde, ortaöğretimde bölgenin üzerinde, ülke ortalamasının altında yer almaktadır. Öğretmen başına düşen öğrenci sayıları bakımından ise Kars, bütün öğretim kademelerinde Türkiye ve bölge ortalamalarına göre daha kötü durumdadır. İlde yüksek öğretim alanında, Kafkas Üniversitesine bağlı 3 enstitü, 6 fakülte ve 7 adet Meslek Yüksek Okulu eğitim hizmeti vermektedir.
- İlde verilen sağlık hizmetlerinin yeterli olmadığı görülmektedir. 2003 yılı itibariyle on bin kişiye düşen yatak sayısı, uzman hekim, pratisyen hekim, diş hekimi, eczacı, sağlık memuru ve hemşire başına düşen nüfus bakımından Kars, bölge ve ülke ortalamalarından daha kötü durumdadır.
- İlde tarım alanı olarak kullanılan arazi miktarı 359.309 hektar olup, il topraklarının yaklaşık olarak %35,5'ini oluşturmaktadır. İl tarım arazisinin tamamına yakını tarla alanı olarak kullanılmakta ve ağırlıklı olarak tahıl tarımı yapılmaktadır. İlde ortalama işletme büyüklüğü 117 dekar olup, Bölge ortalaması olan 68,6 dekarın üzerinde Türkiye ortalaması olan 61 dekarın iki katına yakındır.
- İlde toplam sulanan tarım arazisi 43.268 hektar olup, toplam tarım alanınının %12'sini oluşturmaktadır. İlde sulanabilecek alan yaklaşık olarak 150.000 hektardır. Mevcut sulama potansiyelinin ancak üçte biri değerlendirilmektedir.

- Kars ilinde tarımsal üretime uygun olan, I-IV sınıf arazilerin toplamı 537.940 hektar olup, 180.000 hektarı tarıma uygun olduğu halde çayır-mer'a alanı olarak kullanılmaktadır. Önemli bir bölümünde sulu tarımın yapıldığı, topografik açıdan uygun olan ve ormanlık alanların ve çayır-meranın nispeten az yer kapladığı I. ve II. Sınıf topraklar 157.807 hektar olup, ilin %15,6'sını oluşturmaktadır.
- Büyük bir plato özelliği gösteren il topraklarının deniz seviyesinden yüksekliği 1.768 metredir. Kars'taki ovalar Türkiye'deki yüksek ovaların en güzel örneklerini oluşturmaktadır. İklim özellikleri ve topografik yapı ildeki bitki örtüsünü de şekillendirmiştir. Genel karakteristiği step olan bitki örtüsü tek ve çok yıllık çiçekli bitkilerden oluşur.
- İldeki tarımsal üretim desenini büyük ölçüde doğal koşullar ve arazinin yapısı belirlemektedir. Aras Çukurluğunda yer alan Kağızman ve Digor ilçelerinde rakım oldukça düşük, iklim daha ılımandır. İldeki sebze ve meyve üretimi daha çok bu bölgede yapılmaktadır. Merkez, Sarıkamış, Selim ve Susuz ilçelerinin bulunduğu Kars Platosu yüksek rakımlı olup, bu ilçelerde sert karasal iklim hakimdir. Arapaçay ve Akyaka ilçelerinin yer aldığı Arpaçay havzası geniş düzlüklerle kaplıdır. Soğuk ve sert karasal iklim özelliklerinin hakim olduğu ilde ağırlıklı olarak kuru tarım yapılmaktadır.
- İlde bitkisel üretim içinde (değer olarak), ilk sırada tarla ürünleri, ikinci sırada meyve ürünleri ve üçüncü sırada sebze ürünleri yer almaktadır.
- Tarımsal sanayinin en önemli girdilerinden buğday ve şekerpancarı ürünleri ilin toplam bitkisel üretimi içerisinde ağırlıklı olmak üzere, patates ve arpa gibi ürünler de belli bir pay almaktadır.
- Kars, Türkiye'nin başlıca hayvancılık bölgesi olan Kuzeydoğu Anadolu'da yer alır. Türkiye hayvan varlığı içinde önemli bir yeri olan Kars'ta nüfusun büyük bölümü geçimini hayvancılıktan sağlamaktadır.
- İlde hayvancılık en önemli geçim kaynaklarından birisi olmakla beraber, il hayvancılığına ilkel yöntemler egemen olup, yerli ırk yaygındır. İldeki genel tarımsal durumun bir parçası olarak aile işletmeciliği karakterinde, yaygın olarak otlığa dayalı ve küçük üniteler biçiminde yapılmaktadır.
- İl hayvan varlığının ülke genelinde önemli bir payı bulunmaktadır. Ancak son yıllarda il hayvan varlığında özellikle küçükbaş (koyun) sayısında önemli azalmaların olduğu dikkati çekmektedir.

- İlde süt verimi; koyun, keçi, inek ve manda da Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ortalamalarının altındadır. İl et verimi ise kesimi yapılan tüm hayvanlarda bölge ortalamalarının üzerinde, koyunda ülke ortalamasının üzerinde keçi ve sığırdaki ülke ortalamasından düşüktür.
- Kars hayvancılığın diğer kollarında olduğu gibi arıcılık konusunda da uygun koşullara sahiptir. Göçer arıcılığın önemli merkezlerinden olan Kars ilinde 46.500 arı kovana mevcuttur.
- İl GSYİH'sı içinde tarım sektörünün payı incelendiğinde, cari fiyatlara göre, 1987 yılı itibariyle %50,8 olan tarımın payının yıllar itibariyle azalarak 2001 yılında %28,7'ye düştüğü görülmektedir. 2001 yılı itibariyle Kars tarımsal hasılasının Doğu Anadolu Bölgesi tarımsal hasılası içindeki payı %5,43, Türkiye tarımsal hasılası içindeki payı ise %0,46 olarak gerçekleşmiştir.
- İl tarımsal hasıla içinde ormancılık hasılasının payı %1,7 ve balıkçılık hasılasının ise %0,2 gibi çok düşük seviyelerdedir.
- Kars, başta kaya tuzu yatakları olmak üzere altın, asbest, perlit, manganez, manyezit, ve kireçtaşı gibi çeşitli yer altı kaynaklarına sahip bir ilimizdir. Ancak madencilik potansiyeli yeterince değerlendirilmemiştir. 2001 yılı itibariyle, Kars ili madencilik hasılası il sanayi hasılasının %0,8'i gibi çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır.
- Kars'ta doğal kaynaklara dayalı bir sanayi gelişmiş olup, il sanayiinde 25 sanayi işletmesinde 1.195 kişi istihdam edilmektedir. KOS İşletmelerinin sayısı 358 işletmede 992 kişi istihdam edilmektedir.
- İl sanayisine damgasını vuran ve büyük oranda istihdamı sağlayan en önemli tesisler; kamuya ait Sarıkamış Ayakkabı Fabrikası (205 kişi), Kars Şeker Fabrikası (462 kişi), özel sektöre ait Çimento Fabrikası (126 kişi)'dir. Bu 3 firmanın yarattığı istihdam toplam il sanayi istihdamının %66'sını oluşturmaktadır.
- İldeki işletmelerin sektörel dağılımında ilk sırada 7'şer firma ile Gıda, İçki ve Tütün Sanayi ile Taş ve Toprağa Dayalı Sanayi, ikinci sırada 4 firma ile Ağaç Ürünleri Sanayi, üçüncü sırada 2'şer firma ile Lastik-Plastik, Metal Eşya, son sırada ise 1 firma ile Kimya Sanayi yer almaktadır.
- İl sanayinin sağlıklı ve çevreye zarar vermeksizin gelişmesi açısından, Merkez ilçede faaliyete geçmiş kısmen faal (21 firma) olan Organize Sanayi Bölgesi(OSB) bulunmaktadır. Bunun yanı sıra müteşebbis teşekkül heyeti oluşturulmuş bulunan Besi Organize Sanayi Bölgesi için merkez ilçede yer belirleme çalışmaları devam etmektedir.

- İlde, Merkez, Sarıkamış, Kağızman ve Selim ilçelerinde 1'er tane olmak üzere 4 adet KSS (Küçük Sanayi Sitesi) oluşumu mevcuttur. Bu KSS'lerinden merkez ilçe ve Sarıkamış KSS'leri kısmen faaliyete geçmiştir. Selim ve Kağızman ilçelerinde programa alınmış olan KSS'ler ise yer seçimini takiben inşa edilecektir.
- 2001 yılı itibariyle Kars ili sanayi hasılasının (cari fiyatlarla) il GSYİH'sı içindeki payı %4,8'dir. İl sanayi hasılasının 2001 yılı Kars ili sanayi hasılasının Bölge sanayi hasılası içindeki payı %1,71 ve Türkiye sanayi hasılası içindeki payı ise %0,04'tür.
- Kars, il geneline yayılmış olan tarihi, kültürel ve doğal zenginlikleri ile önemli bir turizm merkezi olmaya adaydır. İlde potansiyel arz eden turizm etkinlikleri; kış turizmi, kültür turizmi, doğa-sağlık turizmi ve dağcılık-av turizmi şeklinde sınıflandırılabilir.
- Kars ilinde 3 kamu, 4 özel ve 1 yabancı sermayeli olmak üzere 8 ayrı bankanın 18 şubesi faaliyet göstermektedir. Tamamı ticaret bankası olan şubelerden 11'i kamu, 6'sı özel 1'i de yabancı sermayeli bankalara aittir.
- 2003 yılı itibariyle, Kars ilinde kişi başına düşen banka mevduatı 286 \$ iken, kişi başına düşen banka kredisi 111 \$ ve kredi/mevduat oranı %39'dur. Kars ili kişi başına düşen banka mevduatı ve kredi miktarı Doğu Anadolu Bölgesinin üzerinde, Türkiye ortalamasının ise altındadır. Kars kredi/mevduat oranı açısından Bölge illerine göre üst sıralarda yer alırken, Bölge ortalamasının üzerinde, Türkiye ortalamasına yakın değerlere sahiptir.
- Yatırımların özendirilmesinde uygulanabilecek Devlet Yardımları açısından Kars ili Kalkınmada Öncelikli İller kapsamında değerlendirilmektedir. İldeki yatırımların teşvik belgesi kapsamına alınabilmesi için yapılacak yatırımların sabit yatırım tutarının asgari 200 milyar TL olması gerekmektedir. Finansal kiralama şirketleri aracılığıyla yapılacak yatırımlarda, finansal kiralama şirketleri için aranacak asgari sabit yatırım tutarı bu miktarların % 25'i kadardır.
- İlin teşvik sisteminden yararlanma düzeyi düşük seviyededir. Kars iline yönelik olarak genel teşvik sistemi kapsamında 1990-2004(Ağustos) döneminde 198 adet teşvik belgesi düzenlenmiş olup, bu belgeler kapsamındaki projelerin toplam yatırım tutarı 47,7 trilyon TL ve istihdam kapasitesi 6.960 kişidir.
- Kars iline düzenlenmiş teşvik belgeleri Doğu Anadolu Bölgesi'nin belge sayısı olarak %9'unu, yatırım tutarı olarak %1,8'ini oluştururken, Türkiye toplamının belge sayısı olarak %0,4'ünü ve yatırım tutarı olarak %0,05'ini oluşturmuştur.

- KOBİ teşvik uygulamasına göre, 1997-2004 (Ekim) döneminde Kars iline toplam 57 adet teşvik belgesi düzenlenmiş olup, bu belgeler kapsamındaki projelerin toplam sabit yatırım tutarı 2,1 trilyon TL ve istihdam kapasitesi 313 kişidir.
- KOBİ kapsamında Kars iline düzenlenmiş teşvik belgeleri Doğu Anadolu Bölgesi'nin belge sayısı olarak %6,7'sini, sabit yatırım tutarı olarak %4,9'unu oluştururken, Türkiye toplamının belge sayısı olarak %0,8'ini ve sabit yatırım tutarı olarak %0,05'ini oluşturmuştur.
- Genel teşvik sistemi ve KOBİ teşvik sistemi çerçevesinde Kars'a yönelik uygulamaların yeterli bir ekonomik canlanma ve hareketlilik yaratmadığı görülmektedir. Bunda en büyük etken, Kars ve benzeri kalkınmada öncelikli illerde yatırımların vergisel teşviklerden ziyade parasal teşviklere daha duyarlı olmasıdır. Türk teşvik sistemi ise son durum itibariyle vergisel ağırlıklı teşvik unsurlarını içeren bir yapıdadır.
- Kars ilinin ekonomik ve sosyal sorunlarının sadece teşvik uygulamalarıyla çözülmesi mümkün değildir. İle yönelik teşvik uygulamalarının diğer kamu politikaları ile desteklenmesi ve altyapısının (maddi ve sosyal) iyileştirilerek eksikliklerinin giderilmesi de gerekmektedir.
- Kars ili, yaratmış olduğu sabit fiyatlarla GSYİH ile Doğu Anadolu Bölgesi içinde %4,96 Türkiye ekonomisi içinde %0,17 ağırlığa sahip bir ildir. 2001 yılı itibariyle, ilin GSYİH'sı (cari fiyatlarla) 344.97 trilyon TL olup, büyüklük itibariyle Türkiye genelinde 69. sırada, Doğu Anadolu Bölgesi illeri içinde ise 7. sırada yer almaktadır.
- Kars il GSYİH'sı içinde 2001 yılı itibariyle (cari fiyatlarla) en fazla payı %28,7 ile tarım sektörü alırken, %14,4 pay ile ticaret sektörü ikinci, %13,7 pay ile ulaştırma-haberleşme sektörü üçüncü, %6,6 pay ile inşaat sektörü dördüncü, %4,8 pay ile sanayi sektörü beşinci ve %2,3 pay ile de konut sahipliği sektörü altıncı sırada yer almaktadır.
- GSYİH'nın (1996 yılı) ilçeler itibariyle dağılımına bakıldığında, il hasılasına en büyük katkıyı %51,3'lük bir payla Merkez, %13,0'lık bir pay ile Kağızman, %12,5'lik bir pay ile Sarıkamış, %7,4'lük bir payla Selim ve %5,1'lik bir pay ile Susuz ilçelerinin yaptığı görülmektedir.
- 2001 yılı Kars ili kişi başına düşen gelir düzeyi 886 \$ olup, Türkiye ve Bölge ortalamalarına göre alt sıralarda yer almaktadır. İl, Türkiye genelini içerisinde 71. sırada, Doğu Anadolu Bölgesi illeri içerisinde 6. sırada yer almıştır.

- Kars ili sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından; Türkiye genelini (81 il) içerisinde 67. sırada, Bölge illeri(14 il) içerisinde ise 6. sırada ve gelişmişlik endeksine göre 5. derecede gelişmiş iller grubunda yer almıştır.
- Kars ili, İnsani Gelişme Endeksi açısından 69. sırada ve orta insani gelişme düzeyinde; Toplumsal Cinsiyete Bağlı Gelişme Endeksi açısından 68. sırada ve İnsani Yoksulluk Endeksine göre de 64. sırada ve yine orta insani gelişme düzeyinde yer almaktadır.

5.2. Yatırım Ortamını İyileştirmek İçin Alınacak Önlemler

Yatırımların özendirilmesinde yatırım teşvik tedbirlerinin yanı sıra önemli sayılabilecek diğer teşvik unsurları arasında; Organize Sanayi Bölgesi ve Küçük Sanayi Sitelerinin kurulması, Serbest Bölgenin oluşturulması, kara, hava ve deniz yolu ulaşımının sağlanması, altyapı yatırımlarının yeterli düzeye getirilmesi vb. gibi uygulamalar da yer almaktadır.

Organize Sanayi Bölgesi (OSB); birbiriyle işbirliği halinde üretim yapan orta ve küçük ölçekli işletmelere, planlı bir alanda ve ortak altyapı hizmetlerinden yararlanarak daha kolay ve ucuz üretim yapma olanağı veren bir sistemdir. Bu nedenle, bu bölgeler sınai yatırımların teşvik edilmesinde, planlı sanayi yerleşiminin sağlanmasında, düzenli şehirleşme ve istihdamın geliştirilmesinde etkili bir kalkınma aracı olarak kullanılmaktadır. Başlı başına bir teşvik unsuru olan Organize Sanayi Bölgelerinde yapılan (ve/veya yapılacak) yatırımlara bazı ek teşvikler de sağlanmaktadır.

Altyapı tesislerinin genellikle yüksek yatırım harcamaları gerektirmesi nedeniyle, bu yatırımların bizzat teşebbüs tarafından gerçekleştirilmesi mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla belirli bir bölgede (örneğin Organize Sanayi Bölgesinde) altyapı tesislerinin yeterli derecede mevcut olması önemli bir kuruluş yeri avantajıdır. Ayrıca belirli bir konuda altyapı tesislerinden faydalanabilme düzeyi, buraya yerleştirilecek ölçek büyüklüğünün (özellikle üst kapasite sınırı olarak) belirlenmesinde önemli bir faktör olarak değerlendirmeye dahil edilmelidir.

Kars'ta bir organize sanayi bölgesi kısmen faaliyettedir. Yine daha önce de bahsedildiği gibi faaliyette olan 2 adet ve proje aşamasında da 2 adet olmak üzere 4 tane Küçük Sanayi Sitesi girişimi bulunmaktadır.

Gerek sanayi sektöründe gerekse hizmetler sektöründe yatırımların ivme kazanmasında önemli olan bir diğer unsur ulaşım imkanlarının çeşit ve nitelik bakımından yeterli düzeyde olmasıdır. Ulaşım şebekesinin ve burada kullanılabilen taşıma araçlarının nitelikleri de taşıma maliyetini belirleyen önemli bir faktördür. Ulaştırma teknolojisindeki gelişmelerin bir neticesi olarak gerek taşıma maliyetinin düşürülmesi ve gerekse taşıma süresinin kısaltılması sonucunda, önceleri en önemli kuruluş yeri faktörü olan taşıma maliyetinin nispi önemi azalmaktadır.

Bölgesel gelişme ve kalkınmanın itici gücü olan sanayileşmenin gerçekleşerek sürekli hale getirilebilmesi için, öncelikle yeterli sermaye birikiminin olması ve yeterli sayı ve nitelikte girişimcinin mevcudiyetini gerektirmektedir. Sermayenin yanı sıra sanayileşme için gerekli olan teknoloji transferi, kalifiye eleman, teşebbüs kabiliyeti ve dışsal ekonomiler gibi diğer unsurların sanayileşmeye elverişli yönde değiştirilebilmesi de sermaye birikimine dayanmaktadır. Tasarruf potansiyeli bulunmayan düşük gelir seviyesindeki bölgelerin, sanayileşmeyi canlandıracak sermaye birikimi oluşturamayacağı açıktır. Geri kalmış bölgelere sanayi hamleleri başlatmak üzere dışarıdan sermaye transferi olmadığı sürece, bu bölgelerin geri kalmışlığın kısır döngüsünden kurtulması mümkün değildir.

Sanayi çabalarının başlatılması ve sürekli hale getirilmesi, yeterli sayı ve nitelikte girişimcinin mevcudiyetine bağlıdır. Yatırım için gerekli diğer unsurlar bulunsa bile, bu unsurları bir araya getirecek müteşebbisler olmadığı takdirde gelişme mümkün değildir. Girişimcilik bir kabiliyet olmakla beraber, toplumun refah ve gelişmişliğinin de bir fonksiyonudur. Geri kalmış bölgelerde yeterli sayı ve nitelikte girişimci bulunmayışının bir nedeni de, kabiliyetli müteşebbislerin gelişmeyi olumlu yönde etkileyen diğer faktörlerin mevcut olduğu gelişmiş bölgelere göç etmeleridir.

Kars ili kamu yetkilileri tarafından, gerek yerli ve gerekse il dışından gelecek olan sermaye ve girişimciler için ilin yatırım ortamı olanakları konusunda sürekli çalışmalar yapılmaktadır.

Yatırım Ortamını cazip hale getirmenin önemli araçlarından biri yöreye uygulanan teşvik tedbirleri, diğeri de altyapı eksikliklerini gidermeye dönük kamu yatırımlarıdır.

5.2.1 Teşvik Durumu

Bir ülkede yatırımların özendirilmesinde uygulanan teşviklerden en önemlisi yatırım teşvik tedbirleridir. Devlet bölgeler ve/veya iller arasındaki gelişmişlik farkını gidermek amacıyla illere farklı yatırım teşvikleri uygulamaktadır. Yine, Devlet belirli sektörlerin ülke içinde gelişmesini sağlamak amacıyla, gelişmesini istediği sektörlere (özel önem taşıyan sektörlere) farklı teşvik tedbirlerini uygulamaktadır.

Yatırımların özendirilmesinde uygulanabilecek Devlet Yardımları açısından Kars İli Kalkınmada Öncelikli İller kapsamında değerlendirilmektedir.

09.07.2002 tarih ve 24810 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan 2002/4367 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı⁵ çerçevesinde Hazine Müsteşarlığı'ndan alınan "Teşvik Belgesi" kapsamında gerçekleştirilen yatırımlar için, yatırım veya işletme dönemlerini kapsayan aşağıdaki destek unsurları uygulanmaktadır;

Gümrük vergisi ve Toplu Konut Fonu İstisnası,

Yatırım İndirimi,

Katma Değer Vergisi İstisnası,

Vergi, Resim ve Harç İstisnası,

Kredi Tahsisi.

Yatırımın teşvik belgesi kapsamına alınabilmesi için kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımların, sabit yatırım tutarının asgari 200 milyar TL. normal ve gelişmiş yörelerde 400 milyar TL olması gerekmektedir. Finansal kiralama şirketleri aracılığıyla yapılacak yatırımlarda, finansal kiralama şirketleri için aranacak asgari sabit yatırım tutarı bu miktarların % 25'i kadardır.

⁵ Ayrıntılı Bilgi için Ek 2'ye bakınız.

Ayrıca, 29.01.2004 tarihinde kabul edilen 5084 sayılı kanun ile, yatırımların ve istihdamın teşvik edilmesi amacıyla bazı kanunlarda değişiklik yapılması hakkında kanun çıkarılmıştır. Çıkarılan bu kanun ile, Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığınca 2001 yılı için belirlenen kişi başına gayri safi yurt içi hasıla tutarı 1.500 ABD Doları veya daha az olan illerde vergi ve sigorta primi teşvikleri uygulamak, enerji desteği sağlamak ve yatırımlara bedelsiz arsa ve arazi temin etmek suretiyle yatırımları ve istihdam imkanlarını artırmak amaç edinilmiştir.⁶ Bu teşvik kapsamında Türkiye genelinde 36 il bulunmakta olup, Kars ili 886 dolarlık kişi başına gayri safi yurt içi hasıla düzeyi ile bu kapsamda yer almaktadır.

Kars iline yönelik olarak genel teşvik sistemi kapsamında 1990-2004(Ağustos) döneminde 198 adet teşvik belgesi düzenlenmiş olup, bu belgeler kapsamı projelerin toplam yatırım tutarı 47,7 Trilyon TL ve istihdam kapasitesi 6.960 kişidir. Kars iline yönelik verilen yatırım teşvik belgelerinin sayısı, toplam yatırım tutarı ve istihdam durumu Türkiye ve Doğu Anadolu Bölgesi ile karşılaştırmalı olarak Tablo 67’de verilmiştir.

TABLO 67: KARS İLİNE VERİLEN TEŞVİK BELGELERİNİN BÖLGE VE ÜLKE İLE MUKAYESESİ (MİLYAR TL)

Yıllar	TÜRKİYE			DOĞU ANADOLU BÖLGESİ			KARS		
	Belge Sayısı	Toplam Yatırım Tutarı	İstihdam	Belge Sayısı	Toplam Yatırım Tutarı	İstihdam	Belge Sayısı	Toplam Yatırım Tutarı	İstihdam
1990	3.141	68.446	181.718	697	5.596	20.201	105	285	1.919
1991	1.775	95.727	171.520	188	3.331	9.270	16	85	1.412
1992	1.554	208.376	113.189	41	2.189	2.260	4	322	687
1993	3.051	729.995	198.386	70	7.302	4.177	4	76	140
1994	1.392	459.996	91.184	39	15.310	3.229	4	324	183
1995	4.955	4.844.925	375.893	72	72.943	10.150	2	135	80
1996	5.024	3.311.827	269.578	112	53.391	5.889	2	1.433	176
1997	5.144	5.314.044	335.709	121	83.596	8.697	7	12.051	567
1998	4.291	4.711.339	284.936	178	115.348	11.502	13	6.729	621
1999	2.968	7.273.933	193.282	130	112.025	7.231	16	8.565	560
2000	3.521	9.125.683	186.689	147	202.841	6.200	10	5.275	238
2001	2.155	12.174.424	107.221	109	857.446	3.872	4	1.416	105
2002	3.002	15.841.237	142.816	85	385.557	3.499	4	3.197	80
2003	3.876	26.096.396	181.851	107	408.581	4.992	5	6.275	130
2004*	2.776	14.750.345	115.350	103	294.777	4.703	2	1.561	62
Toplam	48.625	105.006.693	2.949.322	2.199	2.620.233	105.872	198	47.729	6.960

Not (*) :31 ağustos İtibariyle

Kaynak : TC Hazine Müsteşarlığı Teşvik Uygulama Genel Müdürlüğü

⁶ Ayrıntılı Bilgi için Ek 2’ye bakınız.

1990-2004 döneminde Kars'a verilen teşvik belgelerinin sektörel dağılımı incelendiğinde; 98 teşvik belgesiyle ilk sırada tarım sektörünün geldiği görülmektedir. İmalat sanayi 71 teşvik belgesiyle ikinci sırada, hizmetler sektörü 28 teşvik belgesiyle üçüncü sırada, 1 teşvik belgesiyle madencilik sektörü dördüncü sırada yer almaktadır. 14 yıllık dönemde enerji sektörüyle ilgili hiç teşvik belgesi alınmamıştır.

Kars, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye genelinde 1990-2004 dönemi teşvik belgeli yatırımların sektörler itibariyle dağılımı Tablo 68'de verilmiştir.

TABLO 68: 1990-2004 TEŞVİKLERİN SEKTÖREL DAĞILIMI

	SEKTÖR ADI	BELGE ADEDİ	TOPLAM YATIRIM (Milyon TL)	SABİT YATIRIM (Milyon TL)	DÖVİZ TAHSİSİ (1.000 \$)	İSTİHDAM (Kişi)
KARS	Tarım	98	561.785	539.886	243	1.775
	Madencilik	1	414.060	414.060	349	30
	İmalat	71	27.831.637	27.720.278	28.481	3.798
	Hizmetler	28	18.923.185	18.914.773	30.126	1.357
	Enerji	0	0	0	0	0
	Toplam	198	47.730.667	47.588.997	59.199	6.960
DOĞU ANADOLU BÖLGESİ	Tarım	529	83.734.179	83.562.306	34.833	9.855
	Madencilik	76	73.291.041	73.247.497	67.976	3.109
	İmalat	969	1.243.297.210	1.235.595.181	2.069.507	63.936
	Hizmetler	613	1.121.098.410	1.120.962.793	432.222	28.670
	Enerji	12	98.812.878	98.627.924	75.462	302
	Toplam	2.199	2.620.233.718	2.611.995.701	2.680.000	105.872
TÜRKİYE	Tarım	2.503	1.354.337.313	1.350.995.023	1.358.638	75.272
	Madencilik	1.528	1.897.907.746	1.895.947.014	1.659.907	99.175
	İmalat	30.206	55.907.592.743	55.776.237.366	82.157.966	1.869.120
	Hizmetler	13.881	37.749.701.497	37.727.784.374	30.799.721	896.185
	Enerji	507	8.097.155.793	7.773.091.603	7.291.423	9.570
	Toplam	48.625	105.006.695.092	104.524.055.380	123.267.655	2.949.322

Not : 1990-2004 Dönemi toplamlarını kapsar. 2004 Yılı 31 Ağustos İtibariyledir.

KAYNAK: T.C. Hazine Müsteşarlığı, Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü

KOBİ Teşvikleri; 1 ila 250 işçi çalıştıran küçük ve orta ölçekli işletmeleri ve bu kritere uyan yatırımları desteklemek amacıyla konan devlet yardımlarıdır. Bu tür devlet yardımları da istisnalar hariç KOBİ Teşvik Belgesi şartına bağlanmıştır. KOBİ teşvik belgesi kapsamında yapılan ve 950 milyar TL.'yi aşmayan bina inşaat, makine ve teçhizat harcamaları ile hammadde ve işletme malzemesi teminine yönelik yatırım harcamaları devlet desteğinden yararlanabilmektedir.⁷

⁷ Ayrıntılı Bilgi için Ek 2'ye bakınız.

Geçmiş yıllarda Kars ilinde yatırım yapmak üzere, yatırım teşvik ve izin belgesi almış KOBİ yatırım proje sayısının diğer illere göre oldukça düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. 1997-2004 (Ekim Sonu) döneminde Kars iline yönelik olarak toplam 57 teşvik belgesi alınmıştır. Söz konusu dönemde Kars iline verilen teşvik belgesi sayısının Doğu Anadolu Bölgesi içindeki payı %6,73 Türkiye içindeki payı ise %0.80'dir. Durum toplam kredi tutarları açısından değerlendirildiğinde Kars ilinin Doğu Anadolu Bölgesi içindeki payının %5,18, Türkiye içindeki payının ise %0.63 olduğu görülmektedir.

1997-2004 döneminde Kars iline yönelik olarak düzenlenmiş KOBİ yatırım teşvik belgelerinin sayısı, toplam kredi tutarı, sabit yatırım tutarı ve istihdam durumu Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye ile karşılaştırmalı olarak Tablo 69'da verilmiştir.

TABLO 69: TEŞVİK BELGELİ KOBİ YATIRIMLARI

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004*	Toplam
Belge Sayısı									
Kars(1)	9	11	15	14	2	1	1	4	57
Doğu Ana (2)	153	146	259	157	34	26	24	48	847
Türkiye(3)	1.550	1.171	1.695	1.229	244	382	458	363	7.092
% (1/2)	5,88	7,53	5,79	8,92	5,88	3,85	4,17	8,33	6,73
% (1/3)	0,58	0,94	0,88	1,14	0,82	0,26	0,22	1,10	0,80
Top. Kredi									
Kars(1)	114.320	150.305	456.650	354.100	105.000	183.464	25.000	191.500	1.580.339
Doğu Ana (2)	1.855.323	2.704.532	7.826.120	5.623.573	1.173.680	2.697.984	2.965.600	5.662.748	30.509.560
Türkiye(3)	19.637.478	19.433.744	42.401.099	36.757.858	8.010.115	27.027.907	46.553.070	52.801.543	252.622.814
% (1/2)	6,16	5,56	5,83	6,30	8,95	6,80	0,84	3,38	5,18
% (1/3)	0,58	0,77	1,08	0,96	1,31	0,68	0,05	0,36	0,63
Sabit Yat.									
Kars(1)	177.317	240.783	534.822	416.052	176.924	350.784	43.997	192.427	2.133.106
Doğu Ana (2)	3.007.706	3.950.382	9.474.036	6.540.547	1.830.130	5.216.338	5.355.150	8.517.653	43.891.942
Türkiye(3)	37.375.880	33.188.559	57.979.689	49.100.269	14.985.866	63.725.062	108.416.461	94.726.381	459.498.167
% (1/2)	5,90	6,10	5,65	6,36	9,67	6,72	0,82	2,26	4,86
% (1/3)	0,47	0,73	0,92	0,85	1,18	0,55	0,04	0,20	0,46
İstihdam									
Kars(1)	72	55	97	50	14	22	0	3	313
Doğu Ana (2)	1.513	1.585	1.802	913	141	184	146	485	6.769
Türkiye(3)	14.974	12.117	10.222	5.587	669	1.484	2.047	2.545	49.645
% (1/2)	4,76	3,47	5,38	5,48	9,93	11,96	0,00	0,62	4,62
% (1/3)	0,48	0,45	0,95	0,89	2,09	1,48	0,00	0,12	0,63

Kaynak : www.treasury.gov.tr/stat/kobiler

Not : Toplam Kredi ve Sabit Yatırım Milyon TL'dir.

(*) : 31 Ekim İtibariyle

5.2.2 Kamu Yatırımları

Altyapı eksiklerinin giderilmesinde en büyük görev kamuya düşmektedir. Bu konuda anlamlı bir gösterge olan kamu yatırımlarının Kars ilindeki gelişimi incelendiğinde; 1991 yılı itibariyle cari fiyatlarla 90 milyar TL. olan kamu yatırım harcamaları 1991-2004

döneminde yaklaşık olarak 157 kat artarak 2004 yılında 14.143 milyar TL. düzeyinde gerçekleşmiştir. Aynı dönemde Doğu Anadolu Bölgesinde yer alan illerin toplam kamu yatırım harcamaları 602 kat, Türkiye genelinde yapılan toplam kamu yatırım harcamaları 384 kat artmıştır. İlde yapılan kamu yatırım harcamalarının, Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye içindeki yeri incelendiğinde; 2004 yılı itibariyle (cari fiyatlarla) 14.1 trilyon TL. olarak gerçekleşen il kamu yatırım harcamalarının, Doğu Anadolu Bölgesi illerine yönelik olarak yapılan toplam kamu yatırım harcamalarının %2,79'unu, Türkiye genelinin ise %0.09'unu oluşturduğu görülmektedir.

2004 yılı itibariyle kişi başına kamu yatırım harcaması (cari) Kars ilinde 45,1 milyon TL., Doğu Anadolu Bölgesinde 78,2 milyon TL., Türkiye genelinde ise 220,6 milyon TL. olarak gerçekleşmiştir. Kişi başına kamu yatırım harcamaları bakımından Kars ili gerek Türkiye gerekse Doğu Anadolu Bölgesinin çok altındadır.

1991-2004 döneminde Kars ili kamu yatırım harcamalarının gelişimi Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye ile karşılaştırmalı olarak Tablo 70'de verilmiştir.

TABLO 70: KAMU YATIRIM HARCAMALARININ GELİŞİMİ*

Yıllar	Türkiye (1)		D. Anadolu (2)		Kars (3)		Pay (%)	
	Milyar TL	Değişim (%)	Milyar TL	Değişim (%)	Milyar TL	Değişim (%)	(3)/(1)	(3)/(2)
1991	41.864	-	843	-	90	-	0,21	10,63
1992	75.404	80,12	1.834	216,56	294	328,5	0,39	16,04
1993	122.799	62,86	4.263	231,44	430	146,1	0,35	10,08
1994	218.875	78,24	7.553	176,18	291	67,8	0,13	3,86
1995	312.039	42,56	12.047	158,50	429	147,4	0,14	3,56
1996	622.925	99,63	23.782	196,41	644	150,1	0,10	2,71
1997	1.346.981	116,23	51.669	216,26	1.566	243,0	0,12	3,03
1998	3.162.783	134,81	135.815	261,86	3.737	238,7	0,12	2,75
1999	4.611.469	45,80	133.585	97,36	4.657	124,6	0,10	3,49
2000	7.612.580	65,08	198.066	147,27	7.021	150,8	0,09	3,54
2001	8.197.996	7,69	304.209	152,59	12.188	173,6	0,15	4,01
2002	15.533.564	89,48	484.761	158,35	20.754	170,3	0,13	4,28
2003	16.009.223	3,06	492.827	100,66	20.560	99,1	0,13	4,17
2004	16.093.343	0,53	507.239	101,92	14.143	68,8	0,09	2,79
1991/2004	73.961.845	-	2.258.493	-	86.805	-	0,12	3,84

Not (*): (Cari Fiyatlarla-Milyar TL)

KAYNAK: DPT

Kars'ta yapılan kamu yatırımlarının sektörel dağılımı incelendiğinde; 2004 yılı itibariyle kamu yatırımlarının eğitim, sağlık, tarım ve diğer sektörlerinde yapıldığı görülmektedir.

2004 yılında ilde Madencilik, İmalat, Enerji, Ulaşım-Haberleşme, Turizm ve Konut sektörlerinde hiç kamu harcaması yapılmamıştır.

2004 yılı Kars ili kamu yatırım harcamalarının sektörel dağılımı Doğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye ile karşılaştırmalı olarak Tablo 71’de verilmiştir.

TABLO 71: 2004 YILI KAMU YATIRIM HARCAMALARININ SEKTÖREL DAĞILIMI

Sektörler	Türkiye (1)		Doğu Anadolu Bölgesi (2)		Kars (3)		Pay (%)	
	Milyar TL	%	Milyar TL	%	Milyar TL	%	(3)/(1)	(3)/(2)
Tarım	1.399.793	8,70	66.203	13,05	2.000	14,14	0,14	3,02
Madencilik	386.025	2,40	740	0,15	0	0,00	0,00	0,00
İmalat	411.882	2,56	1.131	0,22	0	0,00	0,00	0,00
Enerji	2.746.575	17,07	113.001	22,28	0	0,00	0,00	0,00
Ulaşım-Haberleşme	4.024.561	25,01	40.088	7,90	0	0,00	0,00	0,00
Turizm	93.892	0,58	1	0,00	0	0,00	0,00	0,00
Konut	348.169	2,16	34.960	6,89	0	0,00	0,00	0,00
Eğitim	2.294.717	14,26	60.791	11,98	7.551	53,39	0,33	12,42
Sağlık	1.162.433	7,22	63.322	12,48	2.950	20,86	0,25	4,66
Diğer	3.225.296	20,04	127.002	25,04	1.642	11,61	0,05	1,29
Toplam	16.093.343	100,0	507.239	100,00	14.143	100,00	0,09	2,79

Not (*): (Cari Fiyatlarla-Milyar TL)

KAYNAK: DPT

6. ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ DEĞERLENDİRME KRİTERLERİNE GÖRE SINIFLANDIRILMASI

6.1. Değerlendirme Kriterleri

Kars ili için önerilen yatırım konularının değerlendirilmesinde; Tarım ve sanayi sektörüne yönelik olmak üzere iki ayrı değerlendirme kriteri uygulanmıştır.

Tarım sektörü için önerilen yatırım konuları; *Pazar Olanakları, Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık, Taşıma, İşgücü, Enerji, Yakıt ve Su, Arazi Durumu, Sosyal ve Kültürel Çevre, İklim Koşulları, Özendirme Önlemleri, Toplam Yatırım Tutarı ve İşletme Sermayesi İhtiyacı ile Finansman Olanakları* olmak üzere 10 kriter açısından değerlendirilmiştir. **Her bir yatırım konusu için toplam faktör puanı;** 1-3 arası faktör ağırlıkları ile söz konusu yatırım göz önünde bulundurularak 1-10 arası verilen puanların çarpılması sonucu oluşan rakamların toplamından oluşmaktadır.

Sanayi sektörü için önerilen yatırım konuları ise; *Pazar Olanakları, Yardımcı Malzeme ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık, Taşıma, İşgücü, Enerji, Yakıt ve Su, Arazinin Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti, Sosyal ve Kültürel Çevre, İklim Koşulları, Artıkların Atılması, Özendirme Önlemleri, Yan Sanayiye Yakınlık, Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Personelin Sağlanması, İletişim İmkanları, Toplam Yatırım Tutarı ve İşletme Sermayesi İhtiyacı, Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizmetlerinden Yararlanma ile Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)* gibi 16 faktör üzerinden değerlendirilmiştir. Yine **her bir yatırım konusu için toplam faktör puanı;** 1-3 arası faktör ağırlıkları ile söz konusu yatırım göz önünde bulundurularak 1-10 arası verilen puanların çarpılması sonucu oluşan rakamların toplamından oluşmaktadır.

Ayrıca önerilen yatırım konuları kendi içlerindeki görece üstünlüklerini yansıtmak üzere üç grupta değerlendirilmiştir;

A Grubu: Gerek talep-pazar-kaynak, gerekse yatırım boyutları, karlılık ve risk derecesi bakımından sorunlu bulunmadığı düşünülen girişim alanlarını kapsamaktadır.

B Grubu: Bölgesel olanaklar ve hazırlık derecesine göre birinci gruptaki yatırımlar gibi sorunsuz konular olarak düşünülmele birlikte kuruluş yeri, pazarlama, kapasite, işgücü vb. unsurlar açısından daha ayrıntılı çalışmayı gerektiren girişim alanlarını kapsamaktadır.

C Grubu: Bölge ve ülkenin gereksinim duyabileceği, girdi çıktı değerlendirilmesi bakımından anlamlı potansiyel gösteren yatırım alanlarıdır. Ancak, bölgede belirli bir altyapı ile ekonomik oluşum ve gelişmelere bağlı olarak öteki gruplara oranla daha ciddi hazırlık dönemi gerektiren girişim alanlarını kapsamaktadır.

Buna göre,

Tarım sektörü için;

Sanayi sektörü ve hizmetler sektörü için;

0 – 120 arası puan C Grubu
121 – 160 arası puan B Grubu
161 – 200 arası puan A Grubu

0 – 150 arası puan C Grubu
151 – 200 arası puan B Grubu
201 – 250 arası puan A Grubu

yatırım konularını ifade etmektedir.

6.2. Uygun Yatırım Konuları

Kars ili için uygun yatırım konuları önerilirken, ilin sahip olduğu doğal kaynak potansiyeli, yurtiçi ve yurtdışı talep dikkate alınmıştır. Ağırlıklı olarak tarımsal faaliyetlerin egemen olduğu Kars ilinde tarımsal potansiyele dayalı olarak önerilen yatırım konuları ilin tamamında sorunsuz olarak uygulanabileceği düşünülen yatırım konularıdır. Talebi karşılamaya yönelik yatırım konuları ise daha çok sınaî altyapının gelişkin olduğu merkez ilçe ile birkaç büyük ilçede uygulanabileceği düşünülen yatırım konularıdır. Tarım, hayvancılık, maden ve orman varlığından meydana gelen doğal kaynak potansiyeli, öncelikle ve kolaylıkla değerlendirilebilecek kaynakları oluşturur. Kars ili ekonomisinde tarım ve

hayvancılık sektörünün ağırlığı da dikkate alındığında, doğal kaynak potansiyeline öncelik verilmesinin gerekliliği çok açıktır.

6.2.1. Doğal Kaynak Potansiyelini Değerlendirmeye Yönelik Yatırımlar

a) Tarım ve Hayvancılık Sektöründe Yapılabilecek Yatırımlar:

Türkiye nüfusunun yaklaşık %35'i kırsal kesimde yaşamakta ve bu nüfusun yaklaşık beşte dördü geçimini tarımsal faaliyetlerden sağlamaktadır. 2001 yılı cari fiyatlarla GSYİH'nın %12,1'ini oluşturan tarım sektörü ayrıca gıda maddeleri talebinin önemli bir kısmını karşılamaktadır.

Türkiye'de hayvancılık sektörünün Milli Gelir içindeki payı %6, kırsal gelirler içindeki payı ise %25 civarındadır. Hayvancılıkta ileri durumda olan ülkelerde kırsal gelirler içinde hayvancılığın payı %60-80'ler düzeyindedir. Ülkemizde hayvancılığın Milli Gelire olan katkısı ve gelirler içinde aldığı pay dikkate alındığında, bu sektörün önemi ve mevcut potansiyelinin iyi değerlendirilemediği görülmektedir. Ülkemiz hayvan varlığının çokluğuna rağmen birim başına verimlilik oldukça düşüktür.

Ülkemizde artan nüfusun meydana getirdiği talep ve yükselen sosyo-ekonomik refah düzeyi hayvansal protein üretiminin artırılmasını gerekli kılmaktadır. Aynı zamanda dış pazar potansiyelinin de bulunması hayvancılığın önemini daha da artırmaktadır.

Başlıca hayvancılık faaliyetleri; büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık, kümes hayvancılığı, arıcılık ve su ürünleri yetiştiriciliğidir. Hayvansal proteinin dolayısıyla hayvansal üretimin artırılmasında hayvan varlığı yanında, birim hayvandan elde edilen verim de oldukça önemlidir. Hayvansal ürünlerin üretiminde mevcut ihtisaslaşmış işletmelerin miktarının yetersizliği ve genel olarak hayvansal ürünler üretiminin bitkisel üretimle birlikte yapılması, birim hayvan başına düşen verimi etkilemekte, hayvansal üretim potansiyelinin yeterince değerlendirilmesine olanak vermemektedir. Birim başına verimi etkileyen diğer önemli etkenler ise; hayvanların büyük bir bölümünün düşük verimli yerli ırklardan oluşması, yem

üretiminin yetersizliği, yem fiyatları ile ürün fiyatları arasındaki dengesizlik, hastalıklarla mücadelenin yetersizliği, pazarlama zincirinin uzunluğu ve örgütlenmenin eksikliğidir.

Nüfusunun yaklaşık %56'sı köylerde yaşayan, iktisaden faal nüfusun %68,1'inin tarım sektöründe istihdam edildiği Kars ilinde, tarımsal hasıla (cari fiyatlarla) toplam il hasılasının %29'unu ve Türkiye tarımsal hasılasının %0.46'sını, Doğu Anadolu Bölgesi'nin ise %5,43'ünü oluşturmaktadır.

Kars ilinde tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik olarak 9 yatırım konusu önerilmiştir. Bu yatırım konuları ise şöyledir:

Su ürünleri üretimi

Damızlık İnek Yetiştiriciliği

Süt İnekçiliği

Koyun yetiştiriciliği

Et Besiciliği

Yumurta Tavukçuluğu

Arıcılık

Buğdaygil Yem Bitkileri

Doğal Tarım Ürünleri (Eko-Tarım veya Organik Tarım)

İl, su kaynakları (baraj gölü, kaynak suyu, dere ve çay suları) açısından zengin bir potansiyele sahiptir. İlde coğrafi yapının müsait olmasına karşın, kültür balıkçılığı istenilen düzeyde gelişmemiştir. İlin sahip olduğu su kaynaklarının değerlendirilmesi açısından önerilen kültür balıkçılığı, yatırım tutarı da göz önüne alındığında ilde sorunsuz olarak yapılabilecek yatırım konuları arasında yer almaktadır.

Kars ili büyükbaş hayvan varlığının tamamına yakını sığır olup, il sığır varlığının daha ziyade yerli ırktan (%64) oluştuğu, kültür ırkı sığırların il sığır varlığı içerisinde %5, melez ırk sığırların da %31 paya sahip olduğu dikkat çekmektedir.

İl büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin iyileştirilmesi, Kars'ta kültür ırkı sığır yetiştiriciliğine önem verilmesi ile mümkün olabilecektir. Kars ili için önerilen damızlık et ve süt inekçiliği,

ildeki kültür ırkı sığır sayısının kısa bir zamanda artmasına olanak sağlayacaktır. Böylelikle sığırların verim düzeyinin daha da artırılarak, ilde bulunan süt işleme tesis ve mandıralarının süt ihtiyacı ilden karşılanabilecektir.

Kars'ta hayvancılık sektörüne yönelik olarak öngörülen yatırım konularından koyun yetiştiriciliği özellikle kuzu ve süt verimi yüksek ırk koyunların, il çiftçileri tarafından tercih edilmesi açısından önerilmiştir. Yumurta tavukçuluğu, ilde halen yapılmakta olan bu tür faaliyetlerin geliştirilmesi amacıyla yönelik olarak önerilmiştir.

Kars ili zengin nektar kaynakları nedeniyle *arıcılık faaliyetleri* için uygun ortam sağlamaktadır. Sahip olduğu yayla ve mer'alardaki bitki örtüsü özelliğinden dolayı Kars balı marka niteliğindedir. Mevcut bal üretiminin daha da artırılması amacıyla önerilen arıcılık faaliyeti, yatırım tutarının düşüklüğü de dikkate alındığında Kars için cazip yatırım konuları arasında yer almaktadır.

Tarım sektöründe yapılabilecek bir diğer yatırım Buğdaygil Yem Bitkileri üretimidir. Doğu Anadolu Projesi Ana Planı'nda da önerilen bu yatırım konusu hayvancılık sektörüne girdi sağlamayı amaçlamaktadır. İlin özellikle sulama imkanına sahip arazilerinde sorunsuz uygulanabilecek bir yatırım konusudur.

Yine tarım ürünlerine yönelik olarak önerilen Doğal Tarım Ürünleri Yetiştiriciliği ilde uygulanabilecek bir diğer yatırım konusudur. Dünyada özellikle de gelişmiş ülkelerde tüketimi yaygınlaşan Organik Ürün doğal metodlarla üretilen bitkisel, hayvansal, ve su ürünleri ile, orman ve doğal alanlardan toplanan ürünlerden oluşmaktadır. Birim alandan en yüksek verim almayı amaçlayan ve çevreyi sömüren, kirleten, sentetik kimyasal girdileri çoğu kez kontrolsüzce kullanan konvansiyel tarıma ve tarımsal ürünlere karşı tepki olarak organik ürün tekrar gündeme gelmiştir. Başta gelir düzeyi yüksek ülkelerin üretici ve tüketicileri örgütlenerek doğayı tahrip etmeyen yöntemlerle, insanlarda toksik etki yapmayan tarımsal ürünleri üretmeyi ve tüketmeyi tercih etmeye başlamışlardır. Bu alandaki talebi değerlendirmeye yönelik olarak önerilen bu yatırım konusu öncelikle ihracata dönük olarak düşünülmelidir.

b) İmalat Sanayiinde Yapılabilecek Yatırımlar;

Kars ilinin doğal kaynak potansiyelini (özellikle tarım ve hayvancılık potansiyelini) değerlendirmeye ve bu ürünlerin katma değerinin artırılmasına yönelik olarak 9 adet yatırım konusu önerilmiş olup, bu yatırım konuları aşağıdaki gibidir:

El Halıcılığı

Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi

Kıl İpliği ve Tela Üretim tesisi

Ceviz Şekeri, Reçel ve Marmelat

Straygarn Yün İpliği Üretim Tesisi

Deri İşleme Tesisi

Tuğla ve Kiremit Üretim Tesisi

Maden Suyu Dolum Tesisi

Yonga Levha

Atölye tipi el halısı ve kilim atölyesi olarak önerilen yatırım konusu, butik üretimi olarak tabir edebileceğimiz, piyasa ihtiyaçlarına göre modayı takip eden ve organize olmayan ev üretiminden organize olmuş atölye üretimine geçmeyi amaçlayan bir projedir. Orta ve uzun vadeli olarak ele alınan bu projenin başarı şansı; ihracata yönelik ürün kompozisyonunun tespiti ve geniş çevrelerin katılımını gerektirmektedir. İstihdam yaratılması açısından emek yoğun bir yatırım önerisidir.

Bal paketleme ve arı ürünleri tesisi, Doğu Anadolu Bölgesi bal üretiminin %7,15'ini ve Türkiye bal üretiminin %1'ini oluşturan, il bal üretiminin gerek yurtiçine gerekse yurtdışına daha etkin bir şekilde satılmasına imkan vereceği düşüncesiyle önerilmiştir. Balın sertifikasyon ve derecelendirilmesinin yapılması, balda marka yaratılması kaliteli bal üretimini artıracığı gibi bal pazarlamasını olumlu yönde etkileyecektir. Böyle bir tesisin yapılabilirliğinin, ortak hareket eden birden fazla bal üreticisinin bir araya gelmesiyle daha anlamlı olacağı düşünülmektedir.

Yün iplik üretim tesisi, özellikle kalın tip yün ipliği (strayhgarn) üretimi için önerilmektedir. Ülkemizde üretilen yünlü ipliklerin %20'si %100 yünden, %80'i yünün suni ve sentetik

liflerle çeşitli oranlarda karışımından veya %100 sentetik elyaftan üretilmektedir. Strayhgarn iplikler kışlık dış giyim, battaniye ve halı üretiminde kullanılmaktadır. Yünlü iplik üretiminde kullanılan temel girdiler, yün ve akrilik elyafıdır. İnce yün ipliğinde ağırlıklı olarak ithal elyaf kullanılmakta, kalın yün ipliğinde ise yerli elyaf veya karışımli elyaf kullanılmaktadır. Kars'ta kurulması önerilen ve halı ve battaniye üretimine yönelik kalın yün ipliği üretecek olan bir tesiste %100 yerli yün elyaf kullanımı mümkündür. 2002 yılı itibariyle Kars ili yapağı üretimi 447 ton olup, bölge üretiminin %3,30'unu ve Türkiye üretiminin %1.17'sini oluşturmaktadır.

Deri işleme tesisi ildeki hayvansal ürünlerin katma değerini artırmaya yönelik bir yatırım konusudur. İl deri üretimi Bölge deri üretiminin %4,97'sini Türkiye üretiminin ise %0,35 oluşturmaktadır. İlde kurulacak bir deri işleme tesisi yöredeki bu hammadde kaynağının değerlendirilmesini mümkün kılacaktır. Böyle bir proje Bölge besicilerine, tüccara ve ulaştırma sektörüne olumlu dışsal katkılarda bulunacaktır. Projenin çevre boyutu ile ilgili olarak hazırlanacak ÇED raporu dikkate alınmalı ve yeterli çevre koruma önlemleri ile çevre kirliliği minimum seviyeye indirilmelidir.

Ceviz şekeri ve şekerleme ürünleri üretimi ve paketleme tesisi, Kars ili meyve ürünleri üretimi içerisinde elmadan sonra en çok üretim yapılan meyve cevizdir. İlde ortalama olarak yılda 900-1000 ton civarında ceviz üretimi yapılmaktadır. İlde üretilen cevizlerin yaklaşık olarak %61'i pazarlanmakta olup, geriye kalanı ise aile tüketiminde kullanılmaktadır. İlde üretilen cevizin katma değerinin artırılması amacıyla önerilmiş olan ceviz şekeri yatırım konusu Türkiye için de yeni bir ürün olup, iyi ve etkin bir tanıtım faaliyeti sonucunda talep miktarının kısa bir sürede önemli bir düzeye çıkması tahmin edilen bir üründür. Cevizin olgunlaşma aşamasında oluşan bir meyvesinden yapılan ceviz şekeri üretimi sezonluk bir üretimi (yaklaşık olarak bir aylık bir dönem) kapsadığından, yılın diğer aylarının da değerlendirilmesi açısından yatırım entegre nitelikte düşünülmüş olup, tesiste aynı zamanda şekerleme ürünleri, reçel, marmelat gibi ürünlerin üretiminin yanı sıra paketlemesi de yapılacaktır.

Madensuyu işleme tesisi: Kars'ta Sarıkamış, Arpaçay ve Kağızman ilçelerinde madensuyu kaynakları bulunmakla birlikte, bu kaynaklar ekonomik olarak işletilmemektedir. MTA

tarafından tespit edilen bu kaynakların etkin olarak işletilmesi ve ekonomik bir nitelik kazandırılması amacıyla önerilmiştir.

Yonga levha (sunta) üretim tesisi: İl için önerilen yonga levha (sunta) üretim tesisi 250-300 m²'lik alanlarda kurulabilecek küçük ölçekli tesisleri içermekte olup, masif ağaç ve diğer orman ürünleri artıklarının değerlendirilmesi açısından önemlidir.

6.2.2. Yurtiçi ve Yurtdışı Talebi Karşılamaya Yönelik Yatırımlar

İlde, doğal kaynak potansiyelinin değerlendirilmesi yanında özellikle yurtiçi talebe ve ihracata yönelik olarak, gelecek vadeden belli yatırımların yapılması da il sanayisi açısından önem arz etmektedir.

T.C. Başbakanlık, Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından ihracatın belirli sektörlerle bağımlılıktan kurtarılması ve hedef sektörlerin belirlenmesi anlamında ihracatta özel önem taşıyan 7 ayrı sektöre işaret edilmiştir. Bu sektörler bilgi vermek amacıyla ana başlıklar itibariyle aşağıda özetlenmiştir;

Enformasyon Teknolojisi; Bilgisayar, ekran, sabit disk , software (yazılım).

Elektrik-Elektronik Ürünleri; Beyaz eşya, kahverengi eşya, telekomünikasyon (telekomünikasyon kabloları, telefon santralleri, telsiz telefon/telsiz telgraf alıcısı, verici cihazları, transmisyon cihazları, alıcı/verici uydu antenleri, uç cihazlar).

Otomotiv Ana ve Yan Sanayi; Ana sanayi (kamyonet, otobüs), yan sanayi (dış lastikler, iç lastikler, motor aksam ve parçaları, akümülatörler, ateşleme cihazları, karoseri aksamı, jantlar ve tekerlek aksamı, konteynerler).

Toprak Ürünleri; Seramik (karo fayans, sağlık gereçleri, ev eşyası), Cam, Porselen eşya.

Kimya Sanayi Ürünleri; Temizlik malzemeleri (sabun, deterjan vb.), Boya, Plastik (high-tech).

Konfeksiyon ve Deri Mamulleri; Moda ve markalı ürünler.

Gıda Ürünleri; Dondurulmuş, kurutulmuş meyve ve sebze, konserveler, unlu mamuller (makarna, bisküvi), şekerli mamuller, organik tarım ürünleri.

Sermaye, teknoloji ve kuruluş yeri boyutu daha fazla ön plana çıkan bu sektörlere dikkat çektikten sonra, sektörel talebi karşılamaya yönelik olarak Kars ili için önerilen yatırım konuları aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

Makarna

Tarım İlaçları

Akrilik Battaniye

Temizlik Malzemeleri

Veteriner İlaçları

Styropor Üretimi

Kraft Torba

Küp Şeker

Otomatik Tartı cihazları

Polipropilen Çuval

Çorap Üretim Tesisi

Karma Yem

Bayan Hazır Giyim

Örme Eşya ve Konfeksiyon

Soğuk Hava Deposu

Kış Turizmi Amaçlı Otel

6.3. Değerlendirme Kriterlerine Göre Önerilerin Sınıflandırılması

Yörenin doğal, sosyal ve ekonomik koşulları ve potansiyel gelişme eksenleri dikkate alınarak belirlenen 34 yatırım konusunun 6'sı A grubunda, 24'ü B grubunda ve 4'ü de C grubunda yer almaktadır.

A grubu içerisinde bulunan ve sorunsuz yatırım konuları arasında yer alan yatırım konularından tamamı tarım ve hayvancılık sektöründe yer almaktadır.

B grubundaki belirli koşullara ve ön hazırlıklara bağımlı yatırım konularından 3'ü tarım ve hayvancılık sektöründe, 19'u imalat sanayiinde ve 2'si de hizmetler sektöründe bulunmaktadır.

C grubundaki temel koşulların ve ortamın gelişmesine bağımlı yatırım konuları arasında yer alan yatırım konularından 4'ü de imalat sanayii sektöründe bulunmaktadır.

Kars ili ve yöresi için önerilen gerek A, gerek B ve gerekse C grubu yatırım konuları, ön değerlendirme niteliğinde olup, uygulanabilirlikleri, teknik, ekonomik ve mali yapılabirlik çalışmalarının sonucunda netleşecektir.

Söz konusu yatırım önerilerinin gerçekleşme oranı ise şüphesiz ki, potansiyel yatırımcıların Kars ili ve yöresinde yatırım yapmaya motive edilmesine bağılıdır.

Kars için önerilen yatırım konularının görelü üstünlüklerine göre sınıflandırılması ve önerilen yatırım konularının kuruluş yeri faktörlerine göre değerlendirilmesi tarım ve hayvancılık sektörü ile imalat sanayi ve hizmetler sektörü için Tablo 72 ve Tablo 73'de verilmiştir.

TABLO 72: TARIM VE HAYVANCILIK SEKTÖRÜNDE ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Su Ürünleri		Damızlık İnek Yetiştiriciliği		Süt İnekçiliği		Koyun Yetiştiriciliği		Et Besiciliği	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	6	18	8	24	7	21	8	24	7	21
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	6	12	9	18	9	18	9	18	9	18
3. Taşıma	1	6	6	8	8	8	8	8	8	8	8
4. İşgücü	1	8	8	9	9	9	9	9	9	9	9
5. Enerji, Yakıt ve Su	2	8	16	9	18	9	18	9	18	9	18
6. Arazi Durumu	3	8	24	9	27	9	27	9	27	9	27
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	7	7	7	7	7	7	7	7
8. İklim Koşulları	3	7	21	8	24	8	24	8	24	8	24
9. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16	8	16
10.Top.Yatırım Tutarı,İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finans. Olanakları	2	8	16	7	14	8	16	8	16	8	16
Toplam Faktör Puanı			144		165		164		167		164
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		A		A		A		A	

Tablo 72'nin Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Yumurta Tavukçuluğu		Arıcılık		Buğdaygil Yem Bitkileri		Doğal Tarım Ürünleri	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	7	21	8	24	8	24	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	8	16	8	16	6	12
3. Taşıma	1	7	7	7	7	8	8	7	7
4. İşgücü	1	9	9	9	9	9	9	9	9
5. Enerji, Yakıt ve Su	2	9	18	9	18	9	18	9	18
6. Arazi Durumu	3	9	27	9	27	9	27	8	24
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	8	8	8	8	9	9
8. İklim Koşulları	3	8	24	7	21	7	21	8	24
9. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16
10.Top.Yatırım Tutarı,İşletme Sermayesi İhtiyacı ve Finans. Olanakları	2	7	14	9	18	7	14	7	14
Toplam Faktör Puanı			157		164		161		148
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		A		A		B	

TABLO 73: SANAYİ VE HİZMETLER SEKTÖRÜNDE ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör	Bal Üretimi ve Paketleme Tesisi		Tuğla ve Kiremit Üretim Tesisi		Kıl İpliği ve Tela Üretim Tesisi		Makarna	
	Ağırlığı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	5	15	6	18	6	18	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	6	12	7	14	6	12	5	10
3. Taşıma	1	7	7	7	7	7	7	7	7
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	7	7	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	7	7	8	8	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	6	6	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	5	10	8	16	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	7	14	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	6	6	6	6	6	6	6	6
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	6	12	6	12	6	12	6	12
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14	6	12	7	14	6	12
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	8	8	7	7	8	8	7	7
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			176		166		179		171
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		B		B		B	

Tablo 73'ün Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör	Maden Suyu Dolum Tesisi		Tarım İlaçları		Küp Şeker		Akrilik Battaniye	
	Ağırlığı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	4	12	6	18	5	15	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	4	8	4	8	7	14	6	12
3. Taşıma	1	6	6	6	6	7	7	7	7
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	4	4	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	5	5	8	8	8	8	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	7	7	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	5	5	8	8	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	5	10	7	14	5	10
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	5	5	5	5	6	6	5	5
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	6	12	5	10	6	12	5	10
13. İletişim İmkanları	1	7	7	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	6	12	7	14	6	12	4	8
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	7	7	6	6	6	6	3	3
16. Diğer (Güvenlik ve Millî Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			152		163		172		156
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		B		B		B	

Tablo 73'ün Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Temizlik Malzemeleri		Veteriner İlaçları		El Hahlığı		Yonga Levha (Sunta)	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	6	18	6	18	4	12	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	5	10	4	8	7	14	5	10
3. Taşıma	1	6	6	6	6	6	6	5	5
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	8	8	8	8	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8	8	8	6	6
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	7	14	7	14	8	16	5	10
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	6	6	4	4	7	7	5	5
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	6	12	5	10	6	12	5	10
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14	3	6	7	14	4	8
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	6	6	2	2	6	6	3	3
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			172		154		173		150
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		B		B		C	

Tablo 73'ün Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Straygarn Yün İpliği		Styropor Üretimi		Kraft Torba		Otomatik Tartı Cihazları	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	4	12	6	18	6	18	4	12
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	6	12	5	10	5	10	4	8
3. Taşıma	1	6	6	6	6	6	6	5	5
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	6	6	7	7	6	6	7	7
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	7	14	7	14	7	14	7	14
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	5	5	6	6	5	5	4	4
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	5	10	5	10	5	10	4	8
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	2	4	5	10	5	10	6	12
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	1	1	4	4	4	4	5	5
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			148		163		161		153
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		C		B		B		B	

Tablo 73'ün Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör	Ceviz Şekeri, Reçel Marmelat		Polipropilen Çuval Üretim Tesisi		Deri İşleme		Çorap Üretim Tesisi	
	Ağırlığı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	4	12	5	15	5	15	6	18
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	5	10	5	10	5	10
3. Taşıma	1	7	7	5	5	5	5	5	5
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	6	6	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	7	7	6	6	5	5	8	8
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	5	5	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	6	12	4	8	8	8
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	5	5	5	5	5	5	5	5
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	5	10	5	10	5	10	5	10
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	6	12	5	10	3	6	7	14
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	5	5	4	4	2	2	6	6
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			166		155		139		162
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		B		C		B	

Tablo 73'ün Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Karma Yem Üretim Tesis		Bayan Hazır Giyim		Örme Eşya ve Konfeksiyon	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	9	27	5	15	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	9	18	5	10	5	10
3. Taşıma	1	8	8	6	6	6	6
4. İşgücü	2	8	16	8	16	8	16
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	8	8	8	8	8	8
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	8	8	6	6	6	6
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	8	8	8	8
8. İklim Koşulları	1	8	8	8	8	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	8	16	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	8	8	5	5	5	5
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	8	16	4	8	5	10
13. İletişim İmkanları	1	8	8	8	8	8	8
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	7	14	2	4	5	10
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	5	5	1	1	4	4
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14	7	14
TOPLAM			198		149		160
Yatırımın Yer Aldığı Göreli Üstünlük Grubu		B		C		B	

Tablo 73'ün Devamı

Kuruluş Yeri Faktörleri	Faktör Ağırlığı	Soğuk Hava Deposu		Otel	
		Puan	Faktör Puanı	Puan	Faktör Puanı
1. Pazar Olanakları	3	7	21	5	15
2. Yardımcı Malz. ve Hammadde Kaynaklarına Yakınlık	2	7	14	7	14
3. Taşıma	1	7	7	7	7
4. İşgücü	2	8	16	7	14
5. Enerji, Yakıt ve Su	1	7	7	7	7
6. Arsanın Maliyeti, Topoğrafik Yapısı ve İnşaat Maliyeti	1	7	7	6	6
7. Sosyal ve Kültürel Çevre	1	8	8	7	7
8. İklim Koşulları	1	7	7	8	8
9. Çevre Koşullarına Uygunluk	2	8	16	8	16
10. Özendirme Önlemleri	2	8	16	8	16
11. Yan Sanayiye Yakınlık	1	7	7	7	7
12. Üst Düzey Yöneticilerin ve Teknik Pers. Sağlanması	2	7	14	6	12
13. İletişim İmkanları	1	8	8	7	7
14. Toplam Yatırım Tutarı, İşletme Sermayesi İhtiyacı	2	6	12	3	6
15. Finansman İmkanları ve Bankacılık Hizm. Yararlanma	1	5	5	2	2
16. Diğer (Güvenlik ve Milli Savunmaya Uygunluk vs.)	2	7	14	7	14
TOPLAM			179		158
Yatırımın Yer Aldığı Görelî Üstünlük Grubu		B		B	

Kars ilinin ekonomik ve doğal koşulları dikkate alınarak önerilen yatırım konularının, belirlenmiş kapasiteye göre tahmini istihdam ve yatırım tutarı Tablo 74'de görülebilir.

TABLO 74: ÖNERİLEN YATIRIM KONULARININ TAHMİNİ İSTİHDAM VE YATIRIM TUTARI

Sektörler	Kapasite	Top. Yatırım Tutarı (\$)	İstihdam (Kişi)
TARIM VE HAYVANCILIK			
Su Ürünleri	150 Ton/Yıl	150.000	10
Damızlık İnek Yetiştiriciliği	400 Adet/Yıl	1.000.000	35
Süt İnekçiliği*	20 baş sığır	189.565	3
Koyun Yetiştiriciliği	FAB	FAB	FAB
Et Besiciliği	50 baş besi sığırı	118.054	2
Yumurta Tavukçuluğu	160.000 Adet/Yıl Yumurta Tavukçuluğu	700.000	10
Arıcılık	60 Kovan	9.000	2
Buğdaygil Yem Bitkileri*	32.688 Ton/yıl Toplam; Brom: 2.538 ton, Otlak Ayrılığı: 3.125 ton, Domuz ayrığı: 175 ton, Kırmızı Yumak: 175 ton, Çayır Yumağı: 175 ton, Korunga: 25.000 ton, Macar Fıği: 1.500 ton	501.370	8
Doğal Tarım Ürünleri	FAB	FAB	FAB
İMALAT SANAYİİ			
Bal Üretimi ve Paketleme Tes.	285 Ton/Yıl	591.000	12
Tuğla ve Kiremit Üretim Tes.	16.000.000 Adet/Yıl Tuğla, 4.000.000 Adet/Yıl Kiremit	1.473.016	
Kıl İpliği ve Tela Üretim Tes.	200 Ton/Yıl kıl ipliği ve tela	431.942	
Makarna	3.855 Ton/Yıl Makarna	1.468.019	23
Maden Suyu Dolum Tesisi			
Tarım İlaçları	5.000 Ton/yıl Zirai İlaç	260.000	30
Küp Şeker	30.000 Ton/Yıl	800.000	
Akrilik Battaniye	90.000 Adet/Yıl Tek Vardiya	3.727.273	18
Temizlik Malzemesi	3.840 Ton/Yıl Toz Deterjan, 2.880 Ton/Yıl Likit Deterjan, 1.440 Ton/Yıl Yumuşatıcı Deterjan, 864 Ton/Yıl Traş Kremi	242.000	10
Veteriner İlaçları	20 Milyon Doz/Yıl Bakteri, 30 Milyon Doz/Yıl Çiçek Aşısı	3.350.000	50
El Halıcılığı	11.250 m ² /Yıl El Halısı ve Kilim	180.000	480
Yonga Levha (Sunta)	43.200 M ³ /Yıl	1.750.000	130
Straygarn Yün İpliği Tesisi	1.000 Ton/Yıl	5.051.704	115
Styropor Üretimi	12.500 m ³ /Yıl Tek Vardiya, Üç Ayrı Tip	1.329.367	27
Kraft Torba			
Otomatik Tartı cihazları	500 Adet/Yıl Tartan cihaz, 3.000 Adet/Yıl Elektronik Tartı	670.977	43
Ceviz Şekeri, Reçel ve Marmelat	10 Ton/Yıl Ceviz Şekeri 720 Ton/Yıl Reçel, 2.400 Ton/Yıl Marmelat, 1.350 Ton/Yıl Şekerleme	750.000	25
Polipropilen Çuval	3.750.000 Adet/Yıl	1.388.950	40
Deri İşleme Tesisi	1.273,5 Ton/Yıl Vidalalık Deri	2.645.018	
Çorap Üretim Tesisi	40.000 Düzine/Yıl	450.000	FAB
Karma Yem Üretim Tesisi*	40.000 Ton/Yıl Karma yem	1.245.000	18
Bayan Hazır Giyim	1.500 Ton/Yıl	6.000.000	130
Örme Eşya ve Konfeksiyon	1.100.000 Adet/Yıl Basic T.Shirt	1.100.000	30
HİZMETLER			
Soğuk Hava Deposu	15.000 m ³ Soğuk Hava Deposu	725.000	15
Kış Turizmi Amaçlı Otel*	71 Oda, 150 Yatak Kapasiteli	2.906.000	42

NOT: Önerilen yatırım konuları ile ilgili kapasite, toplam yatırım tutarı ve istihdam miktarı verileri fikir vermek amacıyla verilmiş olup, tahmini tutarlardır. Dolayısıyla fizibilite aşamasında kapasite ve maliyetlerde değişiklik olabilir.

FAB: Fizibilite Aşamasında Belirlenecek.

(*): Bu dört yatırım konusu; DPT ile Atatürk, Fırat, İnönü, Kafkas ve Yüzüncü Yıl Üniversitelerinin Ortak Girişimi tarafından hazırlanan Doğu Anadolu Projesi Ana Planı'nda Kars ili için önerilen yatırım konularıdır. Bu yatırım konuları için adı geçen girişim tarafından fizibilite raporları hazırlanmıştır.

7. GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bir ülkede ekonomik gelişmenin en önemli şartlarından biri yatırımların rasyonel bir şekilde en verimli alanlara yapılmasıdır. Üretim faktörlerinin etkin ve verimli kullanımı en uygun zamanda gerekli olan yatırımların yapılması ile gerçekleşir. Ülkelerin kalkınmasındaki temel faktörlerden biri de tasarrufların başka bir ifadeyle finansal kaynakların kârlı ve verimli alanlara tahsis edilmesidir.

Bu anlamda yatırım projelerinin değerlendirilmesinde uygun yatırım alanları araştırmasının önemi ortaya çıkmaktadır.

Uygun yatırım alanları araştırması; İlin/ilçenin veya bölgenin kısa ve uzun dönemde beklenen gelişmeleri de dikkate alınarak önerilebilecek yatırım konuları ile bunların olası kuruluş yerlerini tespit etmeye yönelik çalışmaları kapsamaktadır.

Bu çalışmaları yönlendiren birincil amaç, yöre kalkınmasına katkıda bulunacak, yöre kaynakları ile uyumlu ve pazarlama olanağı yüksek yatırım alanlarının belirlenmesidir.

Uygun yatırım alanları araştırmasının temel inceleme alanı ise *“kuruluş yeri faktörleri”* analizidir. Kuruluş yeri faktörleri, belirli bir üretim biriminin belirli bir coğrafi konuma yerleştirilmesi halinde, söz konusu üretim biriminin maliyeti, satış hasılatı ve sermaye yapısı üzerinde etkili olan tüm konumsal özellikleri kapsar. Başka bir ifadeyle kuruluş yerinin seçimi genellikle işletme giderlerinin en düşük, işletme gelirlerinin en yüksek olduğu yerin belirlenmesi sürecini içerir.

Yatırım projesinde belirlenecek kuruluş yeri, işletmenin amaçlarına ulaşması için gerekli koşulları gerçekleştirebilecek özellikleri taşımalıdır. Bu amaçla, kuruluş yerinin belirlenme sürecinde üç ekonomik unsur (prodüktivite-verimlilik; iktisadilik- ekonomik olma; kârlılık-rantabilite) göz önünde bulundurulmalıdır.

Kuruluş yeri seçimine ilişkin verilecek bir karar, tesisin faaliyeti süresince değiştirilmesi zor ve çoğu zaman mümkün olmayan, değiştirilmesi mümkün olduğunda ise çok yüksek maliyetlere katlanması gereken bir karardır. Kuruluş yeri kararının bu özelliği, ciddi ve

isabetli araştırmaların yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla, kuruluş yeri seçimine etki eden faktörleri çok iyi bir şekilde tespit etmek ve bu faktörlerin kuruluş yeri üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerinin detaylı bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir.

Kars ili tarım ağırlıklı bir ekonomik yapı arz etmektedir. İmalat sanayiinde son yıllarda yatırım yapılmakla birlikte, sanayileşme henüz tam olarak gerçekleşmemiş ve il görece geri kalmış bir ildir.

Devlet yardımları açısından Kalkınmada Öncelikli Yöre statüsünde olan Kars, sahip olduğu doğal kaynaklar ve bu kaynakların gelişebilme olanaklarının yanı sıra, ulaşım avantajı, pazara yakınlık, enerji ve su imkanları, işgücü imkanları gibi kuruluş yeri faktörleri açısından sahip olduğu potansiyel değerlendirildiği takdirde, önümüzdeki yıllarda Kars'ta sanayi sektörünün daha da gelişeceği muhtemeldir.

Bilindiği üzere sanayi alt yapısının oluşturulmasında ve sanayi sektörünün sağlıklı ve dengeli bir şekilde gelişmesinde, organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri önemli bir fonksiyon icra etmektedir. İlde program ve inşaat aşamasında olan Organize Sanayi Bölgelerinin tamamlanmasıyla birlikte sanayileşme süreci il geneline yayılacak ve hızlanacaktır.

Ancak, Kars ili sanayi sektöründe önümüzdeki yıllarda beklenen bu olumlu gelişmelerin istenilen şekilde gerçekleşmesi her şeyden evvel mevcut kaynakların *Uygun Yatırım Alanlarına* kanalize edilmesine bağlıdır.

Bu çalışmada Doğu Anadolu Ana Planından⁸ da yararlanılarak Kars ili ve yöresinde kısa ve orta dönemde yapılabilirliği olası görülen, yeni istihdam alanları yaratabilecek yatırım konusu önerileri geliştirilmiştir.

Yörenin doğal, sosyal ve ekonomik koşulları ve potansiyel gelişme eksenleri dikkate alınarak 34 yatırım konusu önerilmiş olup; önerilen yatırım konularının 6'sı A grubunda, 24'ü B grubunda ve 4'ü de C grubunda yer almaktadır.

⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Doğu Anadolu Projesi Ana Planı, Ana Plan 2000

A grubu içerisinde bulunan ve sorunsuz yatırım konuları arasında yer alan yatırım konularından 6'sı da tarım ve hayvancılık sektöründe, B grubundaki belirli koşullara ve ön hazırlıklara bağımlı yatırım konularından 3'ü tarım ve hayvancılık sektöründe, 19'u imalat sanayiinde ve 2'si de hizmetler sektöründe bulunmaktadır. C grubundaki temel koşulların ve ortamın gelişmesine bağımlı olarak önerilen yatırım konularından 4'ü de imalat sanayi sektöründe yer almaktadır.

Kars ili ve yöresinin ekonomik ve sosyal koşulları dikkate alınarak yapılan araştırmalar ve değerlendirmeler sonucunda, belirlenen yatırım konuları öneri niteliğinde olup, uygulanabilirlikleri teknik, ekonomik ve mali yapılabirlik çalışmalarının sonucunda netleşecektir.

Söz konusu yatırım önerilerinin gerçekleşme oranı ise şüphesiz potansiyel yatırımcıların Kars ili ve yöresinde yatırım yapmaya motive edilmesine bağlıdır.

EK 1: KARS İLİ GELİŞMİŞLİK PERFORMANSI

Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması (2003) (81 il içinde)67

	Değişken	Yıl	Birim	Kars	Doğu Anadolu Bölgesi	Türkiye	Sıra (81 il içinde)
DEMOGRAFİK GÖSTERGELER							
1	Toplam Nüfus	2000	Kişi	325.016	6.137.414	67.803.927	57
2	Şehirleşme Oranı	2000	Yüzde	43,73	53,05	64,90	72
3	Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı	1990-2000	Binde	-9,05	13,75	18,28	73
4	Nüfus Yoğunluğu	2000	Kişi/Km2	32,09	42	88	71
5	Doğurganlık Oranı	2000	Çocuk Sayısı	3,76	3,92	2,53	14
6	Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü	2000	Kişi	6,00	6,27	4,50	15
İSTİHDAM GÖSTERGELERİ							
7	Tarım İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	68,14	66,41	48,38	23
8	Sanayi İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	2,17	3,26	13,35	74
9	Ticaret İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	3,65	4,44	9,67	72
10	Mali Kurumlar İşkolunda Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	0,83	1,05	3,11	72
11	Ücretli Çalışanların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	27,75	28,83	43,52	57
12	Ücretli Çalışan Kadınların Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	2,47	2,69	8,81	70
13	İşverenlerin Toplam İstihdama Oranı	2000	Yüzde	1,05	1,08	2,61	64
EĞİTİM GÖSTERGELERİ							
14	Okur-Yazar Nüfus Oranı	2000	Yüzde	82,94	77,71	87,30	63
15	Okur-Yazar Kadın Nüfusun Toplam Kadın Nüfusa Oranı	2000	Yüzde	72,69	65,90	80,62	63
16	Üniversite Bitirenlerin Okul Bitirenlere Oranı	2000	Yüzde	5,64	6,13	8,42	48
17	İlköğretim Okullaşma Oranı	2000-2001	Yüzde	104,28	86,41	98,01	23
18	Liseler Okullaşma Oranı	2000-2001	Yüzde	29,76	26,33	36,92	54
19	Meslek Liseleri Okullaşma Oranı	2000-2001	Yüzde	10,68	9,29	20,49	66
SAĞLIK GÖSTERGELERİ							
20	Bebek Ölüm Oranı	2000	Binde	65,00	53,36	43,00	3
21	Onbin Kişiye Düşen Hekim Sayısı	2000	Kişi	5	8	13	71
22	Onbin Kişiye Düşen Diş Hekimi Sayısı	2000	Kişi	1	1	2	52
23	Onbin Kişiye Düşen Eczane Sayısı	2000	Adet	2	1	3	43
24	Onbin Kişiye Düşen Hastane Yatağı Sayısı	2000	Hastane Yatağı	12	18	23	67
SANAYİ GÖSTERGELERİ							
25	Organize Sanayi Bölgesi Parsel Sayısı	2000	Parsel	68	871	28.726	55
26	Küçük Sanayi Sitesi İşyeri Sayısı	2000	Adet	54	6.161	81.302	73
27	İmalat Sanayi İşyeri Sayısı	2000	Adet	6	143	11.118	68
28	İmalat Sanayi Yıllık Çalışanlar Ortalama Sayısı	2000	Kişi	968	20.040	1.130.488	64
29	İmalat Sanayi Kurulu Güç Kapasite Miktarı	2000	Beygir Gücü	23.854	212.085	13.478.078	54
30	Fert Başına İmalat Sanayi Elektrik Tüketimi	2000	Kws	125	146	550	53
31	Fert Başına İmalat Sanayi Katma Değeri	2000	Milyon TL.	24	38	350	62
TARIM GÖSTERGELERİ							
32	Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Üretim Değeri	2000	Milyon TL.	853	884	1.124	58
33	Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Payı	2000	Yüzde	0,58	9,53	100,00	57
İNŞAAT GÖSTERGELERİ							
34	Daire Sayısı	2000	Adet	29.557	746.943	16.235.830	73
35	Borulu Su Tesisati Bulunan Daire Oranı	2000	Yüzde	92	91	97	67
MALİ GÖSTERGELER							
36	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla İçindeki Payı	2000	Yüzde	0,19	4,14	100,00	68
37	Fert Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	2000	Milyon TL.	719	841	1.837	72
38	Banka Şube Sayısı	2000	Adet	22	322	7.786	63
39	Fert Başına Banka Mevduatı	2000	Milyon TL.	132	133	939	64
40	Toplam Banka Mevduatı İçindeki Payı	2000	Yüzde	0,07	1,29	100,00	66
41	Toplam Banka Kredileri İçindeki Payı	2000	Yüzde	0,20	1,53	100,00	42
42	Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Kredi Miktarı	2000	Milyon TL.	185	56	138	8
43	Fert Başına Sınai, Ticari ve Turizm Kredileri Miktarı	2000	Milyon TL.	75	48	392	47
44	Fert Başına Belediye Giderleri	2000	Milyon TL.	42	37	82	60
45	Fert Başına Genel Bütçe Gelirleri	2000	Milyon TL.	45	57	464	70
46	Fert Başına Gelir ve Kurumlar Vergisi Miktarı	2000	Milyon TL.	26	30	165	63
47	Fert Başına Kamu Yatırımları Miktarı	1995-2000	Milyon TL.	174	266	248	43
48	Fert Başına Teşvik Belgeli Yatırım Tutarı	1995-2000	Milyon TL.	466	611	2.668	62
49	Fert Başına İhracat Miktarı	1995-2000	ABD Doları	7	84	2.249	58
50	Fert Başına İthalat Miktarı	1995-2000	ABD Doları	6	81	3.967	60
ALTYAPI GÖSTERGELERİ							
51	Kırsal Yerleşmelerde Asfalt Yol Oranı	2000	Yüzde	25,30	25,97	45,23	66
52	Yeterli İçmesuyu Götürelen Nüfus Oranı	2000	Yüzde	82,48	78,51	84,98	50
53	TCK Asfalt Yol Oranı	2000	Yüzde	90,58	79,92	91,28	50
DiĞER REFAH GÖSTERGELERİ							
54	Onbin Kişiye Düşen Özel Otomobil Sayısı	2000	Adet	188	197	652	65
55	Onbin Kişiye Düşen Motorlu Kara Taşıtı Sayısı	2000	Adet	336	343	1.056	67
56	Fert Başına Elektrik Tüketim Miktarı	2000	Mws	1	1	1	67
57	Fert Başına Telefon Kontör Değeri	2000	Adet	1.027	868	1.852	50
58	Yeşil Kartlı Kişi Oranı	2000	Yüzde	32	24	15	5

KAYNAK: DPT

EK 2. DEVLET YARDIMLARI

Ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanmasında, kültürel gelişimin gerçekleştirilmesinde, ülkenin her çeşit kaynak ve olanaklarının harekete geçirilmesi, kıt kaynakların verimli kullanılması temel esastır, Türkiye ekonomik ve sosyal alanda hızla gelişmekte olan bir ülke konumunda olup, genel kalkınma politikasıyla özellikle planlı dönemde ekonomik büyüme ile birlikte sosyal değişme ve refah dağılımının sağlıklı biçimde gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir.

Gelişmekte olan ülkelerde daha çok görülen bölgeler arası gelişmişlik farkları yatırımların belirli bölge ve şehirlerde yoğunlaşması, bölgesel gelir dağılımında ve gelişmişlik düzeyinde dengesizliklere yol açmaktadır. Girişimcilerin gelişmiş yöreleri tercih etmeleri ulusal kaynakların rasyonel kullanımını engellemekte, yatırımların yoğunlaştığı kentlerde de doğanın aşırı kullanılmasına ve doğal dengenin bozulmasına neden olmaktadır.

Girişimcinin yatırım kararı alırken, hızla değişen, rekabete açık ulusal ya da uluslar arası piyasa koşullarında çok kısa süreli tüketici taleplerini esas alması bazı durumlarda doymuş pazara girme çabalarına dönüşmekte bu da kaynak israfına neden olmaktadır. Bu tip yatırımlar yoğun rekabet ortamında, talep değişikliklerine ve ekonomik dalgalanmalara uyum gösterememekte, yatırımdan beklenen getiri sağlanamadığı gibi girişimci ve ülke ekonomisi açısından zararlı sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla getirisi uzun vadede oluşan ve değişen ekonomik, politik, sosyal ve teknolojik koşullar nedeniyle yüksek risk taşıyan bir faaliyet olarak tanımlanabilecek yatırımın desteklenmesi zorunlu hale gelmektedir. Söz konusu yüksek riski azaltmak ve girişimcileri ülke açısından uygun yatırımlara yönlendirebilmek için gelişmiş ülkeler dahil, tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de yatırımlar devlet tarafından desteklenmektedir. Gümrük Birliği, Dünya ekonomisine entegrasyon ve yabancı sermayenin ülkemize çekilmesi gibi hususlar dikkate alındığında yatırımlarda devlet desteğinin önemi daha da artmaktadır.

Ülkemizde uygulanan devlet yardımları; Teşvik Uygulama Yabancı Sermaye ve İhracat Genel Müdürlükleri tarafından planlanmakta olup, uygulamada söz konusu Genel Müdürlükler ile Gümrük Müsteşarlığı, Gelirler Genel Müdürlüğü, KOSGEB, TÜBİTAK, Türkiye Kalkınma Bankası, Eximbank vb. kuruluşlar görev yapmaktadır.

Ek 2.1. Yatırımlarda Devlet Yardımları Ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar

Karar Tarihi : 10.06.2002

Karar Sayısı: 2002/4367

Yayımlandığı Resmi Gazete Tarih ve Sayısı:09.07.2002/24810

BİRİNCİ BÖLÜM

Genel Hükümler

Amaç

Madde 1- Bu Karar'la, bölgeler arası dengesizlikleri gidermek, istihdam yaratmak ve uluslararası rekabet gücünü artırmak için Kalkınma Planları ve Yıllık Programlarda öngörülen hedefler ile Avrupa Birliği normları ve uluslararası anlaşmalara uygun olarak tasarrufları, katma değeri yüksek, ileri ve uygun teknolojileri kullanan yatırımlara yönlendirmek suretiyle, yatırımların desteklenmesi amaçlanmaktadır.

Tanımlar

Madde 2- Bu Karar'da geçen;

- a) Bakanlık : Hazine Müsteşarlığının bağlı bulunduğu Devlet Bakanlığını,
- b) Müsteşarlık : Hazine Müsteşarlığını,
- c) Teşvik belgesi : Yatırım Teşvik Belgesi veya İzin ve Teşvik Belgesini,
- d) Oda : Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliğine (TOBB) bağlı sanayi odalarını, ticaret ve sanayi odalarını ve ticaret odalarını,
- e) Aracı bankalar : Bu Karar'ın uygulanmasına ilişkin Müsteşarlıkça yayımlanacak tebliğle belirlenecek bankalar ile yatırımlarda devlet yardımları ile ilgili diğer Bakanlar Kurulu kararlarında belirtilen bankaları,
- f) Özel amaçlı bölgeler: Endüstri bölgeleri, teknoloji geliştirme bölgeleri, Sanayi ve Ticaret Bakanlığınca belirlenen özel organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinden oluşan organize küçük sanayi bölgeleri dahil organize sanayi bölgelerini,
- g) Saymanlık hesabı: Müsteşarlık merkez ödemelerini yapan Merkez Saymanlık hesabını, ifade eder.

Destek unsurları

Madde 3- Bu Karar çerçevesinde yatırımlara sağlanabilecek destek unsurları şunlardır:

- Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu istisnası,
- Yatırım indirimi,
- Katma Değer Vergisi istisnası,
- Vergi, resim ve harç istisnası,
- Kredi tahsisi.

Ayrıca yatırımlar, diğer Kanun ve Bakanlar Kurulu kararlarında teşvik belgesine bağlı olarak öngörülen destek unsurlarından da yararlandırılabilir.

Destek unsurlarından yararlanma ve yöresel ayırım

Madde 4- Destek unsurlarının uygulanması açısından yöreler; gelişmiş, normal ve kalkınmada öncelikli yöreler olmak üzere üçe ayrılmıştır.

Kalkınmada öncelikli yöre kapsamındaki iller, Yüksek Planlama Kurulu kararları ile yeniden belirlenebilir.

3 üncü maddede belirtilen destek unsurlarından, Müsteşarlıkça teşvik belgesine bağlanan;

Kalkınmada öncelikli yörelerdeki yatırımlar,

Normal yörelerdeki yatırımlar,

Gelişmiş yörelerde Bakanlıkça yayımlanacak tebliğlerle belirlenecek yatırımlar ile yöre farkı gözetilmeksizin özel amaçlı bölgelerde yapılacak yatırımlar yararlanabilir.

Gelişmiş yörelerdeki özel amaçlı bölgelerde yapılacak yatırımlar, münhasıran gelişmiş yörede uygulanan kısıtlamalara tabi değildir.

Teşvik belgesi

Madde 5- Destek unsurlarından yararlanılması için yatırımların, Müsteşarlık tarafından makro ekonomik politikalar, arz-talep dengesi, sektörel, mali ve teknik yönden yapılacak değerlendirme sonucunda uygun görülerek, bu Karar ve bu Karar'a istinaden yayımlanacak tebliğlerde belirtilen ilke ve ölçütler içinde kalınmak koşulu ile kaideten teşvik belgesine bağlanması gerekmektedir.

Teşvik belgesi düzenlenebilmesi için, yatırımı gerçekleştirecek şirketi temsil ve ilzama yetkili kişilere ait imza sirküleri, şirket kuruluşunu gösterir Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi (kurulacak şirket adına yapılan yabancı sermayeli yatırımlara ait müracaatlarda aranmaz), yatırım bilgi formu ve eki bilgi ve belgeler ile bütçeye irat kaydedilmek üzere Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki Saymanlık hesabına yatırılan meblağa ait makbuz ile birlikte;

a) Kredi tahsisi desteğinden yararlanabilecek yatırımlar dışındaki imalat ve tarımsal sanayi sektöründe yapılacak sabit yatırım tutarı 4 trilyon Türk Lirasını aşmayan yerli sermayeli yatırımlar için ilgili odalara,

b)Diğer yatırımlar ile yabancı sermayeli yatırımlar için Müsteşarlığa, müracaat edilmesi gerekmektedir.

Odalara yapılacak müracaatta; Bakanlıkça yayımlanacak tebliğle belirlenecek esas ve usuller çerçevesinde ilgili odaca yapılacak değerlendirme sonuçları format halinde Müsteşarlığa iletilir. Müsteşarlığın yapacağı nihai değerlendirme sonucunda uygun görülen yatırımlar teşvik belgesine bağlanır.

Teşvik belgesi kapsamında yapılacak yatırıma, yatırıma başlama tarihinden itibaren 1 yıl içinde başlanması esastır. Mücbir sebep veya fevkalade hal durumlarında bu süre Müsteşarlıkça değerlendirilerek uzatılabilir. Yatırıma başlama tarihinden itibaren belirlenen süre içinde yatırıma başlanılmaması halinde teşvik belgesi iptal edilir.

Madde 6- Teşvik belgesi için müracaat yapılacak ilgili odalar, TOBB'nin görüşü alınarak Müsteşarlık tarafından tespit edilir.

Madde 7- Yatırımın, teşvik belgesine bağlanabilmesi için asgari sabit yatırım tutarının;

Kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlarda 200 milyar Türk Lirası,

Diğer yörelerde yapılacak yatırımlarda 400 milyar Türk Lirası,

olması gerekmektedir.

Finansal kiralama şirketleri aracılığıyla yapılacak yatırımlarda, finansal kiralama şirketleri için aranacak asgari sabit yatırım tutarı bu miktarların % 25'i kadardır.

Madde 8- Teşvik belgesine ilişkin müracaatta, bütçeye irat kaydedilmek üzere Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki Saymanlık hesabına;

Kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlarda 200 milyon Türk Lirası,

Diğer yörelerde yapılacak yatırımlarda 400 milyon Türk Lirası,

yatırılması zorunludur.

İlgili Odalara müracaat edilmesi halinde; yukarıdaki tutarların 100 milyon Türk Lirası ilgili Oda hesabına, kalan tutar ise bütçeye irat kaydedilmek üzere Saymanlık hesabına yatırılır. İlgili Odalarca teşvik belgesi ile ilgili olarak tamamlama ekspertiz ücretleri dışında yapılacak diğer işlemler için başka hiçbir isim altında ücret talep edilemez.

Teşvik belgesi veya eki listelerin zayi olması nedeniyle yatırımcı tarafından yeniden tasdikinin talep edilmesi durumunda; her bir belge için teşvik belgesinde yazılı toplam yatırım tutarının %0.2'si oranındaki meblağ bütçeye irat kaydedilmek üzere Saymanlık hesabına yatırılır. Bu meblağ, her bir belge itibarıyla 200 milyon Türk Lirasını geçemez.

Madde 9- “Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Yatırımlarında Devlet Yardımları Hakkında Karar” çerçevesinde destek unsurlarından faydalanmakta olan yatırımlar için bu Karar'a istinaden teşvik belgesi düzenlenmez ve kredi tahsis edilmez.

Madde 10- Teşvik belgesine bağlanan yatırımlara ilişkin bilgiler aylık olarak Resmi Gazete'de yayımlanır.

Madde 11- Müsteşarlığın bağlı bulunduğu Devlet Bakanı, yukarıdaki maddelerde belirtilen değerleri; her yıl Maliye Bakanlığınca önceki yıla ait olarak 213 sayılı Vergi Usul Kanunu hükümlerine göre belirlenen yeniden değerlendirme oranında artırmaya yetkilidir.

Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu İstisnası

Madde 12- Teşvik belgesi kapsamındaki makine ve teçhizat ithalatı, yürürlükteki İthalat Rejimi Kararı gereğince ödenmesi gereken Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonundan istisnadır. Ayrıca, makine ve teçhizat bedelinin %5'ini geçmemek kaydıyla yedek parçaların ve Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonundan istisna edilmek kaydıyla yeni model üretimine yönelik otomobil ve hafif ticari araç yatırımlarında yatırım dönemi içerisinde kalmak ve 1

yıldan daha uzun süreli olmamak üzere CKD aksam ve parçalarının ithali teşvik belgesi kapsamında uygun görülebilir.

Ancak, binek araçları, otobüs, çekici (Euro I, Euro II, Euro III veya Euro IV normlarına uygun yeşil motoru haiz olanlar hariç), yedek parça, treyler (frigorifik olanlar hariç), mobilya, yat, motorbot, kamyon (off road-truck tipi ile karayoluna çıkması mümkün olmayan kaya tipi damperli kamyonlar hariç), transmikser, kesintisiz güç kaynağı, beton santrali, forklift, beton pompası, inşaat malzemeleri, porselenden ve seramikten mamul sofrta ve mutfak eşyasının teşvik belgesi kapsamında ithal edilmesi halinde yürürlükteki İthalat Rejimi Kararında öngörülen oranlarda Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu tahsil edilir.

Bu Karar çerçevesinde teşvik belgesi kapsamında hammadde, aramalı ve işletme malzemesi ithal edilemez.

İthalat Rejimi Kararı uyarınca yayımlanan “Eski, Kullanılmış veya Yenileştirilmiş Olarak İthal Edilebilecek Maddelere İlişkin Tebliğ” hükümleri uyarınca ithali mümkün olan kullanılmış makine ve teçhizat (karayolu nakil vasıtaları hariç), bölgesel ve sektörel kısıtlamalar da gözönüne alınarak proje bazında yapılacak değerlendirme sonucunda teşvik belgesi kapsamına dahil edilebilir. Bunun dışında İthalat Rejimi Kararı uyarınca ithaline izin verilen kullanılmış makine ve teçhizatlar ayrıca bu Karar kapsamındaki destek unsurlarından yararlandırılmaz.

Özel önem taşıyan sektör yatırımı

Madde 13- Bu Karar kapsamında normal yörelerde yapılacak yatırımlar, bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar ile yöre farkı gözetilmeksizin Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) yatırımları, ar-ge yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, enerji dahil altyapı yatırımları, eğitim yatırımları, sağlık yatırımları, turizm yatırımları, maden istihracına yönelik yatırımlar, bilişim teknolojisi yatırımları, yazılım geliştirme yatırımları, genel amaçlı rehabilitasyon merkezleri ve huzurevleri yatırımları, gemi ve yat inşa yatırımları, tersane yatırımları, uçak ve helikopter yatırımları, elektronik sanayi yatırımları, Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu veya Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu tarafından belirlenen öncelikli teknoloji alanında yapılacak yatırımlar, özel amaçlı bölgelerde yapılacak yatırımlar ve ileri teknoloji gerektiren, katma değeri yüksek, vergi gelirleri ve istihdam artırıcı

özelliklerden en az birini içeren ve sabit yatırım tutarı 50 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasının üzerindeki yatırımlar özel önem taşıyan sektör yatırımlarıdır.

Yatırım indirimi

Madde 14- Bu Karar kapsamında teşvik belgesine bağlanmak suretiyle yapılacak yatırımlar için yatırım indirimi oranı;

- a. Gelişmiş yörelerde yapılacak yatırımlar için %40,
 - b. Özel önem taşıyan sektör yatırımlarından;
 - 1) Bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar, özel amaçlı bölgelerde yapılacak yatırımlar ile yöre farkı gözetilmeksizin 13 üncü maddede sayılan diğer özel önem taşıyan sektör yatırımları için %100,
 - 2) Normal yörelerde yapılacak diğer yatırımlar için %60,
- Kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlar için %100,
- Uluslararası rekabet gücü kazandıracak, yüksek teknoloji gerektiren, katma değeri yüksek, vergi gelirleri ve istihdam artırıcı özelliklerden en az ikisini içeren ve 250 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasını aşan sınıai yatırımlar için yöre farkı gözetilmeksizin %200,

olarak uygulanır.

Yatırım indiriminde, Maliye Bakanlığınca her yıl belirlenen asgari yatırım indirimine esas tutarlar esas alınır.

Katma Değer Vergisi İstisnası

Madde 15- 25/10/1984 tarihli ve 3065 sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu gereğince, teşvik belgesini haiz yatırımcılara teşvik belgesi kapsamında yapılacak makine ve teçhizat ithal ve yerli teslimleri Katma Değer Vergisinden istisnadır.

Kredi Tahsisi

Madde 16 - Bu Karar uyarınca aşağıda belirtilen konular için, Müsteşarlıkça uygun görülmesi halinde teşvik belgeli veya belgesiz olarak kredi tahsis edilebilir.

- a) Araştırma-geliştirme yatırımları,
- b) Çevre korumaya yönelik yatırımlar,

- c) Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu veya Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu tarafından belirlenen öncelikli teknoloji alanındaki yatırımlar,
- d) Teknoloji geliştirme bölgelerinde yapılacak yatırımlar,
- e) Bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar (Bu fıkranın a, b, c ve d bentlerinde belirtilen konulardaki yatırımlar ile bölgesel ve sektörel kısıtlamalar uygulanan yatırım konuları hariç olmak üzere, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Hatay, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van illerinde yapılacak sabit yatırım tutarı 3 trilyon Türk Lirasının üzerinde ve en az 75 kişilik istihdam sağlamaya yönelik komple yeni yatırımlar),
- f) Bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar kapsamındaki illere ve gelişmiş yörelerden kalkınmada öncelikli yörelere ve özel amaçlı bölgelere taşınacak yatırımlar,

Bu kapsamda ar-ge yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu veya Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu tarafından belirlenen öncelikli teknoloji alanındaki yatırımlar ile bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar kapsamındaki illere ve gelişmiş yörelerden kalkınmada öncelikli yörelere ve özel amaçlı bölgelere taşınacak yatırımlar için tahsis edilecek kredi miktarı Bakanlıkça yayımlanacak tebliğle belirlenecek harcamaların %50'si kadar olup, 400 milyar Türk Lirasını geçemez. Bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar için tahsis edilecek yatırım kredisi miktarı sabit yatırım tutarının %30'u kadar olup, bu miktar 4,5 trilyon Türk Lirasını geçemez.

- g) Daha önce 7/11/1996 tarihli ve 96/8905 sayılı, 26/2/1999 tarihli ve 99/12477 sayılı, 9/4/1999 tarihli ve 99/12655 sayılı, 22/11/2000 tarihli ve 2000/1721 sayılı Bakanlar Kurulu kararları kapsamında yatırım ve/veya işletme kredisi kullandırılan yatırımlar ile bu maddenin diğer bentleri kapsamında kredilendirilen yatırımlar hariç olmak üzere; kalkınmada öncelikli yörelerde imalat sanayi, tarımsal sanayi ve madencilik konularında;

- 1) Yapılacak yatırımlar için, bölgesel ve sektörel kısıtlamalar dikkate alınarak yatırım ve/veya işletme kredisi,
- 2) Mevcut olan ve asgari 50 kişilik istihdamı ve işletme sermayesi yetersizliği bulunan tesisler için, bölgesel ve sektörel kısıtlamalar dikkate alınmaksızın işletme kredisi,

Bu kapsamda tahsis edilecek yatırım kredisi miktarı faizsiz sabit yatırım tutarının %50'si kadar olup, bu miktar 500 milyar Türk Lirasını, aracı bankaca işletme sermayesi yetersizliği de dikkate alınarak tespit edilecek işletme kredisi miktarı ise 200 milyar Türk Lirasını geçemez. Yatırım ve işletme kredisinin birlikte kullanılması halinde toplam kredi miktarı azami 700 milyar Türk Lirasıdır.

Bu maddede yer alan krediler, tahsis edilen yer ve amaç dışında kullanılamaz. Bu kredilerden herhangi biri kapsamında tahsis yapılması halinde, diğer kredi türlerinden mükerrer kredi tahsisi yapılamaz ve tahsis amacı dışındaki kredi konularına dönüştürülemez. Tahsis edilecek kredilerin vadesi, teşvik belgeli veya teşvik belgesiz olarak uygulanması ile diğer esas ve usuller Bakanlıkça yayımlanacak tebliğler ile belirlenir.

Devir, temlik, satış ve ihrac

Madde 17- Teşvik belgesi kapsamı ithal makine ve teçhizatın 5 yıl, yerli makine ve teçhizatın ise 2 yıl süre ile Müsteşarlığın izni olmaksızın devir, temlik, satış ve ihracı yapılamaz. Bu işlemler, teşvik belgesindeki kayıt ve koşulların yerine getirilmemesi halinde söz konusu sürelerin dolmuş olması durumunda da izne tabidir.

Teşvik belgesi kapsamı yatırımın veya belge kapsamında temin edilen makine ve teçhizatın devir, temlik, satış ve ihracına ilişkin esas ve usuller Bakanlıkça yayımlanacak tebliğler ile belirlenir.

Yatırım yerinin değiştirilmemesi, teşvik belgesinde yer alan yatırıma ilişkin yükümlülüklerin yatırımcı tarafından yerine getirilmesi ve tesislerin bütünlüğünün bozulmaması kaydıyla tesislerin kiralanması serbesttir.

Yatırımın süresi ve tamamlama vizesi

Madde 18- Teşvik belgesi kapsamı yatırımların proje bazında yapılacak değerlendirme sonucunda öngörülecek sürede gerçekleştirilmesi esastır. Yatırımın gerçekleşme durumu, altışar aylık dönemler halinde teşvik belgesini düzenleyen ilgili merciye bildirilir. Yatırımın öngörülen sürede gerçekleştirilememesi halinde teşvik belgesinde kayıtlı ilk sürenin yarısı kadar daha ek süre verilebilir.

Öngörülen süre veya ek süre bitimini müteakip altı ay içinde yatırımın tamamlama vizesinin yapılması için teşvik belgesini düzenleyen mercie müracaat edilmesi gerekmektedir.

Madde 19- Daha önceki Bakanlar Kurulu kararlarına göre düzenlenmiş teşvik belgesi konusu yatırım yerinin serbest bölge ilan edilmesi durumunda, teşvik belgesinin verildiği mevzuat hükümlerine bağlı kalınmaksızın yatırımın mevcut hali dikkate alınarak serbest bölgenin faaliyete geçtiği tarih itibarıyla tamamlama vizesi yapılır. Ayrıca, yatırım yerinin organize sanayi bölgesi, teknoloji geliştirme bölgesi veya endüstri bölgesi ilan edilmesi durumunda da talep edilmesi halinde teşvik belgesinin istinat ettiği mevzuat hükümlerine bağlı kalınmaksızın tamamlama vizesi yapılabilir.

Yatırımların nakli

Madde 20- Mevcut yatırımların gelişmiş, normal ve kalkınmada öncelikli yöreler ile özel amaçlı bölgelere nakline, bu Karar hükümlerine göre sektörlerin ve bölgelerin durumu da dikkate alınarak Bakanlıkça yayımlanacak tebliğler ile belirlenecek esas ve usuller çerçevesinde proje bazında izin verilebilir.

Kararlara ilişkin uygulama

Madde 21- Teşvik belgesinde öngörülen destek unsurlarının ilgili kurum ve kuruluşlar ile bankalar tarafından uygulanması zorunludur.

Daha önceki yıl Bakanlar Kurulu kararlarına göre teşvik belgesine bağlanan yatırımlarla ilgili uygulamalara, teşvik belgesinin istinat ettiği Karar ile diğer ilgili Bakanlar Kurulu kararlarında belirtilen hükümler çerçevesinde devam olunur. Ancak, bu Karar ve bu Karara istinaden yayımlanacak tebliğlerle belirlenecek ihracat taahhüdü, ithalatta alınan fonlar, özkaynak oranları, yatırım indirimi, devir, temlik, satış, ihraç ve kiralama ile ilgili hükümler, bu Kararın yürürlükte olduğu süre içerisinde talep edilmesi halinde, daha önceki Bakanlar Kurulu kararlarına istinaden düzenlenmiş teşvik belgelerine de uygulanır.

Bu Karar ve daha önceki kararlarda yer alan destek unsurlarının uygulanmasında ortaya çıkacak tereddüt ve ihtilaflarda Müsteşarlığın görüşü doğrultusunda işlem tesis edilir.

Yetki ve uygulama esasları

Madde 22- Müsteşarlık, tebliğler ile belirlenen esas ve usuller çerçevesinde bu Karar kapsamındaki uygulamaya yönelik bazı işlemlerin yürütme yetkisini diğer kurum ve kuruluşlara devredebilir.

Müsteşarlık, bu Karar'ın uygulanmasını teminen; makro ekonomik politikalar ve gelişen şartlar göz önünde bulundurularak gerekli tedbirleri almaya, Karar'ın işleyişi, çeşitli kurum ve kuruluşlara verilecek görevlere ilişkin esas ve usulleri tebliğler ile belirlemeye, ilgili kuruluşlardan bilgi istemeye, Karar'da öngörülen haller dışında kalan özel durumları inceleyip sonuçlandırmaya, mücbir ve haklı sebeplerin varlığı halinde teşvik belgesi ile ilgili gerekli işlemleri yapmaya, yatırımlarda öngörülen şartlara uyulup uyulmadığını denetlemeye ve denetim sonuçlarına göre gerekli tedbirleri almaya, belgelerde tahrifat yapan, yanlış ve yanıltıcı bilgi ve belge veren yatırımcıların işlemlerini sınırlamaya, teşvik belgelerini iptal etmeye veya teşvik belgesi kapsamında sağlanan destek unsurlarına kısmen veya tamamen müeyyide uygulamaya yetkilidir.

Diğer mali mevzuata ve milli menfaatlere aykırı davranan firmaların ilgili kamu kurum ve kuruluşlarınca Müsteşarlığa bildirilmesi halinde de yukarıdaki hükümler uygulanır.

Yatırımlara müeyyide uygulanması

Madde 23- Destek unsurlarından faydalanabilmek için, yatırımların teşvik belgelerindeki kayıt ve koşullara uygun olarak gerçekleştirilmeleri esastır.

Bu Karar ve bu Karar'a ilişkin olarak yürürlüğe konulacak tebliğlerde belirlenen hükümlere aykırı davranan, teşvik belgesindeki kayıt ve koşulları yerine getirmeyen, teşvik belgesi ile diğer belgelerde tahrifat yapan, yanlış ve yanıltıcı bilgi ve belge veren yatırımcıların yararlandıkları destek unsurları, ilgili mevzuat hükümleri çerçevesinde 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümleri uyarınca kısmen veya tamamen geri alınır.

İKİNCİ BÖLÜM

Bütçe Kaynaklı Krediler

Yatırımları Teşvik Hizmetleri ödeneğinden yapılacak ödemeler

Madde 24- Yatırımların desteklenmesi için her yıl bütçe kanunu ile ayrılan ödenek çerçevesinde teşvik belgeli olup, olmadığına bakılmaksızın ilgili mevzuatında öngörülen esas ve usuller çerçevesinde Müsteşarlıkça yatırım ve/veya işletme kredisi tahsis edilebilir ve yatırımlarda devlet yardımları ile ilgili mevzuatta öngörülen diğer ödemeler yapılabilir.

Ayrıca bütçeden, ilgili mevzuatı uyarınca aşağıda belirtilen ödemeler de yapılabilir.

KOBİ yatırımları ile ilgili mevzuat uyarınca yapılacak ödemeler,

İlgili Bakanlar Kurulu kararları uyarınca yatırım ve işletme kredilerine ait devam eden ödemeler,

Yatırımlarda devlet yardımları ile ilgili olarak daha önceki Bakanlar Kurulu kararlarında belirtilen hükümler çerçevesinde öngörülen (Kaynak Kullanımını Destekleme Primi, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu Kaynaklı Kredi, Fon Kaynaklı Kredi, Teşvik Primi veya KDV Desteği, Enerji Desteği, SSK Primi, Konut Edindirme Yardımı ve Tasarrufu Teşvik Kesintilerinin işveren hissesi) ödemeler,

Daha önceki Bakanlar Kurulu kararlarına göre teşvik belgesine ilişkin müracaatta Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasına yatırılan tutarlar ve zayi olan belgelerle ilgili olarak mevzuatı gereği iade edilmesi gereken tutarlar,

Yatırımlarda devlet yardımları ile ilgili olarak açılan davalar ve yapılan icra takiplerine ilişkin harç ve masraflar, görülmekte olan davalar sırasında görevli bankalarca yapılması gerekli masraflar, aleyhe sonuçlanan davalarla ilgili olarak geri verilmesi gerekli tutarlar ile mahkeme ve icra masrafları gibi giderler,

Sehven, maddi hata, matrah değişikliği gibi nedenlerle hazine hesabına maledilen, fazladan yatırıldığı idari ve/veya adli makamlarca tespit edilen tutarlardan yapılacak iadeler,

İlgili Bakanlar Kurulu kararları uyarınca öngörülecek yatırım ve/veya işletme kredileri, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu'na yapılacak yıllık ödemeler.

Uygulama esas ve usulleri

Madde 25- Kredi tahsisi ve ödemelerle ilgili işlemlere aracılık edecek bankalar ve diğer kuruluşların tespiti, kredilerin ve ödemelerin (vadesi ve geri dönüşü dahil) işleyişine ilişkin esas ve usuller Bakanlıkça yayımlanacak tebliğlerle belirlenir.

Bu Karar kapsamında aracı bankalar ile kurum ve kuruluşlara yapılacak aktarmalar, taleplerin Müsteşarlığa intikalini müteakip bütçe ödeneğinin imkanları çerçevesinde gerçekleştirilir.

Tahsis edilecek işletme kredilerinde aracı bankalarca yapılan mali, ekonomik ve teknik değerlendirme sonucunda tesbit edilen tutarlar aracı bankanın talebine istinaden Müsteşarlıkça doğrudan aktarılır.

Aracı bankalar ile diğer kurum ve kuruluşlara yapılacak aktarmalar Müsteşarlığın bağlı olduğu Devlet Bakanının onayına istinaden yapılır.

Madde 26- Bu Karar hükümleri çerçevesinde kullanılacak kredilerin faiz oranı yatırım kredileri için %20, işletme kredileri için %30'dur. Kullanılacak kredilerin faiz oranlarını ekonominin seyrine göre %100'üne kadar artırmaya veya azaltmaya Müsteşarlığın bağlı bulunduğu Devlet Bakanı yetkilidir. Daha önceki Bakanlar Kurulu kararlarına göre kullanılan kredilerin bakiyeleri için tabi oldukları kararname hükümlerine göre uygulanması gereken faiz oranını aşmamak kaydıyla yeni belirlenen faiz oranları uygulanır.

Madde 27- Mülga Yatırımları Teşvik Fonundan her ne ad altında olursa olsun daha önce verilmiş krediler ile bu Karar'a ve ilgili diğer Bakanlar Kurulu kararlarına istinaden verilen kredilerin ana para ve faiz geri dönüşleri, bu kredilerin ait olduğu şartlarda ilgili bankalarca tahsil edilir ve bütçeye gelir yazılmak üzere Saymanlık hesabına intikal ettirilir.

Aracı bankalar ve yatırımcıların sorumluluğu

Madde 28- Aracı bankalar ve yatırımcıların sorumluluğu aşağıda belirtilmiştir.

Aracı bankalar tarafından yapılacak inceleme sonucunda kullanılması öngörülen kredi tutarı, yatırımcılara ödenmek üzere Müsteşarlıkça Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası aracılığıyla aracı bankalara aktarılır.

Aracı bankalarca, ilgili Bakanlar Kurulu kararlarında aksi belirtilmedikçe yatırım ve/veya işletme kredilerinin aktarma tarihinden itibaren en geç 5 iş günü içinde ilgili yatırımcıya kullanılması zorunludur. Kredinin 5 iş günü içinde kullanılamaması halinde kullanılamayan kredi tutarı en geç müteakip 5 iş günü içinde Saymanlık hesabına iade edilir. Aksi takdirde kredinin banka hesaplarına geçtiği tarih ile Saymanlık hesabına iade edildiği tarih arasında geçen süre için ilgili bankanın kısa

vadeli kredilere genel olarak uygulayacağını ilan ettiği kredi faiz oranı üzerinden faiz alınır.

Krediye aracılık eden bankalar, kredilerin amacına uygun olarak kullanılmasından ve kredilere ait anapara taksit ve faizlerinin zamanında Saymanlık hesabına yatırılmasından sorumludurlar. Aracı bankalar, ilgili Bakanlar Kurulu kararlarında aksine bir hüküm bulunmaması halinde anapara taksit ve faizlerini yatırımcılardan tahsil edilip edilmediğine bakılmaksızın, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasına tevdi ettikleri global itfa planına göre 5 iş günü içinde bütçeye gelir yazılmak üzere Saymanlık hesabına yatırmak zorundadırlar. Aracı bankalarca süresinde Saymanlık hesabına yatırılmayan tutarlara, bu hesaba yatırıldıkları tarihe kadar, bu bankaların kısa vadeli kredilere genel olarak uygulayacağını ilan ettiği faiz oranı üzerinden cezai faiz tahakkuk ettirilir.

Aracı bankalar yapacakları aracılık işlemlerinden dolayı krediye tahakkuk eden faizin 4 puanını komisyon olarak alırlar. Bunun dışında ücret, komisyon gibi isimler altında başkaca hiçbir karşılık talep edemezler.

Aracı bankaların mükellefiyetlerini bu Karar hükümleri çerçevesinde yerine getirmemeleri halinde, Müsteşarlıkça Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasına verilecek talimata istinaden ilgili bankanın anılan Banka nezdindeki karşılık hesabından virman yapılmak suretiyle tahsili cihetine gidilir.

Tahsil usulü

Madde 29- Süresinde tahsil edilemeyen alacakların ve kredi geri dönüşlerinin tahsili aşağıdaki şekilde yapılır.

Süresinde tahsil edilemeyen alacaklar ile anapara taksit ve tahakkuk eden faizlerinin ve bunlara, ilgili Bakanlar Kurulu kararına göre tahakkuk ettirilecek cezai faizlerin Saymanlık hesabına yatırılmaması halinde bu tutarların tahsilinde 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümleri uygulanır.

Mülga Yatırımları Teşvik Fonundan ve yatırımları teşvik hizmetleri tertibinden fazla ödendiği tespit edilen tutarlar 6183 sayılı Kanun hükümleri uyarınca ilgili yatırımcılar, kurum ve kuruluşlardan tahsil edilir.

Madde 30- Aracı bankalar kanalıyla kullandırılan kredilerin vadesinden önce iadesinin yapılması talebinde bulunulması halinde, iade tarihi ile itfa planında belirtilen vade sonuna

kadar olan devre için faiz tahakkuk ettirilmez. Vadeden önce aracı bankalara intikal ettirilen krediye ilişkin iade tutarlarının bu bankalarca 5 iş günü içinde bütçeye gelir yazılmak üzere Saymanlık hesabına iadesi zorunludur. Aksi takdirde, aracı bankalara bu Karar'ın 28 inci maddesi hükmü uygulanır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Geçici Hükümler

Geçici Madde 1- 21/12/2000 tarihli ve 2000/1821 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'ndan önceki Bakanlar Kurulu Kararlarına istinaden düzenlenmiş ve Kaynak Kullanımını Destekleme Primi, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu Kaynaklı Kredi ve Fon Kaynaklı Kredi ihtiva etmeyen teşvik belgelerinden;

- a) Yatırım süresi sona ermiş olmakla birlikte tamamlama vizesi yapılmamış veya Müsteşarlık kayıtlarına göre hiç işlem görmemiş olanlar firma talebi olmaksızın,
- b) Fiziki olarak gerçekleşen veya yatırım süresi devam etmekle birlikte mevcut haliyle tamamlama vizesi yapılması istenenler firma talebine istinaden,

Müsteşarlık veya Müsteşarlıkça görevlendirilen Valilikçe (yatırımın bulunduğu il) veya sanayi odasınınca (sanayi odası bulunmaması halinde ticaret ve sanayi odası, gemi ve yat inşası ile tersane yatırımlarında deniz ticaret odası) düzenlenen ekspertiz raporlarına istinaden teşvik belgesi konusu yatırımın bütünlüğü ve altyapı müşterekliliği ile, ilgili Bakanlar Kurulu kararı ve teşvik belgesindeki kayıt ve koşullara bakılmaksızın gerçekleşen değerler üzerinden tamamlama vizeleri yapılır. Tamamlama vizeleri, ekspertiz işlemini yapan ve raporunu düzenleyen merci tarafından doğrudan teşvik belgeleri üzerine dercedilerek sonucundan Müsteşarlığa bilgi verilir.

21/12/2000 tarihli ve 2000/1821 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'ndan önceki Bakanlar Kurulu Kararlarına istinaden düzenlenmiş ve Kaynak Kullanımını Destekleme Primi, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu Kaynaklı Kredi ve Fon Kaynaklı Kredi ihtiva eden teşvik belgelerine ilişkin tamamlama vizesi işlemleri, talep edilip edilmediğine bakılmaksızın resen Müsteşarlıkça veya Müsteşarlığın görevlendireceği bankalar veya yukarıdaki fıkrada belirtilen kurum ve kuruluşlar tarafından düzenlenecek ekspertiz raporlarına istinaden

yapılır. Ancak yatırımın fiziki olarak tamamlanmış olup, olmadığına bakılmaksızın, ilgili Karar ve teşvik belgesindeki kayıt ve koşullara bağlı kalınmadan tamamlama vizesi yapılan yatırımlarda fazladan prim veya kredi kullanılmış olması halinde fazladan yararlandırılan destek unsurları ilgili mevzuat hükümleri çerçevesinde geri alınır. Bu teşvik belgelerinden 31/12/1999 tarihine kadar tamamlama vizesi başvurusunda bulunulmamış olması sebebiyle iptal edilen ancak teşvik belgesinde yer alan destek unsurlarına henüz müeyyide uygulanmamış olan söz konusu teşvik belgelerine ilişkin tamamlama vizesinin yapılmasının talep edilmesi halinde bu fıkrada belirtilen hükümler çerçevesinde işlem yapılır.

Kaynak Kullanımını Destekleme Primi uygulamasında, teşvik belgesinin istinat ettiği Bakanlar Kurulu Kararı ve ilgili diğer Bakanlar Kurulu kararlarındaki hükümler çerçevesinde işlem tesis edilir. Ancak, Kaynak Kullanımını Destekleme Primi ihtiva eden teşvik belgelerinin tamamlama vizesi işlemlerinde Müsteşarlıkça onaylanmış nihai makine ve teçhizat listesinde yer alan ithal ve yerli makine teçhizatlar ile teşvik belgesi kapsamındaki diğer sabit yatırım harcamalarının gerçekleşme değerleri dikkate alınır.

Gerçekleşen haliyle tamamlama vizesi yapılan teşvik belgelerinde kayıtlı oran üzerinden kullanılan özkaynağa tekabül eden kredi miktarının aşılması halinde, aşılan miktara tekabül eden vergi, resim ve harçlar ile teşvik belgelerindeki ihracat taahhüdünün yerine getirilememesi durumunda yararlanılan vergi, resim ve harçlar 3/12/1988 tarihli ve 3505 sayılı Kanun hükümleri çerçevesinde geri alınır. Ayrıca, KDV desteği veya teşvik primi ihtiva eden gemi ve yat inşa yatırımlarına ilişkin teşvik belgelerinde öngörülen yatırımların farklı gerçekleştirilmesi halinde de gerçekleşen haliyle tamamlama vizesi yapılabilir. Ancak, kapasite artışına tekabül eden harcamalara fazladan KDV desteği veya teşvik primi ödenmez. Fazladan ödeme yapıldığının tespit edilmesi halinde, fazladan yararlanılan kısım ilgili mevzuatı çerçevesinde geri alınır.

28/12/2001 tarihli ve 4731 sayılı Kanun'un geçici 2 nci maddesine istinaden, Kocaeli, Sakarya, Yalova ve Bolu illerinin merkez ve ilçelerinde gerçekleştirilen yatırımlarla ilgili olarak 17/8/1999 tarihinden önce düzenlenmiş teşvik belgeleri, yatırım indirimi, vergi, resim ve harç istisnası ile Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu uygulaması açısından ilgili mevzuatında yazılı olan şartlara bakılmaksızın tamamlanmış kabul edilir. Ayrıca, talep edilmesi halinde yatırımın bütünlüğü ile belge şart ve karakteristik değerlerine ve teşvik

belgelerinin tabi olduğu kararname ve tebliğ hükümlerine bağlı kalınmaksızın belge kapsamındaki yatırımlar mevcut haliyle tamamlanmış sayılarak tamamlama vizeleri yapılır. Bu madde uyarınca işlem yapılan belgeler konusu yatırımların bakiye kısımları için talep edilmesi halinde, bölgesel ve sektörel kısıtlamalar da dikkate alınarak yürürlükteki mevzuat hükümleri çerçevesinde yeni teşvik belgesi düzenlenebilir.

Müsteşarlıkça veya görevlendirilen kurumlarca yatırım yeri tespit edilemeyen veya süre uzatımı alamayan teşvik belgeleri ise Resmi Gazete'de ilan edilmek suretiyle iptal edilmiş sayılır.

Geçici Madde 2- Daha  nceki yıl Bakanlar Kurulu kararlarına göre düzenlenen; Kaynak Kullanımını Destekleme Primi, Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu Kaynaklı Kredi, Fon Kaynaklı Kredi içeren teşvik belgeleri (8/12/1999 tarihli ve 99/13717 ile 23/2/1998 tarihli ve 98/10755 sayılı Bakanlar Kurulu kararlarına göre Fon Kaynaklı Kredi içerenler hariç), yatırım süresi 1/1/2000 tarihinden önce bitmiş olan teşvik belgeleri ile Müsteşarlıkça süresi 30/6/2001 tarihine kadar uzatılmış bulunan çekici ve/veya treyler yatırımlarına ilişkin teşvik belgelerine ek süre verilmez ve geçici 1 inci madde hükmü uyarınca tamamlama vizeleri yapılır.

Yukarıda belirtilenler dışındaki teşvik belgelerinden; bu Karar'ın yayımı tarihinden önce iptal edilenler ve tamamlama vizesi yapılanlar ile 2000/1821 sayılı Bakanlar Kurulu Kararına istinaden düzenlenenler hariç olmak üzere, yatırım süresi 1/1/2000 ila 31/12/2001 (dahil) tarihleri arasında bitenlere, herhangi bir mercie müracaat edilmeksizin ve teşvik belgeleri üzerinde herhangi bir işlem yapılmaksızın son kez 31/12/2002 tarihine kadar süre verilmiş sayılır. Söz konusu teşvik belgelerinde öngörülen destek unsurları, ilgili kurum ve kuruluşlar ile bankalar tarafından uygulanmaya devam olunur.

Ayrıca,

Talep edilmesi halinde;

- 1) Sabit yatırım tutarının 50 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasının üzerinde olması nedeniyle özel önem taşıyan sektör yatırımları kapsamında düzenlenmiş,
- 2) Sabit yatırım tutarının 250 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasının üzerinde olması nedeniyle %200 oranında yatırım indiriminden yararlanan yatırımlara ilişkin,

3) Bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlara ilişkin,

4) 8/12/1999 tarihli ve 99/13717 sayılı Tabii Afetten Zarar Gören Yatırımların (Küçük ve Orta Boy İşletmeler Dahil) Ekonomiye Kazandırılması Hakkında Karar çerçevesinde desteklenen yatırımlara ilişkin,

5) Fon kaynaklı kredi içeren 23/2/1998 tarihli ve 98/10755 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'na göre düzenlenmiş,

teşvik belgelerine, yukarıda belirlenen süre kısıtlamasına bağlı kalınmaksızın, bir defada Müsteşarlıkça proje bazında ek süre verilebilir.

Teşvik belgesinin düzenleniş tarihi itibarıyla yatırım bitiş tarihi 31/12/2001 tarihinden sonraya tekabül eden teşvik belgelerine, talep edilmesi halinde belgede kayıtlı yatırım süresinin azami yarısı kadar ek süre verilebilir.

Talep edilmesi halinde, 30/1/2002 tarihli ve 4743 sayılı Mali Sektöre Olan Borçların Yeniden Yapılandırılması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun'un 3 üncü maddesine istinaden, finansal yeniden yapılandırma sözleşmelerine göre borçları yeniden yapılandırılan ve yeni bir itfa planına bağlanan borçlular tarafından alınmış olan teşvik belgelerinin süreleri, sözleşmeler ile belirlenen süreler kadar Müsteşarlıkça uzatılır.

Yukarıda belirtilen sürelerin sonunda yatırımların tamamlama vizesi için yatırımcılar tarafından 6 ay içerisinde Müsteşarlığa müracaat edilmesi gerekmektedir.

Geçici Madde 3- a) Kalkınmada öncelikli yörelerde yapılan yatırımlar ile 4/6/1985 tarihli ve 3213 sayılı Kanunun 9 uncu maddesi hükmü gereği bu yörelerde uygulanan destek unsurlarından istifade ettirilen yatırımlar için düzenlenmiş ve halen geçerli olan;

- KDV+10 puan oranında KDV desteği veya teşvik primi ihtiva eden,
- 1/8/1998 tarihinden önce onaylanmış yerli makine ve teçhizat listesinde yer alan,

-1/8/1998 tarihinden sonra satın alınması sebebiyle KDV desteğinden yararlanamayarak istisnadan yararlanan,

teşvik belgesi kapsamındaki makine ve teçhizatın KDV'siz fatura bedelinin %10'u oranında,

b) Kalkınmada öncelikli yörelerde uluslararası ihale neticesi yapılan teşvik belgeli yatırımlarda, ihalenin Türkiye'de yerleşik firmalarda kalması halinde yatırımcı firma yerine,

ihaleyi kazanan firmaların bu kapsamda yapacağı harcamalara, yatırımcının teşvik belgesinde belirtilen oranda,

c)Gemi ve yat inşa yatırımları için düzenlenmiş ve sabit yatırım tutarı üzerinden KDV desteği veya teşvik primi öngörölmüş bulunan teşvik belgelerine belgede belirtilen oranda, KDV desteği veya teşvik primi uygulamasına ilgili mevzuatında belirtilen esas ve usuller çerçevesinde, Valilikce veya Yeminli Mali Müşavirce rapor düzenlenmiş ve 31/12/2001 tarihine kadar Müsteşarlığa müracaat edilmiş olması kaydıyla, 2002 yılında yapılacak harcamalarda ödemeye esas tutarın bütçe imkanları ölçüsünde son kez %50'sine kadar olan kısmının ödenmesine devam olunur. Ayrıca, sabit yatırım tutarı üzerinden KDV desteği veya teşvik primi öngörölmüş bulunan teşvik belgeleri kapsamında 31/12/2001 tarihine kadar ithalat yapılması ve bunun gümrük giriş beyannameleri ile tevsik edilmesi halinde de aynı uygulama yapılır. Aksi takdirde 2002 yılı harcamalarına ödeme yapılmaz.

Geçici Madde 4- 5422 sayılı Kurumlar Vergisi Kanununda değişiklik yapan 11/8/1999 tarihli ve 4444 sayılı Kanuna göre; kurumların üretim ve turizm yatırım veya işletme belgesine sahip turizm tesislerinin ve bu tesislere ilişkin gayri menkullerinin tamamının veya bir kısmının, teşvik belgeli yatırım yapmak üzere kurulacak olan bir sermaye şirketine veya yeni kurulacak yabancı ortaklı bir anonim şirkete aynı sermaye olarak konulması kaydıyla devri Müsteşarlığın iznine tabidir. Bu durumda, teşvik belgesinin tamamlama vizesinin yapılması kaydıyla, destek unsurları geri alınmaz. 4444 sayılı Kanun hükümleri çerçevesinde bu amaçla yeni kurulmuş veya kurulacak şirketin 5 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasını aşan yatırımları için bölgesel ve sektörel kısıtlamalar da dikkate alınarak teşvik belgesi düzenlenir.

Geçici Madde 5- 12/10/1984 tarihli ve 84/8630 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'ndan önceki Bakanlar Kurulu kararlarına istinaden düzenlenen teşvik belgeleri ile ilgili olarak yatırım tamamlama vizesi şartı bulunmadığından, söz konusu teşvik belgeleri kapsamındaki yatırımlar herhangi bir işlem yapılmaksızın tamamlanmış sayılırlar.

Geçici Madde 6- Bu Karar'ın yayımı tarihinden önce sonuçlandırılmamış müracaatlar, müracaat tarihinde yürürlükte bulunan Bakanlar Kurulu Kararı hükümleri çerçevesinde sonuçlandırılır. Ancak, talep edilmesi halinde bu Karar'a istinaden teşvik belgesi düzenlenebilir veya bu Karar'ın lehe gelen hükümleri uygulanabilir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Yürürlük ve Yürütme

Yürürlükten kaldırılan hükümler

Madde 31- 21/12/2000 tarihli ve 2000/1821 sayılı , 11/2/2002 tarihli ve 2002/3699 sayılı Bakanlar Kurulu kararları ile 3/7/2001 tarihli ve 2001/2698 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'nın geçici 1 inci maddesi yürürlükten kaldırılmıştır.

Yürürlük

Madde 32- Bu Karar; 24,25,26,27,28,29 ve 30 uncu maddeleri 1/1/2002 tarihinden geçerli olmak üzere yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Yürütme

Madde 33- Bu Karar'ı Hazine Müsteşarlığının bağlı olduğu Devlet Bakanı yürütür.

Ek 2.2. Yatırım Teşvik Uygulamalarında Yörelere

Gelişmiş Yöre Kapsamındaki İller	Normal Yöre Kapsamındaki İller		Kalkınmada Öncelikli Yöre Kapsamındaki İller	
İstanbul (İl sınırları)	Ankara (Büyük Şehir Belediyesi hudutları dışı)	Eskişehir	Kastamonu	Tunceli
Ankara (Büyük Şehir Belediyesi hudutları içi)	İzmir (Büyük Şehir Belediyesi hudutları dışı)	Konya	Çorum	Adıyaman
İzmir (Büyük Şehir Belediyesi hudutları içi)	Bursa (Büyük Şehir Belediyesi hudutları dışı)	Gaziantep	Artvin	Kars
Bursa (Büyük Şehir Belediyesi hudutları içi)	Adana (Büyük Şehir Belediyesi hudutları dışı)	Sakarya	Erzincan	Gümüşhane
Adana (Büyük Şehir Belediyesi hudutları içi)	Antalya (Büyük Şehir Belediyesi hudutları dışı)	Bolu	Trabzon	Bayburt
Antalya (Büyük Şehir Belediyesi hudutları içi)	Çanakkale (Bozcaada ve Gökçeada ilçeleri hariç)	Burdur	Sivas	Batman
Kocaeli (İl sınırları)		Kütahya	Osmaniye	Mardin
		Afyon	Aksaray	Van
		Tekirdağ	K.Maraş	Siirt
		Yalova	Kilis	İğdır
		İçel	Bartın	Hakkari
		Muğla	Tokat	Bitlis
		Aydın	Çankırı	Ardahan
		Balıkesir	Sinop	Bingöl
		Kırklareli	Ordu	Ağrı
		Kayseri	Erzurum	Şırnak
		Denizli	Diyarbakır	Muş
		Bilecik	Yozgat	Rize
		Edirne	Şanlıurfa	Kırşehir
		Isparta	Nevşehir	Kırıkkale
		Manisa	Elazığ	Giresun
		Uşak	Amasya	Çanakkale (Bozcaada ve Gökçeada İlçeleri)
		Düzce	Karabük	
		Hatay	Malatya	
			Zonguldak	
			Karaman	
			Niğde	
			Samsun	

Ek 2.3: Küçük Ve Orta Ölçekli İşletmelerin Yatırımlarında Devlet Yardımları Hakkında Karar

KARAR SAYISI:2001/1822

Yayımlandığı Resmi Gazete Tarih ve Sayısı:18.01.2001/24291

Amaç

Madde 1- Bu Karar, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin kalkınma planları ve yıllık programlarda öngörülen hedefler ile Avrupa Birliği normlarına ve uluslararası anlaşmalara uygun olarak desteklenmelerini, uluslararası düzeyde rekabet edebilmelerini teminen üretim, kalite ve standartlarını artırmalarını, istihdam yaratmalarını sağlamak amacıyla hazırlanmıştır.

Kapsam

Madde 2- Bu Karar,

- a) İmalat (çırçır ve entegre olmayan paketleme yatırımları hariç)
- b) Tarımsal Sanayi (tarım ürünlerini işleyerek değerlendiren ve/veya pazara hazırlamaya yönelik faaliyette bulunan her türlü tarım işletmeleri ile soğuk hava depoları dahil)
- c) Turizm(Konaklama Tesisleri)
- d) Eğitim ve Sağlık
- e) Madencilik
- f) Yazılım geliştirme

yatırımlarından, sektörel ve bölgesel kısıtlamalar dikkate alınarak, Müsteşarlığın bağlı bulunduğu Devlet Bakanlığı'nca yayımlanacak genelgelerle belirlenen faaliyetleri kapsar.

Ayrıca bu Karar çerçevesinde;

a) İmalat ve tarımsal sanayi sektöründe faaliyette bulunan işletmelerden; kanuni defter kayıtlarında arsa ve bina hariç, makine ve teçhizat, tesis, taşıt araç ve gereçleri, döşeme ve demirbaşları toplamının net tutarı 400 milyar Türk Lirasını aşmayan;

- 1) 50 ila 250 işçi çalıştıran orta ölçekli,
- 2) 10 ila 49 işçi çalıştıran küçük ölçekli,
- 3) 1 ila 9 işçi çalıştıran mikro ölçekli,

işletmelerin yatırımları (EK-1'de yer alan gelişmiş yörelerde araştırma ve geliştirme yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, teknoparklarda yapılacak yatırımlar ile Sanayi ve Ticaret Bakanlığınca belirlenen özel organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinden oluşan organize küçük sanayi bölgeleri dahil organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi sitelerinde yapılacak yatırımlar hariç komple yeni yatırımlar için KOBİ teşvik belgesi düzenlenmez.),

b) Çanakkale il sınırlarının güneyi ile İçel il sınırlarının doğusu arasında kalan 3 km. derinliğindeki kıyı şeridi ve Nevşehir ilinde Merkez, Ürgüp ve Avanos ilçe sınırları dışında yapılacak turizm yatırımları (konaklama tesisleri) ile mevcut konaklama tesislerinin modernizasyon yatırımları,

- c) Kalkınmada öncelikli yörelerde sağlık alanında yapılacak yatırımlar,
- d) Kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak eğitim yatırımları ile gelişmiş ve normal yörelerde yapılacak ilk ve orta eğitim yatırımlarına ait tevsi ve modernizasyon yatırımları,
- e) Madencilikle iştigal eden işletmelerin, istihraç, işleme veya zenginleştirme yatırımları,
- f) Yazılım geliştirme yatırımları

KOBİ yatırımları olarak nitelendirilir.

Tanımlar

Madde 3- Bu Karar'da geçen;

Müsteşarlık: Hazine Müsteşarlığını,

Fon: Yatırımları Teşvik Fonunu,

Aracı Bankalar: Türkiye Halk Bankası A.Ş., Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş. ve Sınai Yatırım Bankası A.Ş.,

KOBİ: Bağımsız nitelikteki veya sermayesinin en fazla %25'i büyük işletmelere ait olan küçük ve orta ölçekli işletmeler ile mikro işletmeleri,

KOBİ teşvik belgesi: KOBİ Yatırım teşvik belgesini,

KOBİ Yatırımlarına Ortaklık Şirketleri: Küçük ve orta ölçekli işletmeler ile mikro işletmelerin yatırımlarına ortak olmak suretiyle finansman desteği sağlamak ve danışmanlık hizmeti vermek üzere kurulmuş işletmeleri,

Kredi Garanti Kuruluşları: Münhasıran KOBİ'lere kredi teminatı sağlamak üzere kurulan ve bu faaliyetlerinden elde ettikleri kazançları teminat sorumluluk fonlarına ekleyen ve bu fonları ortaklarına dağıtmayan kuruluşları ifade eder.

KOBİ Teşvik Belgesi

Madde 4- KOBİ'lerin makine ve teçhizat harcamaları ile hammadde ve işletme malzemesi alımlarının desteklenmesi amacıyla Müsteşarlıkça KOBİ teşvik belgesi düzenlenir. Bina inşaat harcamaları sadece turizm (konaklama tesisleri), eğitim ve sağlık yatırımlarında dikkate alınır.

Destek unsurlarından yararlanabilmek için KOBİ teşvik belgesine konu bina inşaat, makine ve teçhizat harcamaları ile hammadde ve işletme malzemesi teminine yönelik yatırımın, 400 milyar Türk Lirasını aşmaması gerekmektedir.

Aracı bankalara yapılacak KOBİ teşvik belgesine ilişkin müracaatlarda;

Turizm yatırımlarında Turizm Bakanlığında alınacak Turizm Yatırım Belgesi (21/1/1998 tarihli ve 4325 sayılı Kanun kapsamında arazi tahsisi yapılmasının söz konusu olması halinde bu belge teşvik belgesinin düzenlenmesi safhasında aranmaz.) ve/veya işletme belgelerinin,

Sağlık yatırımlarında Sağlık Bakanlığında alınacak izin belgesinin,

Eğitim yatırımlarında Milli Eğitim Bakanlığında alınacak izin belgesinin,

İstihraça yönelik madencilik yatırımlarında Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Maden İşleri Genel Müdürlüğünden alınacak İşletme Ruhsatı ve izni veya Maden İşleri Genel Müdürlüğünce onaylanmış (kamu kurum ve kuruluşlarının uhdesindeki maden sahalarıyla ilgili rödövens sözleşmelerinde bu onay aranmaz) işletme ruhsatlı sahaya ait rödövens sözleşmesinin,

Tersane (gemi inşa ve onarım tesisleri) yatırımlarında Denizcilik Müsteşarlığından alınacak uygun görüş yazısının

ibraz edilmesi zorunludur.

KOBİ teşvik belgesine ilişkin talebin Müsteşarlıkça uygun görülmesi halinde, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki Fon'a irat kaydedilmek üzere, gelişmiş ve normal yörelerde yapılacak yatırımlarda 100 milyon Türk Lirasının, kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlarda ise 50 milyon Türk Lirasının yatırılması zorunludur.

Yatırımcı tarafından ilk başvuru,

Turizm, eğitim, sağlık ve tarımsal sanayi yatırımları için Türkiye Kalkınma Bankasının, Diğer yatırımlar için diğer aracı bankaların

ilgili şubelere yapılır.

Yatırımcı adına düzenlenecek KOBİ teşvik belgesi için Müsteşarlığa müracaat, yatırımcı adına aracı bankalar tarafından yapılır. Aracı bankalar KOBİ teşvik belgesine bağlanmasını talep ettikleri yatırım ile ilgili bilgi ve belgeleri, Müsteşarlığın belirleyeceği ayrı bir format içinde temin eder. Bu bilgilerin doğruluğundan ve talebin ilgili karar ve tebliğlere uygunluğundan aracı bankalar sorumludur. Bu format içeriğinde yer alan bilgilerden Müsteşarlıkça belirlenen

kısımları, yatırımcı tarafından ek bir form ile yatırımcının bağlı bulunduğu Odaya (Sanayi Odası, Ticaret Odası, Ticaret ve Sanayi Odası, Esnaf ve Sanatkarlar Odası) tasdik ettirilir.

Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar hükümlerine göre düzenlenmiş ve halen geçerli olan Yatırım Teşvik Belgesi kapsamında bulunan makine ve teçhizat için KOBİ teşvik belgesi düzenlenmez ve bu Karar hükümlerinden yararlandırılmaz.

Yatırımın Süresi ve Tamamlama Vizesi

Madde 5- Yatırımın gerçekleşmesi ile ilgili takip, kontrol ve sorumluluk aracı bankalara aittir.

KOBİ teşvik belgesinde bina inşaat harcaması öngörülen yatırımlara en fazla iki (2) yıl, diğer yatırımlara ise bir (1) yıl süre verilir. Bu süre içinde tamamlanamayan yatırımlarla ilgili olarak, itfa planında bir değişiklik yapılmaması koşuluyla, haklı sebepler dikkate alınarak Müsteşarlıkça belirlenecek esaslar çerçevesinde aracı bankalar tarafından 12 aya kadar ek süre verilebilir.

Öngörülen süre veya ek süre bitimini müteakip üç ay içinde yatırımın tamamlanıp tamamlanmadığı aracı bankalarca tespit edilerek Müsteşarlığa bildirilir. Müsteşarlık tarafından hazırlanarak aracı bankalara bildirilen yatırımın mali ve fiziki gerçekleşme durumunu içeren Yatırım Tamamlama Formuna uygun olarak tamamlanmış yatırımlarla ilgili yatırım tamamlama vizesi aracı bankalarca yapılır ve en geç üç ay içinde Müsteşarlığa bildirilir. Tamamlanmayan veya Yatırım Tamamlama Formu yukarıda belirlenen süre içinde Müsteşarlığa intikal etmeyen yatırımlara ait KOBİ teşvik belgeleri iptal edilmiş sayılarak sağlanmış olan destek unsurları 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun çerçevesinde ilgililerden geri alınır.

Serbest Bölgelerde Yapılacak Yatırımlar

Madde 6- KOBİ'lerin serbest bölgelerde sadece imalat sektöründe yapacakları yatırımları için KOBİ teşvik belgesi düzenlenebilir. Bu yatırımlar için sadece 15 inci maddenin (A) bendinde gelişmiş yöreler için belirlenen oranlarda yatırım ve işletme kredisi öngörülebilir

Kredi Garanti Kuruluşlarınca Garanti Altına Alınan Krediler

Madde 7- Kredi Garanti Kuruluşlarınca KOBİ teşvik belgeli yatırımlarla ilgili olarak bir takvim yılı içinde verilen toplam teminatın %10'unu geçmemek kaydıyla, Kredi Garanti Kuruluşlarının bu sürede üstlendikleri garanti/kefalet dolayısıyla bankalara ödemek zorunda kaldıkları toplam tazmin tutarlarının %50'si Fondan karşılanabilir. Kredi Garanti Kuruluşlarınca tazmin edilen garanti/kefaletler dolayısıyla firmalara karşı ortaya çıkan alacaklarına mahsuben Kredi Garanti Kuruluşlarınca yapılacak tahsilatların aynı oranda Fon'a iadesi zorunludur.

Kredi Garanti Kuruluşlarının üstlendikleri garanti/kefalet dolayısıyla Fon'dan karşılanan bakiye tazmin tutarları ise garanti/kefil oldukları KOBİ'lerden 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümlerine istinaden Fon'a tahsil edilir.

KOBİ Yatırımlarına Ortaklık Şirketlerinin Yatırımları

Madde 8- KOBİ yatırımlarına ortaklık şirketlerine, bir önceki yılda KOBİ'lere iştirak edilen toplam sermaye payının %20'sini geçmemek kaydıyla, aracı bankalar kanalıyla Fon'dan kredi kullanılabilir. Söz konusu şirketlerin bu krediden yararlanabilmeleri için;

- a) Toplam sermaye katkısının ödenmiş sermayenin 3 katını geçmemesi,
- b) Sermaye katkısının KOBİ'lerin sabit yatırım projeleri için yapılması ve KOBİ'lerde sermayenin en fazla %25'i kadar olması,
- c) KOBİ'lere sermaye payı konulmak suretiyle oluşturulacak ortaklığın en geç 10 yıl içinde sona ereceğine dair aracı bankaya taahhütte bulunulması,
- d) KOBİ ile borç alacak ilişkisine girilmemesi gerekmektedir.

KOBİ yatırımlarına ortaklık şirketlerinin kullanabilecekleri azami kredi miktarı bir takvim yılı içinde 600 milyar Türk Lirasıdır.

Kullanılabilecek kredi dört yıl vadeli olup, anapara ve faiz ödemeleri altışar aylık dönemler halinde yapılır. Bu kredinin faiz oranı %15'tir.

KOBİ yatırımlarına ortaklık şirketlerine tahsis edilen Fon kaynaklı kredinin uygulaması, geri alınması, takibi ve benzeri konulara ilişkin usul ve esaslar bu Karar'ın 15 inci maddesi çerçevesinde yürütülür.

Destek Unsurlarında Bölgesel Ayırım

Madde 9-Destek unsurlarının uygulanması açısından yöreler; gelişmiş, normal ve kalkınmada öncelikli yöreler olmak üzere üçe ayrılmıştır (EK 1). Kalkınmada öncelikli yöre kapsamındaki iller, Yüksek Planlama Kurulu kararları ile yeniden belirlenebilir.

Uygulanacak Destek Unsurları

Madde 10- KOBİ yatırımları için öngörülebilecek destek unsurları şunlardır:

- a) Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu istisnası,
- b) Yatırım indirimi,
- c) Katma Değer Vergisi (KDV) istisnası,
- d) Vergi, resim ve harç istisnası,
- e) Fondan kredi tahsisi.

Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu İstisnası

Madde 11- Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar'ın ilgili hükümleri çerçevesinde, KOBİ teşvik belgesi kapsamında makine ve teçhizatın ithaline izin verilebilir. Ancak, KOBİ teşvik belgesi kapsamında kullanılmış makine ve teçhizat temin edilemez.

KOBİ teşvik belgesi kapsamında hammadde ve işletme malzemesi ithal edilmesi halinde yürürlükteki İthalat Rejimi Kararı'nda öngörülen oranlarda Gümrük Vergisi ve Toplu Konut Fonu tahsil edilir.

Yatırım İndirimi

Madde 12- 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununun Ek 3 üncü maddesi hükmü uyarınca; organize sanayi bölgeleri ve kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlar için yatırım indirimi oranı %100'dür.

Bu Karar kapsamında normal yörelerde yapılacak yatırımlar ile yöre farkı gözetilmeksizin Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) yatırımları, ar-ge yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, teknopark ve teknoparklarda yapılacak yatırımlar, enerji dahil altyapı yatırımları, Bilim Teknoloji Yüksek Kurulu veya Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu tarafından belirlenen öncelikli teknoloji alanında yapılacak yatırımlar, elektronik sanayi yatırımları, gemi ve yat inşa yatırımları, tersane yatırımları, uçak ve helikopter yatırımları, eğitim yatırımları, sağlık yatırımları, turizm yatırımları, maden istihracına yönelik yatırımlar, bilişim teknolojisi yatırımları, yazılım geliştirme yatırımları, genel amaçlı rehabilitasyon merkezleri ve huzurevleri yatırımları, bölgesel gelişmeye yönelik yatırımlar, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nca belirlenen küçük sanayi siteleri ile küçük sanayi sitelerinden oluşan organize küçük sanayi bölgelerinde yapılacak yatırımlar, ileri teknoloji gerektiren, katma değeri yüksek, vergi gelirleri ve istihdam artırıcı özelliklerden en az birini içeren ve sabit yatırım tutarı 50 milyon ABD Doları karşılığı Türk Lirasının üzerindeki yatırımlar özel önem taşıyan sektör yatırımlarıdır.

Bu çerçevede özel önem taşıyan sektör kapsamındaki KOBİ yatırımlarına uygulanacak yatırım indirimi oranları ise;

- a) Gelişmiş yörelerde yapılacak yatırımlar için %60,
- b) Normal yörelerde yapılacak yatırımlar için %100,
- c)Gelişmiş yörelerde yapılacak ar-ge yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, teknoparklarda yapılacak yatırımlar, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nca belirlenen küçük sanayi siteleri ile küçük sanayi sitelerinden oluşan organize küçük sanayi bölgelerinde yapılacak yatırımlar, madencilik, eğitim, turizm(konaklama tesisi) ve yazılım geliştirme yatırımları için %100 olarak uygulanır.

Yatırım indiriminde, Maliye Bakanlığınca her yıl belirlenen asgari yatırım indirimi tutarları esas alınır.

Katma Değer Vergisi (KDV) İstisnası

Madde 13- 25/10/1984 tarihli ve 3065 sayılı Katma Değer Vergisi Kanununun 13 üncü maddesinin (d) bendi gereğince, KOBİ teşvik belgesini haiz yatırımcılara KOBİ teşvik belgesi

kapsamında yapılacak yeni makine ve teçhizat ithal ve yerli teslimleri Katma Değer Vergisinden istisnadır.

Vergi, Resim ve Harç İstisnası

Madde 14- 3/12/1988 tarihli ve 3505 sayılı Kanunun Geçici 2 nci maddesine göre, yatırımın tamamlanmasını müteakip 2 yıl içinde 1.000 ABD Doları tutarında ihracat yapılacağına dair aracı bankaya taahhütte bulunulması kaydıyla ilgili mevzuat çerçevesinde yapılacak yatırımlar vergi, resim ve harçlardan istisna edilirler.

Fon'dan Kredi Tahsisi

Madde 15- KOBİ yatırımları için aşağıda belirtilen esaslar çerçevesinde Fon'dan yatırım ve işletme kredisi tahsis edilebilir.

A) Fon'dan Kredi Tahsisinin Şartları

Fon kaynaklı krediler sadece makine ve teçhizat alımı için (turizm, eğitim ve sağlık yatırımlarında bina inşaat harcamaları dahil olup, bu miktar sabit yatırımın %20'sini geçemez) yatırım kredisi ile hammadde ve işletme malzemesi alımına yönelik olarak işletme kredisi şeklinde kullanılabilir.

Fon'dan, imalat ve tarımsal sanayi sektörlerinde yapılacak yatırımlar için faizsiz sabit yatırım tutarının aşağıda belirtilen oranlarında yatırım kredisi tahsis edilebilir.

	Kalkınmada Öncelikli Yöre	Normal Yöre	Gelişmiş Yöre
Mikro ölçekli işletmeler	% 60	% 50	% 40
Küçük ölçekli işletmeler	% 50	% 40	% 30
Orta ölçekli işletmeler	% 40	% 30	% 20

Araştırma-geliştirme yatırımları, çevre korumaya yönelik yatırımlar, teknoparklarda yapılacak yatırımlar ve organize sanayi bölgelerinde (özel organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi

sitelerinden oluşan organize küçük sanayi bölgeleri dahil) gerçekleştirilecek yatırımlar için yukarıda belirtilen oranlara 10 puan ilave edilir.

Turizm yatırımları (konaklama tesisleri) ve yazılım geliştirme yatırımları için orta ölçekli işletmeler sütununda yer alan oranlar, eğitim yatırımları için küçük ölçekli işletmeler sütununda yer alan oranlar, sağlık yatırımları ve madencilik yatırımları için kalkınmada öncelikli yörelerdeki mikro ölçekli işletmeler için geçerli olan oran dikkate alınır.

Öngörülen yatırım kredisi miktarı 200 milyar Türk Lirasını geçemez.

Yatırım kredisi ile birlikte işletme kredisi talep edilmesi halinde; Müsteşarlık ve aracı bankalarca belirlenecek esaslar çerçevesinde hammadde ve işletme malzemesi ihtiyacının karşılanabilmesini teminen, faizsiz sabit yatırım tutarının %20'sine kadar işletme kredisi tahsis edilebilir. Bu miktar 80 milyar Türk Lirasını geçemez.

Sadece işletme kredisi kullanılması halinde ise Fon'dan tahsis edilebilecek azami kredi tutarı 35 milyar Türk Lirasıdır.

Yatırım ve işletme kredilerinin birlikte kullanılması durumunda öngörülecek toplam kredi miktarı azami 280 milyar Türk Lirasıdır.

KOBİ işletmelerinde toplam sabit yatırımın gelişmiş ve normal yörelerde en az %30'unun, kalkınmada öncelikli yörelerde en az %20'sinin özkaynaklardan karşılanması gerekmektedir.

B) Fondan Kullanılan Kredilerin Vadesi, Faizi ve Geri Dönüşü

KOBİ'lere Fon kaynaklarından kullanılan yatırım kredilerinin faiz oranları; kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlarda %10, diğer yörelerde %15'tir. İşletme kredilerine uygulanacak faiz oranı ise kalkınmada öncelikli yörelerde yapılacak yatırımlarda %15, diğer yörelerde %25'tir. Ekonominin seyrine göre yukarıda belirtilen faiz oranlarının %100'üne kadar artırılmasına veya azaltılmasına Müsteşarlığın bağlı bulunduğu Devlet Bakanı yetkilidir. Daha önceki Kararlara göre düzenlenen KOBİ teşvik belgeleri kapsamında kullanılan

kredilerin bakiyeleri için de tabi oldukları Kararname hükümlerine göre uygulanması gereken faiz oranını aşmamak kaydıyla bu maddede belirtilen faiz oranları uygulanır.

KOBİ'lere kullanılacak Fon kaynaklı yatırım kredilerinde vade azami 4 yıl, işletme kredilerinde 2 yıldır. Yatırım kredilerinde 1 yıl ödemesiz dönem uygulanır.

Ödemesiz döneme ait faiz, kalan vade süresi içinde diğer taksitlerle birlikte faiz tahakkuk ettirmek suretiyle üçer aylık veya altışar aylık taksitler halinde tahsil edilir.

Fon kaynaklı yatırım kredisinin ana para ve faiz ödemeleri ödemesiz dönemi takip eden vadede ana para taksit ödemeleri ile birlikte tahsil edilir.

KOBİ'lere Fondan her yıl tahsis edilecek kaynakların en az %30'u Esnaf ve Sanatkarlar Odalarına kayıtlı KOBİ'lere ayrılır. Talebin %30'u bulmaması halinde aktarılan kaynak diğer Odalara kayıtlı KOBİ'lere kullanılır.

C) Takip ve Sorumluluk

Fon kaynaklı kredi uygulaması, geri alınması, takibi ve benzeri konulara ilişkin usul ve esaslar "Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar" hükümlerine göre yürütülür.

Buna göre, Fon kaynaklı krediler ile ilgili olarak ana para, taksit ve faiz ödemelerine ilişkin yükümlülüklerin aracı banka tarafından yerine getirilmemesi halinde, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nca ilgili Bankanın karşılık hesabından virman yapma yetkisi Müsteşarlıkça kullanılır. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası virman yetkisini Müsteşarlığın yazılı talimatına uygun olarak gerçekleştirir.

Aracı bankalar yapacakları aracılık işleminden dolayı krediye tahakkuk eden faizin azami 4 puanına kadar komisyon alabilirler. Aracı bankalar bunun dışında ücret, komisyon gibi isimler altında KOBİ'lerden başkaca hiçbir karşılık talep edemezler.

Bu Kararın uygulanmasında ortaya çıkacak tereddüt ve ihtilaflarda, Müsteşarlığın görüşü doğrultusunda işlem yapılır.

Madde 16- Fon için ilgili Mali Yıl Bütçesinden ayrılan ödenek Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki “Yatırımları Teşvik Fonu Gider Hesabı”na aktarılır. Ayrıca KOBİ’lerin yönlendirilmesini ve desteklenmesini teminen aracı bankalar nezdinde söz konusu Fon adına tali nitelikte bir gelir-gider hesabı da açılabilir. Müsteşarlık gerektiğinde tali hesapta biriken miktarları ana hesaba aktarmaya ve bu konuda her türlü işlemi yapmaya yetkilidir.

Madde 17- Bu Karar çerçevesinde KOBİ teşvik belgesine bağlanan ve Fon kaynaklı yatırım ve işletme kredileriyle desteklenen yatırımlar için aracı bankalar nezdindeki “Yatırımları Teşvik Fonu Tali Hesabı”na aktarılan tutarlar, aktarma tarihinden itibaren en geç 15 iş günü içinde aracı bankalar tarafından KOBİ teşvik belgesi onaylanan KOBİ’lere kullanılır. Kullanılmayan miktarlar belgeleri onaylanan diğer KOBİ’lere, müteakip 7 iş günü içinde aktarılabilir. Bunun dışındaki uygulamalarda aracı banka Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar’ın 22 nci maddesinde belirtilen hükümlere tabidir.

KOBİ (KOBİ yatırımlarına ortaklık şirketleri dahil)’lere kullanılan kredilere ait ana para taksit ve faizler aracı bankalar nezdindeki tali hesapta tutulabilir. Ancak Fon hesabının izlenmesini teminen aracı bankalar nezdinde açılan tali hesabın gelir ve gider durumunu gösterir haftalık vaziyeti ilgili aracı bankalar, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki Fon hesabına bildirir.

Yeniden Değerleme

Madde 18- Fon kaynaklı yatırım ve işletme kredisi azami tutarları, 2 nci maddede öngörülen KOBİ’lerin aktif değerlerine ilişkin azami miktar, 4 üncü maddede yeralan KOBİ teşvik belgesine konu yatırım tutarı ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası nezdindeki Fon’a irat olarak kaydedilen miktarları her yıl başında bir önceki yıla ait 213 sayılı Vergi Usul Kanunu hükümlerine göre belirlenen yeniden değerlendirme oranı da dikkate alınarak artırmaya Müsteşarlığın bağlı bulunduğu Devlet Bakanı yetkilidir.

Şartların İhlali

Madde 19- KOBİ teşvik belgesi şart ve karakteristiklerinin yerine getirilememesi halinde, Müsteşarlık destek unsurlarını kısmen veya tamamen kaldırarak yararlanılan desteklerin geri alınmasını sağlayabilir.

Bu Karar'da belirtilmeyen hususlarla ilgili uygulama, Yatırımlarda Devlet Yardımları ve Yatırımları Teşvik Fonu Hakkında Karar hükümlerine göre yürütülür.

Madde 20- 19/2/1999 tarihli ve 99/12474 sayılı Kararname yürürlükten kaldırılmıştır.

Madde 21- Bu Karar yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 22- Bu Karar'ı Hazine Müsteşrlığı'nın bağı olduğu Devlet Bakanı yürütür.

Ek 2.4. Yatırımların ve İstihdamın Teşviki ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun

Kanun No. 5084 Kabul Tarihi: 29.1.2004

Amaç

Madde 1.- Bu Kanunun amacı; bazı illerde vergi ve sigorta primi teşvikleri uygulamak, enerji desteği sağlamak ve yatırımlara bedelsiz arsa ve arazi temin etmek suretiyle yatırımları ve istihdam imkanlarını arttırmaktır.

Kapsam

Madde 2.- Bu Kanun;

- a) Vergi ve sigorta primi teşvikleri ile enerji desteği açısından Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığınca 2001 yılı için belirlenen fert başına gayrisafi yurt içi hasıla tutarı 1.500 ABD Doları veya daha az olan illeri,
 - b) Bedelsiz arsa ve arazi temini açısından (a) bendindeki iller ile kalkınmada öncelikli yöreler kapsamındaki diğer illeri,
- kapsar.

Gelir vergisi stopajı teşviki

Madde 3.- 31.12.2008 tarihine kadar uygulanmak üzere, 2 nci maddenin (a) bendi kapsamındaki illerde, 1.10.2003 tarihinden itibaren yeni işe başlayan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin, bu iş yerlerinde çalıştırdıkları işçiler ile 1.10.2003 tarihinden önce işe başlamış olan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin bu tarihten önce ilgili idareye vermiş oldukları

en son dört aylık sigorta prim bordrolarında bildirdikleri işçi sayısına ilave olarak yeni işe aldıkları ve bu iş yerlerinde fiilen çalıştırdıkları işçilerin ücretleri üzerinden hesaplanan gelir vergisinin organize sanayi veya endüstri bölgelerinde kurulu iş yerleri için tamamı, diğer yerlerdeki iş yerleri için %80'i, verilecek muhtasar beyanname üzerinden tahakkuk eden vergiden terkin edilir.

Terkin edilecek tutar, yeni işe alınan işçi sayısı ile asgari ücret üzerinden ödenmesi gereken verginin çarpımı sonucu bulunacak tutarın organize sanayi ve endüstri bölgelerindeki iş yerlerinde tamamını, diğer yerlerdeki iş yerlerinde ise %80'ini aşamaz.

Bu maddenin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar Maliye Bakanlığınca belirlenir.

Sigorta primi işveren paylarında teşvik

Madde 4.- 31.12.2008 tarihine kadar uygulanmak üzere, 2 nci maddenin (a) bendi kapsamındaki illerde, 1.10.2003 tarihinden itibaren yeni işe başlayan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin, bu iş yerlerinde çalıştırdıkları işçiler ile 1.10.2003 tarihinden önce işe başlamış olan gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin bu tarihten önce ilgili idareye vermiş oldukları en son dört aylık sigorta prim bordrolarında bildirdikleri işçi sayısına ilave olarak yeni işe aldıkları ve bu iş yerlerinde fiilen çalıştırdıkları işçiler için, 17.7.1964 tarihli ve 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanununun 72 ve 73 üncü maddeleri uyarınca prime esas kazançları üzerinden hesaplanan sigorta primlerinin işveren hissesinin organize sanayi veya endüstri bölgelerinde kurulu iş yerleri için tamamı, diğer yerlerdeki iş yerleri için %80'i Hazinece karşılanır.

Hazinece karşılanacak tutar, organize sanayi ve endüstri bölgelerindeki iş yerleri için 506 sayılı Kanununun 78 inci maddesi uyarınca belirlenen kazanç alt sınırına göre hesaplanan işveren hissesi prim tutarını, diğer yerlerdeki iş yerleri için 506 sayılı Kanununun 78 inci maddesi uyarınca belirlenen kazanç alt sınırına göre hesaplanan işveren hissesi prim tutarının %80'ini aşamaz.

Bu maddenin uygulanmasına ilişkin usul ve esaslar Maliye Bakanlığı, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ile Hazine Müsteşarlığının bağlı olduğu Bakanlıkça müştereken belirlenir.

Bedelsiz yatırım yeri tahsisi

Madde 5.- Bu Kanunun 2 inci maddesinin (b) bendi kapsamındaki illerde en az on kişilik istihdam öngören yatırımlara girişen gerçek veya tüzel kişilere; Hazineye, katma bütçeli kuruluşlara, belediyelere veya il özel idarelerine ait arazi veya arsaların mülkiyeti bedelsiz olarak devredilebilir. Ancak, organize sanayi veya endüstri bölgelerinde yer alabilecek yatırımlar için bu bölgelerde tahsis edilecek boş parsel bulunmaması şartı aranır. Devre konu taşınmaz üzerindeki kamuya ait bina ve müştemilatı, 29.7.1970 tarihli ve 1319 sayılı Emlak Vergisi Kanununun 29 uncu maddesinin birinci fıkrasının (b) bendi uyarınca binalar için arsa payı hariç hesaplanan vergi değeri üzerinden devredilir.

Devir konusu arazi veya arsaların, imar planları yoksa, bunların imar planları öncelikle yapılır.

İstihdam edilecek işçi sayısına, yatırımın faaliyete geçmesi tarihinden itibaren beş yıl süre ile uyulması zorunludur.

Devredilen arazi veya arsaların tapu kaydına; Hazinece, katma bütçeli kuruluşlarca, belediyelerce veya il özel idarelerince bedelsiz olarak devir olunduğu, devir amaç ve koşullarına, devir alan gerçek veya tüzel kişilerin uymak zorunda olduğuna dair şerh konulur. Bu madde kapsamında belirlenmiş şartlara uyulmuş olması kaydıyla, talep üzerine, tapu kaydındaki şerh terkin edilir. Devredilen arazi veya arsa üzerindeki toplam yatırımın yarısından fazlasının tamamlanmış olması ve yatırımcının talep etmesi halinde, devredilen arazi veya arsanın rayiç bedeli tahsil edilerek tapu kayıtlarındaki şerh terkin edilir.

Yatırımcının, bu madde kapsamında belirlenen şartlara uymadığının veya öngörülen sürede yatırımın tamamlanmadığının tespiti halinde, herhangi bir yargı kararı aranmaksızın taşınmaz, üzerindeki muhdesat ile birlikte Hazine, katma bütçeli kuruluşlar, belediyeler veya il özel idareleri adına kaydolunur.

Bu maddenin uygulanması ile ilgili istihdam, yatırıma başlama ve tamamlama süresi, devredilen taşınmazın teminat olarak gösterilmesi, miktar ve devir veya satış koşulları ile diğer usul ve esaslar, Bakanlar Kurulu kararı ile çıkarılacak bir yönetmelikle düzenlenir.

Enerji desteği

Madde 6.- 31.12.2008 tarihine kadar uygulanmak üzere, 2 inci maddenin (a) bendi kapsamındaki illerde, 1.10.2003 tarihinden itibaren imalat sanayi, madencilik, hayvancılık (su ürünleri yetiştiriciliği ve tavukçuluk dahil), seracılık, soğuk hava deposu, turizm konaklama tesisi, eğitim veya sağlık alanında faaliyete geçen, fiilen ve sürekli olarak asgari on işçi çalıştıran işletmelerin elektrik enerjisi giderlerinin %20'si Hazinece karşılanır. Bu orana ondan sonraki her bir işçi için 0,5 puan eklenir. Hazinece karşılanacak oran, organize sanayi veya endüstri bölgelerinde kurulu bulunan işletmeler için %50'yi, diğer alanlarda kurulu bulunan işletmeler için %40'ı geçemez.

1.10.2003 tarihinden önce birinci fıkrada belirtilen konularda faaliyete geçmiş olan işletmeler, bu maddenin yürürlük tarihini müteakip 1.10.2003 tarihinden önce ilgili idareye vermiş oldukları en son dört aylık sigorta prim bordrolarında bildirdikleri işçi sayılarını fiilen ve sürekli olarak en az %20 oranında artırmaları ve asgari on işçi çalıştırmaları koşuluyla %20 oranında enerji desteğinden yararlanır. Bundan sonraki her bir işçi için destek oranı 0.5 puan artırılır. Yararlanılabilecek destek oranı organize sanayi veya endüstri bölgelerinde kurulu bulunan işletmeler için %50'yi, diğer alanlarda kurulu bulunan işletmeler için %40'ı geçemez.

Fiilen ve sürekli olarak çalıştırılan işçi sayısının tespitinde, bir takvim yılının en az $\frac{3}{4}$ 'ünde çalıştırılmış işçi sayısı esas alınır. Yıl içinde faaliyete başlanmış olması halinde, faaliyette bulunulan süre dikkate alınır.

Bu maddenin uygulanmasına yönelik asgari kapasiteleri belirlemeye Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ile Hazine Müsteşarlığı, enerji giderlerinin iadesine ilişkin süreleri tespit etmeye, iadeyi nakden veya mahsuben yaptırmaya ve uygulamanın usul ve esaslarını belirlemeye Maliye Bakanlığı, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı ile Hazine Müsteşarlığının bağlı bulunduğu Bakanlık müştereken yetkilidir.

Çeşitli hükümler

Madde 7.- Bu Kanunun uygulanmasında:

- a) 8.9.1983 tarihli ve 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu ile 4.1.2002 tarihli ve 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu hükümlerine tabi olan hizmet ve yapım işlerinin gerçekleştirilmesine yönelik faaliyetler hakkında 3, 4 ve 6 ncı madde hükümleri uygulanmaz.

- b) 21.1.1998 tarihli ve 4325 sayılı Olağanüstü Hal Bölgesinde ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere İstihdam Yaratılması ve Yatırımların Teşvik Edilmesi ile 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunun bu Kanunla yürürlükten kaldırılan 8 inci maddesi kapsamında bedelsiz olarak tahsis edilen arazi veya arsalar istinat ettiği mevzuat hükümleri uygulanır.
- c) Mevcut ve faaliyette bulunan işletmelerin devredilmesi, birleşmesi, bölünmesi veya nevi değiştirmesi gibi haller, 3,4 ve 6 ncı maddelerin uygulamasında yeni işe başlama olarak değerlendirilmez.
- d) Dört aylık sigorta prim bordrolarında bildirilen işçi sayısı olarak bordronun ilgili olduğu dönemin son ayına ilişkin işçi sayısı dikkate alınır. Kapsama dahil olan illerde bulunan iş yerleri dolayısıyla birden fazla bordro verilmesi durumunda işçi sayısı olarak, 6 ncı madde uygulamasında ilgili işkolu veya sektörde faaliyet gösteren işletmelere ilişkin bordrolardaki işçi sayısının toplamı dikkate alınır. Mevcut bir işletmenin kapatılarak değişik bir ad veya unvan veya bir iş birimi olarak açılması halinde, bu faaliyet ile ilgili olarak bu Kanun hükümleri uygulanmaz.
- e) Yönetim ve kontrolü elinde bulunduracak şekilde doğrudan veya dolaylı ortaklık ilişkisi bulunan şirketler arasında istihdamın kaydırılması, şahıs işletmelerinde işletme sahipliğinin değiştirilmesi gibi ek bir kapasite ve istihdam artışına neden olmayan, sadece teşviklerden yararlanmak amacıyla yapılan işlemler, bu Kanunla getirilen teşviklerden yararlanamaz.
- f) 4 üncü madde hükmüne göre Hazinece karşılanan prim tutarları gelir ve kurumlar vergisi uygulamalarında gider veya maliyet unsuru olarak dikkate alınmaz, 6 ncı madde kapsamında Hazinece karşılanan enerji giderleri, iadenin yapıldığı dönemde gelir veya kurumlar vergisi matrahının tespitinde gelir olarak dikkate alınır.
- g) Kamu işletmeleri hakkında 4 üncü madde hükmü uygulanmaz.

Madde 8.- 6.6.1985 tarihli ve 3218 sayılı Serbest Bölgeler Kanununun 6 ncı maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir.

Madde 6.- Serbest bölgeler gümrük bölgesi dışında sayılır.

Bu bölgelerde gümrük ve kambiyo mükellefiyetine dair mevzuat hükümleri uygulanmaz.

Kullanıcıların tutmak zorunda oldukları defterler ile düzenleyecekleri belgelere ilişkin olarak, 4.1.1961 tarihli ve 213 sayılı Vergi Usul Kanununun hükümlerine bağımlı olmaksızın düzenleme yapmaya Maliye Bakanlığı yetkilidir.

İşleticiler ve kullanıcılar yatırım ve üretim safhalarında Bakanlar Kurulunca belirlenecek vergi dışı teşviklerden yararlandırılabilir.

Madde 9.- 3218 sayılı Kanuna aşağıdaki geçici madde eklenmiştir.

Geçici Madde 3.- Bu maddenin yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla bu Kanuna göre kurulan serbest bölgelerde faaliyette bulunmak üzere ruhsat almış mükelleflerin;

- a) Bu bölgelerde gerçekleştirdikleri faaliyetleri dolayısıyla elde ettikleri kazançları, bu maddenin yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla faaliyet ruhsatlarında belirtilen süre ile sınırlı olmak üzere gelir veya kurumlar vergisinden müstesnadır. Bu istisnanın 31.12.1960 tarihli ve 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununun 94 üncü maddesinin birinci fıkrasının (6) numaralı bendinin (b) alt bendi kapsamında yapılacak tevkifata etkisi yoktur.
- b) Bu bölgelerde istihdam ettikleri personele ödedikleri ücretler 31.12.2008 tarihine kadar gelir vergisinden müstesnadır. Ancak, bu maddenin yürürlüğe girdiği tarih itibarıyla ruhsatlarında belirtilen süre 31.12.2008 tarihinden daha önceki bir tarihte sona eriyorsa, istisna uygulamasında ruhsatta yer alan sürenin bitiş tarihi dikkate alınır.
- c) Bu bölgelerde gerçekleştirdikleri faaliyetleri ile ilgili olarak yaptıkları işlemler 31.12.2008 tarihine kadar her türlü vergi, resim ve harçtan müstesnadır.

Serbest bölgelerde faaliyette bulunan gelir veya kurumlar vergisi mükelleflerinin bu bölgelerde imal ettikleri ürünlerin satışından elde ettikleri kazançları Avrupa Birliğine tam üyeliğin gerçekleştiği tarihi içeren yıllık vergileme döneminin sonuna kadar gelir veya kurumlar vergisinden müstesnadır. Bu istisnanın Gelir Vergisi Kanununun 94 üncü maddesinin birinci fıkrasının (6) numaralı bendinin (b) alt bendi kapsamında yapılacak tevkifata etkisi yoktur.

Yürürlükten kaldırılan hükümler

Madde 10.- 12.4.2000 tarihli ve 4562 sayılı Organize Sanayi Bölgeleri Kanununun 14 üncü maddesinin son fıkrası ile 21.1.1998 tarihli ve 4325 sayılı Kanununun 8 inci maddesi yürürlükten kaldırılmıştır.

Geçici Madde 1.- Bu Kanunun 2 nci maddesinin (b) bendi kapsamındaki illerde bulunan ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı kredisi kullanan organize sanayi bölgelerindeki tahsis edilmemiş parseller, organize sanayi bölgesinin yetkili organlarının karar almaları halinde gerçek veya tüzel kişilere, bedeli Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından organize sanayi bölgesine verilen krediden mahsup edilmek üzere bedelsiz olarak tahsis edilebilir.

Kanunun yayımı tarihinden önce bedelli olarak tahsis edilmiş parseller için ödemeler durdurulur ve kalan meblağ kredilerden mahsup edilir. Mahsup işlemleri, Hazine Müsteşarlığının uygun görüşü alınmak suretiyle Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nca her organize sanayi bölgesi için tespit edilecek yılı metrekare fiyatı üzerinden yapılır.

Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Kredisi kullanmamış ya da kredi borcunu ödemiş olan organize sanayi bölgelerinden de yetkili organlarının karar almaları halinde parsel tahsisi yapılabilir. Bu durumda tahsis edilen parsel bedeli, organize sanayi bölgesi tüzel kişiliğine Hazinece ödenir. Bedel ödemeleri, Hazine Müsteşarlığının uygun görüşü alınmak suretiyle Sanayi ve Ticaret Bakanlığınca her organize sanayi bölgesi için tespit edilecek yılı metrekare fiyatı üzerinden yapılır.

Organize sanayi bölgelerinde parsel tahsisine ilişkin uygulama, bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren üç yıl süre için geçerlidir. Bu süre Bakanlar Kurulu kararı ile en fazla üç yıla kadar uzatılabilir.

Bu maddenin uygulanması ile ilgili istihdam, yatırıma başlama ve tamamlama süresi, tahsis ve devir işlemleri ile diğer hususlar Bakanlar Kurulu kararı ile çıkarılacak yönetmelikle düzenlenir.

Yürürlük

Madde 11.- Bu Kanunun 3,4 ve 6 ncı maddeleri yayımını izleyen ay başında, diğer maddeleri yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Yürütme

Madde 12.- Bu Kanun hükümlerini Bakanlar Kurulu yürütür.

EK 3 : TARIM MASTER PLANINDA BELİRLENEN PROBLEMLER, POTANSİYELLER VE KISITLAR⁹

Problemler Ve Kısıtlar

Sosyo Ekonomik Problemler

Göç: Kars Türkiye’de göç veren illerin başında gelmektedir. Köyden kente göç Türkiye ortalamasının iki katından fazladır. 1975-1990 nüfus sayım sonuçlarının karşılaştırılması sonucu köy nüfusunda %16’lık azalma tespit edilmiştir. Dışarıya göç aktif nüfusun azalmasına neden olmuştur. 1997-2000 yılları arasında ise köy nüfusunda %5,2’lik bir artış gözlenmiştir.

Eğitim: Eğitim düzeyinin yeterli olmadığı çok belirgin olarak göze çarpmaktadır. Çiftçileri tarım ve hayvancılık konusunda bilgilendirmek amacıyla hiçbir ciddi eğitim ve yayım faaliyeti yapılmamaktadır. İlgili kamu kurum ve kuruluşları eğitime ayrı bir önem vermesi gerekirken bu alan tamamen göz ardı edilmiştir. Diğer yandan vatandaşların sosyal ve kültürel yöndeki eğitimleri de yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle çiftçilerde atılım yapma, birlikler oluşturma, sorunlara karşı mücadele etme ve çözüm geliştirme cesareti bulunmamaktadır. Vatandaşlar devletten yardım almayı ve diğer şehirlere göç etmeyi kurtuluş olarak görmekte-dirler.

Öz sermaye yetersizliği: Tarımda yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve yeni yatırımın yapılması yani üretimi geliştirmek için daha teknik daha entansif ve rasyonel çalışma gerekmektedir. Bu hususu temin için işletmeler gerekli girdileri sağlamada yeterli ve dengeli sermayeye ihtiyaç duymaktadır. Kars’ta çiftçilerin büyük bir kısmının problemi olan sermaye yetersizliği bitkisel ve hayvansal üretimi olumsuz etkilemektedir. Özellikle sermaye yetersizliği üretimde girdilerin yetersiz kullanımına ve bunun sonucunda yetersiz kalite, düşük verim ve yüksek maliyete neden olmaktadır.

Gelir düşüklüğü: Türkiye’de genelde tarımda çalışanların geliri diğer sektörlere göre düşüktür. Kars’ta 1996 yılı istatistiklerine göre kişi başına düşen gelir 1096 \$ iken Türkiye

⁹ Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Kars Tarım İl Müdürlüğü, İl Tarımsal Kalkınma Master Planlarının Hazırlanmasına Destek Projesi, Kars Tarım Master Planı, Aralık 2002

ortalaması 2888 \$ dır. Toplam nüfusunun % 74,51'i tarım ve ormancılıkla uğraşan Kars'ta doğal olarak tarım nüfusunun geliri de düşüktür.

Üretim Problemleri

a) Hayvansal Üretim

Hayvansal üretim problemlerini kendi içerisinde de sınıflandırarak hayvan ırkına ait problemler ile bakım ve beslemeye ait problemler olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu aşamada hayvansal üretimle ilgili pazarlama problemlerini ayrı bir başlık altında incelenmesi daha uygun görülmektedir.

Hayvan ırkına ait problemler :

- Besi ve süt hayvancılığına uygun ırkların kullanılmaması nedeniyle verimin düşük olması
- Çiftçilerin suni tohumlama uygulamasını benimsememesi
- Kaliteli damızlık hayvan sayısının yetersiz olması
- Köylerin suni tohumlama hizmeti veren birimlere uzak olması nedeniyle yeterli veteriner hizmetlerinin verilememesi, suni tohumlamada zamanlamanın iyi yapılamaması ve tohumlanacak hayvanın ırkına uygun tohumlamanın çeşitli nedenlerle yapılamaması

Bakım ve beslemeye ait problemler

- Uygun olmayan hayvan barınakları
- Yem bitkileri üretiminin yetersiz olması
- Çoban teminindeki güçlükten dolayı küçük baş hayvan varlığının azalması
- Mera yönetiminde aksaklıkların giderilmesi ve ıslah çalışmalarının tamamlanabilmesi için gerekli olan kadastro işlemlerinin tamamlanamamış olması
- Yem bitkileri tohumu temininde güçlük
- İlde melas ve şeker pancarı küspesi üretimi olmasına rağmen yeterince kullanılmaması

Hayvansal ürünlerin üretimlerinin artırılabilmesi için öncelikle kaynakların doğru kullanımı ve geliştirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla yüksek verimli ırklardaki hayvan sayısı artırılmalı ve hayvan yemi arzına önem verilmelidir. Bu koşullarda bitkisel üretim (yem) ve çayır -mera verimliliğinde de artış olması gerekecektir.

Kars'ta yem bitkileri üretimi şu an için yeterli seviyede değildir. Verimi etkileyen kısıtların başında yem ve besleme gelmektedir. Yerli ırklara yaz dönemi boyunca mera beslemesi

sırasında ilave yem verilmemektedir. Bunun nedeni yem fiyatlarının yüksek olmasıdır. Kış aylarında da hayvanlar besin değeri düşük ot/saman gibi kuru ot ile beslenmektedir. Kötü beslenme sonucu yeni doğanların doğum ağırlıkları düşük olmakta ve ineklerin süt veriminin düşük olması buzağuların büyüme hızını yavaşlatmaktadır. Kötü beslenme sonucu canlı ağırlık artışı düşük olmakta, genç erkek hayvanların besi süreleri 30 aydan daha uzun olmaktadır.

Hayvan bakımı ve hayvancılık yönetimi ile ilgili faktörler de verimi kısıtlayan diğer faktörlerdir. Hayvanların büyük bölümü barınma şartları kötü, havasız ahırlarda tutulmaktadır. Kötü sağım teknikleri mastitis ve diğer enfeksiyonlara neden olmaktadır. Suni tohumlamada istenilen seviyeye ulaşılamamış olması sığırların genetik yönden gelişimini engellemektedir. Köylerin dağınık ve köyler arası mesafelerin uzun olması nedeniyle üreticiye suni tohumlama hizmetinin götürülmesi zorlaşmakta ve maliyeti artırmaktadır.

b) Bitkisel Üretim

- Sertifikalı tohumluk kullanımındaki yetersizlik
- Araştırma Enstitüleri ile ilişkisinin yetersizliği
- Yeni üretim tekniklerinin çiftçiye ulaştırılmasındaki yetersizlik
- Mekanizasyon problemi
- Makinelerin optimum kullanılmaması
- Tarıma elverişli olup, kiralama sorunu nedeniyle atıl bırakılan araziler
- Düşük verim
- Amacına uygun arazi kullanılmaması ve arazilerin parçalı olması
- Yetersiz girdi kullanımı

Hangi kültür bitkisi söz konusu olursa olsun, yetiştirme tekniğinde bazı temel prensipler vardır. Bunların başında yetiştirme tekniği paketi kavramı gelmektedir. Yetiştirme tekniği paketi toprak hazırlığından hasada kadar olan uygulamaları kapsamaktadır. Örneğin sertifikalı tohumluk kullanılmadığında, yada toprak işlemede uygun yöntemler kullanılmadığında diğer işlemler en uygun koşullarda yerine getirilse bile beklenen yüksek verim alınmaz.

Kars ili geniş hububat ekim alanlarına sahip olmasına rağmen toplam üretim miktarı düşüktür. Bunun sebepleri arasında; iklim, toprak yapısı ve arazi kullanım kabiliyet sınıflarına dikkat edilmemesi ve öz sermaye yetersizliğinin yanı sıra; uygun toprak işleme ve yetiştirme tekniklerinin kullanılmaması, tarımsal mekanizasyon açısından traktör haricinde alet–makine kullanımının yetersiz olması ve uygun sertifikalı tohumluk kullanılmaması yer almaktadır. Bu problemlerin sonucu olarak da üreticilerin net geliri düşük olmaktadır.

Su Kaynakları ve Sulama Problemleri :

- Sulama yetersizliği
- Tatlı su balıkçılığı üretimi için yeterli su kaynağı potansiyeli olmasına rağmen bu kaynakların hemen hiç değerlendirilmemesi.
- Su kaynaklarının kullanımında yasal düzenlemelerden kaynaklanan sorunlar

Tarımsal verimliliğin artmasında sulama öncelikli ve gereklidir. Kars Merkezinde yıllık ortalama yağış 489,5 mm olup, bu yağışın büyük bir miktarı vejetasyon dönemi içinde düşmesine rağmen yağışlar çok düzenli olmadığından ve yüksek rakım nedeniyle buharlaşma çok hızlı olduğundan Kars ilinde sulamanın önemi büyük olup, sulama yapılmaksızın yeterli verim alınması birçok üründe çoğu yıllar mümkün değildir. Hububat ve yem bitkilerinde verimin artması sulamanın artması ile sağlanabilir. Patates ve şeker pancarı gibi endüstri bitkileri ve sebzelerde sulama mecburidir. Diğer taraftan sulama, ürün çeşitliliğinin artmasına da olanak verecektir.

Alüvyal düzlüklerde görülen ve taban suyunun her zaman veya yılın bir bölümünde bitki gelişmesine zarar verecek kadar, yüksek düzeyde bulunduğu, drenaj problemi olan topraklar yaklaşık 10.000 ha.lık bir saha kaplamaktadır.

c) Yayım Hizmetlerindeki Problemler :

- Yayım elemanları sayısının gereğinden çok az olması
- Yayım elemanlarının eğitiminde güçlüklerle karşılaşılması
- Tarımsal yayım çalışmalarında pazarlama, örgütlenme gibi konuların ihmal edilmiş olması
- Maddi imkanların yetersiz oluşu
- Çiftçilerin bu konuda isteksiz olmaları
- Resmi kurumlarda bulunan yayım elemanlarının çok sık değişmesi

Tarımsal üretim değerinin artırılması; tarım yapılabılır alanlarda birim alandan ve hayvansal üretimde hayvan başına daha çok ve daha kaliteli ürün alınmasına bağlıdır. Bu durumun gerçekleştirilmesi çiftçinin eğitimi, dolayısıyla tarımsal yayımla mümkündür. Tarımsal yayımın temel amacı, kırsal nüfusun her yönden kalkınmasında rol oynayan tüm faktörlerin iyileştirilmesine yardımcı olmak ve yol göstermektir. Tarımsal yayım ile pratikte uygulanabilir ve yüksek düzeyli bilgi transferi sağlanır. Kars'ta yayım hizmetleri Tarım İl Müdürlüğü elemanlarınca yürütölmekte, ancak yayım elemanı sayısının yeterli olmaması ve konuya gereken önem verilmemesi nedeniyle etkin şekilde uygulanmamaktadır. Ayrıca yayım hizmetlerinde ihmal edilen önemli konular ve hedef kitleler vardır. Üretim teknikleri dışındaki, pazarlama, pazar araştırması, işletmecilik ve doğal kaynakların korunması gibi konular ile kadınlar ve gençler yayım çalışmalarında ihmal edilmiştir. Sözleşmeli çiftçilik gibi bir uygulama olmaması nedeniyle özel sektörün yayım çalışmalarına katkısı yoktur.

Üreticilerin, üretimde yüksek verim sağlama ve süt ineklerinin bakımı, beslenmesi yönünde fazla bilgileri bulunmamaktadır. Ayrıca hayvanlardan damızlık besi materyali elde etmek için gerekli ilave besleme yöntemleri konusunda bilgi eksiklikleri vardır. Hayvanlara genelde kadınlar bakmaktadır. Bu nedenle suni tohumlamanın yaygınlaştırılmasında özellikle kadınlara yönelik yayım yapılması gerekmektedir.

Örgütlenme Problemleri:

- Mevcut örgütlerin işlevlerinin kısıtlı olmasının da etkisiyle çiftçinin örgütlenme eğiliminin düşük olması.

AB'ye uyum ve DTÖ Tarım Anlaşması kapsamında ortaya çıkan yeni ticaret anlayışı içerisinde, piyasa koşullarına uygun esnek yapıda kuruluş ve organizasyonların oluşturulması büyük önem arz etmektedir. Tarımsal Üretici Birliklerinin oluşturulması ve geliştirilmesi kurumsal reform adımlarından biridir. Türkiye'de tarım sektöründe çok çeşitli örgütler bulunmaktadır. Sektör içerisinde önemli bir büyüklüğe sahip kooperatifler, ziraat odaları, dernekler belli çalışmalarını yürütmektedirler. Ancak AB'deki çiftçi örgütleri gibi ürün grubu ve konu bazında ihtisaslaşmış üretici örgütleri bulunmamaktadır. Üretici Birlikleri Yasa Tasarısı, kanunlaştığı takdirde; pazarlama, yayım, girdi temini, üretim planlaması, çiftçinin pazarlık gücünün artırılması ve fiyatın belirlenmesinde çiftçilerin söz sahibi olması gibi konularda katkı sağlayacaktır.

Kars ilinde etkin örgütlenmiş bir tarımsal yapının mevcut olduğu söylenemez. En önemli tarımsal organizasyonlar kooperatiflerdir. Nüfusunun yarısı kırsal kesimde yaşayan, ekonomisinin önemli bir bölümü tarıma dayanan Kars'ta tarımsal birliklerin olmayışı, örgütlenmedeki eksiklik, tarımsal faaliyetlerin günün gereklerine göre yapılmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Tarımsal üretimin pazar koşullarına uyumunun sağlanması örgütlenmedeki gelişim ile mümkün olacaktır.

Tarım politikalarının etkisiyle oluşan problemler:

- Kredi faizlerinin yüksekliği
- Şeker kanunu nedeniyle fabrikaların özelleştirilmesi
- Destekleme alımlarının giderek azaltılması

Türkiye, AB'ye yaptığı tam üyelik başvurusunun ışığında ve DTÖ Tarım Anlaşması kuralları çerçevesinde; kendi tarımsal kurumlarının ve uygulamalarının AB normlarına uyumlu hale getirilmesini içeren bir tarımsal politika reformu süreci yaşamaktadır. Tarım reformu kararları arasında Ziraat ve Halk Bankası tarafından çiftçiye verilen kredilerin devlete olan maliyetinin azaltılması amacıyla kredi sübvansiyonunun safhalar halinde kaldırılması yer almaktadır. Çiftçilerin kredi talebi, faiz oranlarının yüksekliği nedeniyle giderek azalmaktadır. Yine önemli bir bölümü hububat üreticisi olan Kars çiftçisi, diğer problemlerinde etkisiyle destekleme alım politikasındaki değişim nedeniyle devlet tarafından belirlenen düşük arpa fiyatlarından olumsuz etkilenmektedir. Şeker Kanunu, TBMM'den geçerek yayımlanmış olmasına rağmen, geniş şeker pancarı ekim alanlarına sahip olan Kars çiftçisi için, şeker pancarı üretimine devam edip edilmeyeceği yada şeker pancarı yerine başka bir ürüne geçilip geçilmeyeceği konusunda belirsizlik sürmektedir.

Pazarlama problemleri:

- Pazarlamanın asli ve tali görevlerini yerine getirecek organizasyon yapısının olmaması
- Tarıma dayalı sanayinin yetersizliği nedeniyle hammaddelerin mamule işlenememesi, bu nedenle katma değer kaybı

Son yıllarda tarımsal üretim tekniğinde meydana gelen değişimler ve bazı alanlardaki özel destekler ile tarımsal üretimde önemli artışlar meydana getirmiştir. İç piyasalarda tüketimin

aynı oranda artmaması, dış satım sorunları ve yeni pazarların bulunamaması, özellikle kısa zamanda bozulma özelliğine sahip ürünlerde ani fiyat düşmelerine yol açmaktadır.

Ürünlerin belirli toplama merkezlerinde toplanmaları (kooperatifler), işlenmeleri ve tüketici merkezlerine dağıtımı, pazarlamanın başlıca üç ana hizmetini teşkil etmektedir. Kars'ta şu anki mevcut kooperatif ve özel organizasyonlar bu hizmetleri tam anlamıyla yerine getirememektedir. Dolayısıyla pazarlamanın yardımcı hizmetleri arasında yer alan standardizasyon, kalite kontrol ve işaretleme, ambalajlama gibi alanlarda verilen hizmetler yeterli değildir. Örneğin balda kalite sınıflandırması olmaması nedeniyle fiyat dengesizliği görülmektedir. Kaliteyle beraber marka yaratılması ve reklam, pazarlama faaliyetleri içerisinde yer alması gereken hizmetlerdir. Tarım sektöründe üretimin pazar verilerine göre yönlendirilmesi ve fiyatın serbest piyasa şartlarında oluşmasında rol oynayan kuruluşlardan birisi de borsalardır. Kars hayvancılık faaliyetleriyle ön plana çıkan bir ildir. Hayvan alım satımlarını düzenleyen, çiftçiyi fiyat konusunda yönlendiren ve çiftçi için bir haberleşme kaynağı olabilecek canlı hayvan borsası ilde bulunmasına rağmen bu borsanın çalışmaları yetersiz kalmaktadır. Çiftçinin canlı hayvan borsasını kullanma konusunda özendirilmesi gerekmektedir.

Potansiyeller

Meralar: Kars ilinin hayvancılık için uygun mera arazilerine sahip olması hayvancılığın geliştirilmesi için avantaj olarak kabul edilebilir. Mera arazileri il arazi toplamının %34,7'sini teşkil etmektedir.

Su Kaynakları: Su ürünleri yetiştiriciliği için büyük bir kaynak mevcuttur. Ayrıca sulanabilecek araziler için yeterli yeraltı ve yerüstü su potansiyeli vardır.

Yem Bitkileri üretimi: Kars'ta yem bitkisi üretimine uygun arazi ve iklim mevcuttur.

Yem bitkileri tohumu üretimi: Yüksek rakımı ve yayla iklimi nedeni ile yem bitkileri ve patates tohumu üretimi için son derece uygun bir coğrafyaya sahiptir.

Hayvansal Üretim: Mevcut hayvan popülasyonunun genotipinde görülen iyileşme sonucu mevcut et, süt ve bal üretimi ve kalitesi de artacaktır.

Kullanılmayan araziler: Toplam alanın 235.660 hektarlık kısmı (%25,0) kullanım dışıdır. Göç ve öz sermaye yetersizliği nedeniyle boş bırakılan arazinin verimli olabilecek kısmı üretime kazandırılabilir. Ekilen arazilerinde yaklaşık %30'u nadasa bırakılmaktadır.

Potansiyellerin Tespiti

	Tanımlama	Mevcut durum	Gelişme Potansiyeli
Arazi sınıfları ve kullanım şekli	-Toplam 342.997 ha tarım arazisinin %98'i I-IV. sınıf olup, % 2' si V - VIII sınıf arazidir.	I-IV. sınıf arazilerde, tarıma elverişli olmasına rağmen yaklaşık %40'lık bir kısmında tarım yapılmamakta, çayır ve mera olarak kullanılmaktadır. -ilin toplam arazisinin yaklaşık %50'sinde erozyon sorunu vardır. Tarım arazilerinin %18'inde orta derecede su erozyonu vardır. İl genelinin %5,6'sında çok şiddetli erozyon görülmektedir.	V-VIII. sınıf arazilerden korunga gibi yem bitkisi üretiminde faydalanılabilir. Bu arazilerin eğimi 12 den fazla olduğu için işlemeli tarım sisteminin daha az kullanıldığı çok yıllık bitkilerden yem bitkileri ekimine geçildiği takdirde daha rantabl kullanılmış olur. -Eğimin daha fazla olduğu yerlerde ormancılık faaliyetlerine önem verilebilir.
İşlenebilir Arazi	- Toplam tarım arazisinin % 30'u nadas ve kullanım dışı.	Göç nedeniyle arazilerin yaklaşık %20'si terk edilmiş ve verimli olduğu halde kullanılmıyor	Bu araziler kiralanabilir. Ancak kiralamayı teşvik edecek arsa ofisi gibi bir sistem gerekli olabilir.
Sulama Durumu	İlde toplam 1179 hm ³ /yıl su kaynağı bulunmaktadır. Su kaynaklarının 1159 hm ³ /yıl'ı yerüstü suyu, 20 hm ³ / yıl'ı yer altı suyudur.	D.S.İ. 9.489 ha alan sulanmaktadır. Bunun haricinde 11.105 ha arazi KHGM tarafından ve 22.674 ha halk tarafından sulanmaktadır. Sulanan alanlar tarım alanlarının %12,6'sını oluşturmaktadır.	D.S.İ. Etütlerine göre Toplam tarım arazisinin 150.640 ha.ı KHGM etütlerine göre 270.624 ha.ı ekonomik olarak sulanabilir alandır. Önümüzdeki 5-10 yıllık dönem içinde D.S.İ. tarafımdan 45.225 ha bir alanın daha sulamaya açılması hedeflenmektedir.
Nüfus	2000 yılı Kars İli toplam nüfusu 325 016 olup, % 56,3'ü kırsal alanda yaşamaktadır.	Göç nedeniyle kırsal nüfusta son yıllara kadar hızlı bir azalma görülmekte ise de son yıllarda artış başlamıştır. Türkiye nüfus artış hızı pozitif olarak seyrederken bu rakam %-0,63	2010 yılı için yapılan nüfus tahminine göre Kars'ta nüfus artarak 330.000 seviyelerine çıkacaktır.

		olarak gerçekleşmiştir. Ancak son iki sayım arasında %5.2'lik bir kırsal nüfus artışı görülmüştür.	
Örgütlenme durumu	92 adet Tarım kredi Kooperatifi, 1 adet Su Ürünleri Kooperatifi, 1 adet Pancar Ekicileri Kooperatifi ve bir adet sulama kooperatifi vardır.	İlde örgütlü tarımsal yapı mevcut değildir. Sayıca fazla görülen tarım kredi kooperatifleri uygun bir kooperatifçilik bilinci içinde değil, kredi temin etmek amacıyla kurulmuş ve alınan kredilerin %97'si geriye dönmemiştir.	Örgütlenme konusunda yayım hizmetleri ve eğitim artırıldığı takdirde örgütlenme bilinci artabilir. Üretici Birlikleri Yasası da çiftçi örgütlenmesini olumlu yönde etkileyecektir.

Önemli Tarımsal Ürünlerin Değerlendirilmesi

	Tanımlama	Mevcut durum ve verimlilik düzeyi	Gelişme Potansiyeli
Yem Bitkileri Üretimi	İldeki ekili alanların % 4,15'i yem bitkileri üretimine ayrılmıştır. Yem bitkileri üretimi il geneline homojen bir dağılım gösterirse de korunga üretimi daha çok I. alt bölgede yoğunlaşmıştır. .	Korunga ve fiğ ve yonca kuru ot verimi olarak Türkiye ortalamasının çok altındadır.	Hububat ekim alanları daraltılarak daha fazla getirisi olan yem bitkilerine yönelenebilir. Çayır ve meraların bir kısmı yem bitkileri üretimine açılabilir. Şeker pancarı ekim alanlarına yem bitkisi ekilebilir

Hayvansal ürünler	Hayvancılık ilin en önemli geçim kaynağıdır. İldeki mevcut hayvan varlığının %63'ü I. Alt Bölgede bulunmaktadır Melez ve kültür ırkı yine bu alt bölgede fazladır. İl genelinde yerli ırktan, melez ve kültür ırkına doğru geçiş eğilimi olmasına rağmen yeterli değildir. Et ve süt üretiminin yanında bal üretimi yapılmaktadır. Özellikle Kars balı Türkiye'de yayla ve meralardaki bitki örtüsünden kaynaklanan özelliğinden dolayı ismen bilinmektedir.	İl topraklarının % 34.7' sinin çayır-mera alanlarıyla kaplı olması kaba yem ihtiyacının karşılanması bakımından hayvan yetiştiriciliği için bir avantajdır. Süt verimi yıllık ortalama 1515 kg/ baştır. Kültür ırkı ineklerde yıllık 3000-4000 kg/baş, melezlerde 1000-2000 kg/ baş ve yerli ırkta ise 500-1000kg/ baştır. Et verimi büyükbaş hayvanda ortalama 142 kg ve küçükbaş hayvanda 22 kg dır. Balda verim 17 kg/ kovandır.	Sığır populasyonundaki genetik değişmeden dolayı birim başına düşen et ve süt verimlerinde artış gözlenmektedir. Özellikle Kars'ın iklim ve mera koşullarına uygun melez ırkın yaygınlaştığı görülmektedir. Kaliteli bal üretimi, balda derecelendirme ve sertifikasyon işlemine geçildiği zaman artacaktır. Bu da bal pazarlamasını olumlu yönde etkileyecektir.
Su Ürünleri	Su ürünleri üretimi için yeterli miktarda su kaynağı vardır. Su kaynaklarının debisi ve sıcaklığı su ürünleri yetiştiriciliğine uygundur.	Bu kaynaklarda hemen hiç kültür balıkçılığı yapılmamaktadır. Sadece Doğal göl ve akarsularda balıklandırma faaliyetleri ile avcılık açısından potansiyel oluşturulmaktadır.	Balık yemi üretimi Kars'ta gerçekleşir ve pazarlama imkanları iyileştirilirse kültür balıkçılığı geliştirilebilir.
Hububat üretimi	İldeki ekili alanların %63,0'ı hububat arazisi ve %30,02'si nadas arazisidir. I. alt bölge hububat alanı en fazla olan bölgedir hububat üretiminin %45'i bu alt bölgede üretilmektedir. Tahılların ağırlıklı üretimi I inci ve III. alt bölgede yapılmaktadır. Üretimin hemen hepsini arpa ve buğday oluşturur.	Buğday ve arpa verimi Türkiye ortalamasının altındadır. Hububat üretiminde kısmen nadas+hububat sistemi uygulanmaktadır. Üretim değeri ve miktar açısından arpa ilde üretilen hububat içerisinde ilk sırada yer almaktadır.	Nadas alanları ve boş bırakılmış arazilerin üretime kazandırılması ve verimi yüksek tohum kullanılması durumunda birim alandan daha yüksek verim alınması sağlanacaktır.

Şeker Pancarı	Şeker pancarı I. ve III. alt bölgelerde üretilse de çoğunluğu III. Alt Bölgede gerçekleşmektedir. Toplam üretimin %90,8' si III. alt bölgede,%9.0' ı I. Alt bölgede, %0,2'si II. Alt bölgededir.	Endüstri bitkileri arasında en fazla üretimi yapılan ürün şeker pancarı olup, üretim değeri açısından il için önemli bir üründür.	Şeker pancarı ekim alanlarında münavebeli olarak tek yıllık yem bitkileri için potansiyel mevcuttur.
Patates	Bütün alt bölgelerde yapılmaktadır. %40,2'si I. alt bölgede, %39,1'i II. Alt bölgede ve %17,4'ü III. alt bölgede üretilmektedir.	Hastalık ve zararlılarla mücadele gereği gibi yapılmamaktadır. Verim Türkiye ortalamasının altındadır.	Şeker pancarı ekim alanlarında ve hububat ile münavebeye uygundur.

Amaçlar Ve Stratejiler

Amaçlar

Kars'ta tarımsal kalkınmanın sağlanabilmesi için belirlenen amaçlar dört geniş başlıkta toplanmıştır. Bu amaçlar, ildeki mevcut problemlerin ve potansiyellerin ortaya konulması sonucu belirlenmiştir. Belirlenen bu amaçlar aslında Türkiye'de uygulanan ve sekizinci 5 yıllık kalkınma planı içerisinde de ifade edilen tarım politikalarının hedefleri içerisinde yer almaktadır. Bu amaçlar;

- Tarımsal verimliliğin artırılması;
- Tarımsal gelirin artırılması ve dolayısıyla tarımın GSYİH içindeki payının artırılarak toplumda sosyal dengenin sağlanması;
- Gıda güvencesinin ve güvenliğinin sağlanması
- Sürdürülebilir tarımın sağlanması olarak tespit edilmiştir.

Tespit edilen bu hedefler agro ekolojik özelliklere göre ayrılan alt bölgelerin hepsi için geçerlidir. Ancak bu amaçlara ulaşmada izlenecek stratejide alt bölgelerin öncelikleri dikkate alınacaktır.

İl genelinde hem hayvansal üretimde hem de bitkisel üretimde verim düşüktür. Tarımın sektör performansının incelendiği 5'inci bölümde bu durum rakamlarla ortaya konmuştur. Verimin artırılması, ekonomik anlamda çiftçiyi olumlu olarak etkileyecektir. Gelir artışına neden olacak verim artışı aynı zamanda çiftçinin köyden kente göç etmesine engel olacaktır. Tarımsal gelirin artırılması verimliliğin artırılmasının yanı sıra katma değeri yüksek, pazarda avantajlı konumda olan ürünlerin üretimi ile mümkün olabilir. Örneğin et, süt ve bal üretimi için oldukça iyi potansiyele sahip olan Kars'ta et , süt ve bal işleme tesislerinin kurulması veya faal hale getirilmesi üretimi teşvik edecektir.

AB ve DTÖ Tarım Anlaşması kuralları nedeniyle önümüzdeki yıllarda tarım ürünlerinin pazarda rekabet edebilir olması gerekmektedir. Bunun sağlanabilmesi de gıda güvenliğinin sağlanması ile mümkün olacaktır. Kaliteli ve standartlara uygun ürün üretimi Kars'ta şu andaki eksikliklerden biridir. Uygulanacak projelerle orta vadede bu amaca ulaşmak mümkün olabilecektir. Tarımda sürekliliğin sağlanabilmesi için öncelikle mevcut kaynakların doğru ve bilinçli kullanılması gerekmektedir. Kars özellikle hayvansal üretim ve su ürünleri açısından zengin doğal kaynaklara sahiptir. Ancak bu kaynaklar doğru kullanılmazsa belirlenen diğer üç amaca ulaşmak mümkün olmayacaktır.

Amaçlara ulaşmada uygulanacak stratejiler mevcut problemler dikkate alınarak belirlenmiştir. Ancak kurumsal yapılardan kaynaklanmayan bazı sosyal problemleri çözmek daha uzun vadede mümkün olacaktır.

1. Tarımsal verimliliğin artırılması:

Tarımsal verimliliğin artırılmasında uygulanacak stratejileri belirlerken tarımsal üretim; bitkisel ve hayvansal üretim ile su ürünleri üretimi olmak üzere ayrı başlıklar altında ele alınmış ve her biri için farklı stratejiler önerilmiştir.

Hayvansal üretim

Strateji

- *Yerli ırktan kültür ırkına geçişin sağlanması
- *Yem, bakım ve beslenme şartlarının iyileştirilmesi
- *Etkin pazarlama ve örgütlenme sisteminin oluşturulması
- *Tarıma dayalı sanayinin sözleşmeli üretimle desteklenerek geliştirilmesi

Bitkisel üretim

Strateji

- *Yöreye uygun sertifikalı tohumluk kullanımı
- *Bilinçli girdi kullanımı
- *Sulanabilir alanların sulamaya açılması ve drenaj problemi olan alanların rehabilite edilmesi
- *Nadas alanlarının daraltılması
- *Tarıma elverişli kullanılmayan arazilerin değerlendirilmesi
- *Arazilerin parçalanmasının engellenmesi
- *Sözleşmeli üretimin yaygınlaştırılması

Su ürünleri üretimi

Strateji

- *Yem maliyetlerinin düşürülmesi
- *Yer üstü su kaynaklarının su ürünleri üretiminde kullanılması
- *Su ürünleri kooperatiflerinin kurulması

2. Tarımsal gelirin artırılması:

Strateji

- *Pazarlama sisteminin ve örgütlenmenin iyileştirilmesi
- *Katma değeri yüksek ve il için avantajlı ürünlerin üretimi
- *Üretim maliyetlerinin düşürülmesi
- *Girişimcilik ruhunun geliştirilmesi

3. Gıda güvenliğinin sağlanması:

Strateji

- *Kaliteli ve standartlara uygun ürün üretimi
- *Kontrol ve denetim hizmetlerinin güçlendirilmesi

4. Sürdürülebilir tarım:

Strateji

- *Arazilerin kullanım kabiliyet ve sınıfları dikkate alınarak kullanımı
- *Erozyonla mücadele
- *Doğal kaynakların bilinçli kullanımı

Master Plan Stratejilerinin SWOT Analizi

Amaçlar Fırsatlar	Strateji	Mevcut durum ve güçlü yönü	Zayıf Yönü	Fırsatlar	Tehlikeler
Üretimde verimlilik Bitkisel Üretim	<u>Girdi Kullanımı :</u> *Yöreye uygun sertifikalı tohumluk kullanımı *Bilinçli girdi kullanımı *Sulanabilecek alanların sulamaya açılması. <u>Arazi Kullanımı :</u> *Nadas alanlarının daraltılması *Tarıma elverişli kullanılmayan arazilerin değerlendirilmesi *arazilerin parçalanmasının engellenmesi	Nüfus baskısı yok	Yayım çalışmaları yetersiz Sulanan alan ve sulama yetersiz	Yem bitkileri tohumu için pazar bulma şansı yüksek Su kaynağı fazla su ürünleri üretimi ve arazilerin sulanması için yeterli	İklim -Erozyon -Mera alanlarında işlemeli tarım yapılması -Kullanım dışı arazilerin kiraya verilmemesi
Hayvansal Üretim :	*Yerli ırktan kültür ırkına geçişin sağlanması *Yem, bakım ve beslenme şartlarının iyileştirilmesi *Etkin pazarlama ve örgütlenme sisteminin oluşturulması *Tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesi	Pazar talebi Çiftçinin deneyimi	Suni tohumlama çalışmaları yetersiz Kadastro işlemlerinin tamamlanmaması nedeniyle mera yönetimi zayıf	Hayvancılık için çok uygun mera ve çayır alanlarının bulunması Hayvancılık için çok uygun mera ve çayır alanlarının bulunması	
Su ürünleri Üretimi	*Yem maliyetlerinin düşürülmesi *yer üstü su kaynaklarının su ürünleri üretiminde kullanılması	Su kaynakları alabalık üretimine çok uygun	Yem pahalı maliyeti artırıyor	Kerevit için uygun potansiyel var.	Su kaynaklarında kirlilik yaratabilir
Tarımsal gelirin artırılması	*Pazarlama sisteminin ve örgütlenmenin iyileştirilmesi *Katma değeri yüksek ürünlerin üretimi *Üretim maliyetlerinin azaltılması *Girişimcilik ruhunun geliştirilmesi	Örgütlenme zayıf	Etkin üretici örgütlerinin yokluğu Canlı hayvan borsası işlevini tam olarak yapamıyor.	Karadeniz ve yakın olması avantaj. Yerel halkın batı illerine daha önce göç eden yakınları ile ilişki içinde olması pazarlama açısından önemli bir avantaj.	Arazilerin terk edilmesi
Gıda güvenliği	*Kaliteli ve standartlara uygun ürün üretimi *Kontrol ve denetim hizmetlerinin güçlendirilmesi	Verim çok düşük	Alışkanlıkların sürdürülmesi, Kontrol hizmeti veren kuruluşların ve faaliyetlerinin yetersizliği.	Ürün değişikliğine Gidildiğinde gelir artacak dolayısıyla gıda güvencesi sağlanacak	
Sürdürülebilir tarım	*Arazilerin kullanım kabiliyet ve sınıfları dikkate alınarak kullanımı *Erozyonla mücadele *Doğal kaynakların bilinçli kullanımı *Ekolojik tarım	İklimin çok sert oluşu ve bitki örtüsünün zayıflığı	Eğitim düzeyi çok yetersiz.	Kuşburnu ve kapari gibi bitkiler erozyonla mücadelede ve kullanılmayan arazilerin kullanımında faydalı olabilir.	

Projelerin Ve Programların Belirlenmesi İlde Yerel İdareler Tarafından Uygulanan Projeler

Arıcılığın Geliştirilmesi

Amaç: Gelir düzeyi düşük grubun gelirini artırmaktır.

Uygulama: Bütün alt bölgelerde doğal flora arıcılığa uygundur.

Kaynak : İl Özel İdare

Küçükbaş Hayvancılığı Geliştirme Projesi

Amaç: Tahirova Koyunu ve Saanen Keçisi ırkını teşvik etmek ve yaygınlaştırmaktır.

Uygulama: Kooperatif ve birliklere öncelik verilerek yetiştiricilere 10 baş koyun veya keçi verilecek ve geri ödeme canlı hayvan olarak yapılacaktır. Geri ödemedeki gelen hayvanlar başka işletmelere verilecektir.

Kaynak: İl Özel İdare Bütçesi, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu

Yüksek Tünel Tipi Polietilen Örtülü Sera Projesi 108 m²

Amaç: Gelir düzeyi düşük ailelerin desteklenmesidir.

Uygulama: Başarılı görülen çiftçilere anahtar teslimi 108 m² sera verilecektir.

Kaynak: İl Özel İdare Bütçesi, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu.

İlde Uygulanan Tarım Köy İşleri Bakanlığı Kaynaklı Ülkesel Projeler

Çayır Mera Yem Bitkileri ve Hayvancılığı Geliştirme Projesi

1991 yılında 18 ilde başlayan proje tüm illerde uygulanır hale getirilmiştir ve 2006 yılına kadar sürecektir. Projenin amacı yem bitkileri ekilişlerinin artırılarak kaliteli kaba yem açığının giderilmesi ve meralar üzerindeki baskıyı azaltmak için silaj yapımını teşvik etmektir. Ayrıca ıslah programları ile kültür ırkı hayvancılık teşvik edilecektir. Uygulama safhasında silaj makinesi alımı, damızlık boğa alımı, suni tohumlama uygulamaları ve yem bitkileri tohumu desteği yapılmaktadır.

Hayvancılığın Desteklenmesi İle İlgili Bakanlar Kurulu Kararı Gereğince Uygulanan Projeler

Bu kararnamenin amacı; Türkiye hayvancılığının geliştirilmesi ve hayvansal üretimin artırılması maksadı ile kaliteli kaba yem açığının giderilmesi için yem bitkileri üretiminin teşvik edilmesi, hayvan ıslahın yaygın hale getirilmesi, soy kütüğü kayıtlarının tutulması ve belgeli damızlık kullanımının teşvik edilmesidir.

Mera Islahı ve Amenajman Projeleri

Bu projelerle İllerde Mera Kanunu gereğince tespit ve tahdit işlemleri tamamlanmış olan meraların ıslah edilmesi amaçlanmıştır. Bu projelerin bedelinin tamamı Mera Fonu tarafından karşılanmaktadır. Ancak İlde mera sahası çok fazla olduğundan çalışmalar yetersiz kalmaktadır. Öncelikle meraların sınırlarının belirlenmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda; ilk olarak Merkez Ayakgedik Köyünde bedeli 59 milyar olan, 4 yıl süreli mera isha projesi planlanarak onaylanmıştır.

Ön Soy Kütüğü Projesi

Bu proje ile tüm sığırların ve suni tohumlama yapılan hayvanların kayıt altına alınması amaçlanmaktadır. Son yıllarda özel sektörden de talep gelmektedir. Özel sektör tarafından yapılmakta olan suni tohumlama faaliyetleri de bu proje ile denetlenecektir. Milli soy kütüğü uygulamaları 246 işletmede toplam 8.630 inekte uygulanmıştır.

İlde Uygulanan Sulama Projeleri

Mevcut Devlet Su İşleri Yatırımları

Halihazırda işletmede olan sulama projeleri (9.489 ha)

Arpaçay Barajı Projesi (III. Alt Bölge, 70.000 ha sulama sahası İğdır'da))

Akyaka Sulaması Projesi (III. Alt Bölge, 4.728 ha)

Kağızman Bahçe Sulaması (II. Alt Bölge, 461 ha)

Kars Alabalık Sulaması (I. Alt Bölge, 1300 ha)

Arpaçay Ovası I. Kısım Sulaması (III. Alt Bölge, 3.000 ha)

İnşaat Halindeki Tesisler (17.675 ha)

Bayburt Barajı Projesi (I. Alt Bölge, 5.237 ha)
Şirinköy Göleti Projesi (II. Alt Bölge, 1.038 ha)
Çıldır II. Merhale Projesi (III. Alt Bölge, 11.400 ha.)

Ön İncelemesi, Planlaması ve Kesin Projesi tamamlanmış projeler (27550 ha)

Kars Barajı ve Sulaması (I. ve III. Alt Bölge, 27.550 ha)
Susuz Projesi (I. Alt Bölge, 967 ha)
Digor Projesi (II. Alt Bölge, 12.249 ha)
Kars Çayı Havzası Projesi (I. ve III. Alt Bölge, 93.665 ha)
Kağızman Projesi (II. Alt Bölge, 1.768 ha)
Akyaka II. Merhale Projesi (III. Alt Bölge, 3.627 ha)
Digor Pompajı Projesi (II. Alt Bölge, 11.200 ha)
D.S.İ projeleri tamamlandığı zaman 150.640 ha. lık alan sulamaya açılacaktır.

Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü Tarafından Yapılan Sulamalar

Merkez (I. Alt Bölge) 680 ha
Selim (I. Alt Bölge) 1495 ha
Sarıkamış (I. Alt Bölge) 1560 ha
Kağızman (II. Alt Bölge) 3290 ha
Arpaçay (III. Alt Bölge) 690 ha
Digor (II. Alt Bölge) 1965 ha
Susuz (I. Alt Bölge) 1425 ha
Bunların dışında D.S.İ. etütlerine göre İl genelinde 22.674 ha halk sulaması yapılmaktadır.

Belirlenen Stratejiler Doğrultusunda İlde Uygulanabilecek Projeler

Belirtilen amaçlar aşağıda başlıklar halinde verilmiş olup, bu doğrultuda geliştirilen stratejiler ayrıntılandırılmıştır.

1- Sürdürülebilir Tarım için geliştirilen stratejiler

-Hayvan sağlığının kontrolü,

Bilindiği üzere Kars Türkiye'nin bir çok yerine canlı hayvan sevkedilen bir ildir. Bu sebeple buradaki hayvanların sağlığı Türkiye hayvancılığı açısından çok önemlidir.

- evre kirliliğinin önlenmesi ve çevrenin korunması,

Şu anda ciddi bir evre kirliliği yaŐanmamakla beraber çevrenin korunması gelecek nesiller ve sürdürülebilir bir tarım için son derece önemlidir. Bu sebeple havza boyutunda alt projelerle toprak ve su kaynakları mutlaka korumaya alınmalıdır.

-Doğal kaynakların kullanımı,

Akarsu ve göllerde balıkçılık faaliyetlerinin teşviki.

Tarımsal sulama açısından programa alınmış bölgesel projelerin yürürlüğe girmesidir.

2- Verimlilik ve Gelirin artırılması için geliştirilen stratejiler

-Katma değeri yüksek ürünlere öncelik verilmesi

-Meyvelerin işlenerek ve depolanarak katma değerinin artırılması

-Kırsal turizmin geliştirilmesi

-Av turizminin geliştirilmesi

-Pazarlama sisteminin iyileştirilmesi

-Üreticilerin örgütlenmesinin teşvik edilmesi,

Bazı ürünlerde sözleşmeli çiftçilik yapılması ve çiftçinin buna özendirilmesi, mevcut sözleşmeli çiftçilik yasasının bölgede yaşanan sorunları çözecek şekilde yeniden düzenlenmesi,

Pazarlama kanallarının iyileştirilmesi (ürünün hasatından işlenmesine kadar geçen sürede depolanma ve saklama şartlarının) yeni Toptancı Hal Yasasının uygulamasında görülen aksaklıkların giderilmesi,

Ürünlerin kalite standardizasyonu, ambalajlanma, marka ve etiketlenmesindeki sorunların çözümlenmesi gibi konularda il için izlenecek stratejilerin oluşturulmasıdır.

-Hayvancılığın geliştirilmesi

Suni tohumlama işinin özel sektöre verilerek ırk ıslahı çalışmalarının hızlandırılması ve verimin artırılması,

Yem bitkileri üretiminin artırılması ile yem açığının kapatılması ve şeker pancarından boşalan alanlarda alternatif ürün oluşturulması ve bu ürünlerin ekiminin teşviki,

Sözleşmeli Besicilik ile entegre tesislerin yaygınlaştırılması,

Sütün işlenerek katma değerini arttırarak gelir ve istihdamın artırılması

Süt ürünleri standardizasyon ve pazarlamasında iyileştirmeler yapılarak süt işletmelerinin gelirlerinin arttırılması.

Tablo'da yukarıda verilen stratejiler dikkate alınarak geliştirilerek önerilen projeler özetlenmiştir.

Kars İlinde Uygulanması Önerilen Yeni Projeler

Proje Adı	Proje Amacı	Proje süresi (Yıl)	Sorumlu Kuruluşlar	Finans Kaynağı
Mera Islahı Projesi	Meraların verimliliğini arttırmak	10	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü	-Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı -İl Özel İdaresi
Yem Bitkileri Üretimini Arttırma Projesi	Yem Bitkileri Üretimini arttırmak ve daha verimli hale getirmek	10	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü	Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı -İl Özel İdaresi
Meyveciliği Geliştirme Projesi	Meyveciliği Yaygınlaştırmak	15	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Özel Sektör
Katma Değeri Yüksek Ürünleri Yaygınlaştırma Projesi	Çiftçilerin net gelirlerini arttırmak ve göçü önlemek.	10	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü - İlgili Araştırma Kuruluşları	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Özel Sektör
Tohumluk Üretimi Projesi	Yörenin tohumluk ihtiyacını karşılamak ve çiftçi gelirlerini arttırmak	15	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Özel Sektör
Su Ürünleri Yetiştiriciliği Projesi	Su kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmak ve istihdam sağlamak	10	-Tarım İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Özel Sektör
Av Turizmi Projesi	Doğal kaynakları korumak ve istihdam sağlamak.	20	- Tarım İl Müdürlüğü - Milli Eğitim Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - Turizm İl Müdürlüğü - İlgili Araştırma Kuruluşları	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Orman Bakanlığı - Turizm Bakanlığı
Çevre Koruma Projesi	Doğal Kaynakları korumak ve devamını sağlamak	20	- Tarım İl Müdürlüğü - Milli Eğitim Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - İlgili Araştırma Kuruluşları - TEMA ve ÇEKÜL vakfi	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Orman Bakanlığı - Çevre Bakanlığı - TEMA ve ÇEKÜL vakfi
Erozyonu Önleme Projesi	Erozyonu önlemek, sürdürülebilir bir tarımı sağlamak ve orman alanlarını genişletmek	30	- Tarım İl Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - İlgili Araştırma Kuruluşları - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü - TEMA ve ÇEKÜL vakfi	Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Orman Bakanlığı - Çevre Bakanlığı - TEMA ve ÇEKÜL vakfi
Özel ormancılığı Geliştirme Projesi	Kullanılmayan alanları değerlendirmek ve orman alanlarını genişletmek	30	- Tarım İl Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - İlgili Araştırma Kuruluşları - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü	Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Orman Bakanlığı - TEMA ve ÇEKÜL vakfi

Sulama Projesi	Sulama alanlarının geliştirilmesi ve modernleştirilmesi	30	- Tarım İl Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü
Hayvan Islah Projesi	Uygun hayvan ırklarının yaygınlaştırılması ve yerli ırkların iyileştirilmesi	20	- Tarım İl Müdürlüğü	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi
Fidancılık Projesi	Yörenin meyve fidanı ihtiyacını karşılamak	10	- Tarım İl Müdürlüğü	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi
Bağcılığı Yaygınlaştırma Projesi	Çiftçilerin gelir düzeylerini arttırmak	15	- Tarım İl Müdürlüğü	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi
Arazi Topluşturması Projesi	Tarım arazilerinden en iyi şekilde yararlanmak, tarımı modernleştirmek, yerel halkın sosyal düzeyini arttırmak	30	- Tarım İl Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları - Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü - D.S.İ. Bölge Müdürlüğü	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü
Sözleşmeli Besicilik Projesi	Et ve et ürünleri pazarlamasını iyileştirerek üretici gelirlerini arttırmak	10	- Tarım İl Müdürlüğü - Sanayi Ticaret İl Müdürlüğü - Özel Sektör	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Özel Sektör
Pancar Yapraklarından Silaj Yapma Projesi	Pancar yapraklarını değerlendirmek Pancar üretimini cazip hale getirmek	10	- Tarım İl Müdürlüğü	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi
Çiftçi Eğitimi Projesi	Uygulanacak projeler için çiftçilerin bilgi düzeyini yeterli hale getirmek.	10	- Tarım İl Müdürlüğü - Millî Eğitim Müdürlüğü - Orman Bakanlığı Kuruluşları	- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı - İl Özel İdaresi - Millî Eğitim Müdürlüğü

Belirtilen amaçlar doğrultusunda geliştirilecek strateji ve uygulanacak olan projelerin birbiriyle çatışan ve örtüşen noktaları aşağıdaki matriste verilmektedir.

Seçilmiş projelerde uyuşma (+), çatışma (-) olarak aşağıda verilmektedir.

Proje önerileri	Pazarlama sisteminin iyileştirilmesi	Katma değeri yüksek ürünlerin teşviki	Çevre Kirliliğini önleyici projeler	Sulama sistemlerinin iyileştirilmesi	Kırsal Turizmin Geliştirilmesi	Hayvancılığın Geliştirilmesi
Pazarlama sisteminin iyileştirilmesi	xxxxxx	+	+	-	+	+
Katma değeri yüksek ürünlerin teşviki	+	xxxxxx	+	+	-	+
Çevre kirliliğini önleyici projeler	+	+	xxxxxxx	+	+	-
Sulama sistemlerinin iyileştirilmesi	-	+	+	Xxxxxx	-	-
Kırsal turizmin geliştirilmesi	+	-	+	-	xxxxxx	-
Hayvancılığın geliştirilmesi	+	+	-	-	-	xxxxxx

Kars İli en çok göç veren illerimizden biridir. Bu nedenle nüfusun tutulması çok büyük önem taşımaktadır. Bu da ancak burada yaşayan insanlara istihdam sağlanarak gerçekleştirilebilir. Sanayileşme artırılarak kısmi bir istihdam sağlanabilirse de nüfusun %81'inin tarımla uğraştığı bir ilde tarım mutlaka birinci öncelikli olarak ele alınmalı ve tarımda istihdam eden nüfus hedef kitle olarak seçilmelidir.

Bu bağlamda seçilip tavsiye edilen projelerde üç unsur üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan birincisi kırsal nüfusa istihdam sağlama, diğeri Türkiye tarımının modernleştirilmesi ve son olarak da Türkiye tüketimi ve dünyadaki diğer pazarlar dikkate alınarak yurt çapında üretilen ürünlere bir denge getirilmesidir.

İlin tarihi ve turistik potansiyellerinin de kullanılacağı kırsal turizme ve av turizmine yönelmesi tarımsal gelirin artırılmasını sağlarken hem tarihi ve doğal değerlerimiz daha iyi korunacak, hem de belli yerlerde görülen kırsal nüfusun göçlerle yaşlanması da engellenmiş olacaktır.

EK 4.SANAYİ ÜRETİMİNİ GELİŞTİRMEYE ETKİLİ FAKTÖRLER VE ÖNERİLER

Kars ilinin ekonomik ve sosyal yapısının geliştirilmesi konusunda önemli olabilecek hususlar şöyle sıralanabilir:

Gelişme aşamasındaki bir yöreye, il dışından gelecek büyük sermaye en kısa sürede en çok kâr etmeyi hedeflemekte ve istemektedir. Oysa yerel sermaye için hedef hemen kâra geçmek olmamaktadır. Bu bakımdan il genelinde yerel sermayenin sanayi yatırımlarına girişi özendirilmeli kuruluşlar birbirlerine destek olmalıdır.

İlin ve yörenin karşılaştırmalı üstünlükleri yatırım kararlarında dikkatlice değerlendirilmelidir. Tarımsal sanayi ürünlerinin dışında diğer sektörlerde de yatırımlar artırılmalıdır.

Aynı alana yapılan ve yeterli piyasa araştırmasına dayanmayan yatırımlar, toplam arzı toplam talebin üzerine çıkarırlar. Bu tür işletmeler yöredeki diğer işletmeleri de olumsuz yönde etkileyebilir (Ancak, ihracata yönelik yapılan yatırımlarda bu olumsuz etki bulunmamaktadır). Böylece atıl duruma düşen tesisler ekonomiye yük olur. Bu husus yatırım kararlarında önemle göz önünde bulundurulmalıdır.

Gelişmekte olan yörelerde şirketleşmelerin artmasına ihtiyaç vardır. Bu şirketleşmeler aile, arkadaşlık veya hemşehrilik ilişkilerinden çok, ekonomik fayda unsuruna öncelik verilerek oluşturulmalıdır.

Sanayileşme ürün pazarlarına sahip olmayı gerektirir. Yapılabilirlik incelemelerinde (yurtiçi ve yurtdışı) pazar araştırmaları gerçekçi verilere dayandırılarak hazırlanmalıdır.

Müteşebbisler öncelikle ve özellikle yöre halkından çıkmalı, bu girişimler kamu desteklerinden zamanında ve yeterince yararlanmalıdır.

Bir ilin kalkınması sadece imalat sanayiinde tesisler kurulması demek değildir. Bir plan dahilinde, devletin yol göstericiliğinde ve özel sektörün katılımıyla, tüm sektörlerde gelişme kısa, orta ve uzun dönemli olarak planlanmalıdır.

İnsan gücüne yatırımın önemi bilinmeli, gelecek kuşakların bilgi birikimini işletmelere yeni ufuklar açacağı unutulmamalıdır. Bilgi ve eğitime, araştırma geliştirme faaliyetlerine önem verilmelidir.

Kars ilinde kazanılan gelirlerin Kars'ta yeni yatırımlara kaynak olması teşvik edilmeli ve sağlanmalıdır.

İhracatın önemi dikkate alınarak dış pazarlara açılmada olabildiğince çaba harcanmalıdır. Sınır kapısının açılması için imkanlar zorlanmalı, komşu ülkelerle ticaret yapmanın yolları aranmalıdır.

Kars'ta yerel kaynaklara dayalı işletmelerin en çok katma değer yaratacak şekilde gelişmeleri sağlanmalı, ayrıca ürün çeşitliliğine yönelinmelidir.

Genel anlamda ülkelerin, dar anlamda bölgelerin ekonomik gelişmelerini belirleyen temel öge, sahip olunan ekonomik kaynaklardır.

Yatırımcılar kendilerini piyasa güçlerinin serbest işleyişine alıştırmalıdır. Özellikle gümrük birliği sürecinde, kamu desteklerinin sınırlı kalacağını göz önünde bulundurmak, Devletin rolünün fiziki ve sosyal altyapının tamamlanması olacağını bilmek gerekmektedir.

İnşaatı devam eden Organize Sanayi Bölgeleri, Küçük Sanayi Siteleri ve diğer devam etmekte olan sosyal ve fiziki altyapı yatırımlarının kısa sürede hayata geçirilmesi ekonomik ve sosyal yönden kalkınmayı hızlandıracaktır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- İlgili Resmi Gazeteler.
- İnsani Gelişme Raporu, UNDP, 2001
- KOSGEB, Doğu Anadolu Bölgesinde Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi İşletmeleri Profili, Ankara, 1997
- Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü
- T.C. Başbakanlık DİE, Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, 1992.
- T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, (2003), Mayıs 2003
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Doğu Anadolu Projesi, Ana Planı, Strateji ve Yeniden Yapılanma Senaryoları, Ortak Girişim, 2000
- T.C. Başbakanlık DİE, 1991 Genel Tarım Sayımı, Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları.
- T.C. Başbakanlık DİE, 2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Kars
- T.C. Başbakanlık DİE, Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer), 2002
- T.C. Başbakanlık DİE, Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri
- T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, 7. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Hayvancılık Özel İhtisas Komisyonu Raporu
- T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu
- T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması, 1996
- T.C. Hazine Müsteşarlığı, Teşvik Uygulama Genel Müdürlüğü
- T.C. Karayolları Genel Müdürlüğü
- T.C. Kars Valiliği Brifing (2004)
- T.C. Kars Valiliği Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü, Kars İli 2002 Ekonomik ve Ticari Durum Raporu
- T.C. Sağlık Bakanlığı, Yataklı Tedavi Kurumları İstatistik Yıllığı, 2000,2001,2002,2003
- T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Kars Tarım İl Müdürlüğü, İl Tarımsal Kalkınma Master Planlarının Hazırlanmasına Destek Projesi, Kars Tarım Master Planı, Aralık 2002

- T.C. Turizm Bakanlığı, Belediye Belgeli Konaklama İstatistikleri Bülteni
- T.C. Turizm Bakanlığı, Konaklama İstatistikleri Bülteni
- TC. Milli Eğitim Bakanlığı
- TEDAŞ, Türkiye Elektrik Dağıtım ve Tüketim İstatistikleri, 2002,2003
- Türkiye Bankalar Birliği
- Türkiye Bankalar Birliği, Bankacılar Özel Sayı Türkiye’de İller ve Bölgeler İtibariyle Gelir, Nüfus, Banka Sayısı, Şube Sayısı, Toplam Krediler ve Toplam Mevduat “1990-1999”, Sayı 38-Ekim 2001
- Türkiye İş Kurumu İstatistik Yıllığı, 2002
- www.saglik.gov.tr
- www.tcmb.gov.tr
- www.yok.gov.tr
- YÖRÜK Sedat, Yatırımlarda Devlet Yardımları, T.C. Hazine Müsteşarlığı, Teşvik ve Uygulama Genel Müdürlüğü,
- Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık